

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)**

**Το Οικογενειακό και Κληρονομικό Δίκαιο
Ο Τρίτος και Τέταρτος Λόγος του Ισαίου**
(Περί του Πύρρου κλήρου - Περί του Νικοστράτου κλήρου)

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Ειρήνης Σ. Κυπραίου
Πτυχιούχου Τμήματος Φιλολογίας, του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:
Βολονάκη Ελένη,
Επίκουρη Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Συνεπιβλέποντες Καθηγητές:
Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος,
Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Φουντουλάκης Ανδρέας,
Αναπληρωτής Καθηγητής Ελληνικής Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Καλαμάτα, (Σεπτέμβριος, 2019)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	4
Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8
Η Έννοια του «οίκου».....	8
Β. ΟΙΚΟΣ.....	13
1. Το δικαίωμα του Αθηναίου πολίτη και η πολιτογράφηση του Περικλή το 451 π.Χ.....	13
2. Ο γάμος στο πλαίσιο του οίκου την περίοδο των κλασικών χρόνων.....	19
3. Αγχιστεία.....	25
4. Η θέση της Αθηναίας στο πλαίσιο του οίκου την περίοδο των κλασικών χρόνων.....	26
5. Η θέση των παιδιών, των Αθηναίων πολιτών στον «οίκο» την περίοδο των κλασικών χρόνων.....	37
6. Η πατρική εξουσία: η «επιβεβαίωσις» και η «αποκήρυξις».....	40
Γ. ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑ.....	41
1. Είδη επιτροπείας.....	42
2. Διαδικασία διορισμού επιτρόπων.....	44
3. Καθήκοντα επιτρόπων.....	45
4. Αμοιβή επιτρόπου.....	47
5. Λήξη της επιτροπείας.....	47
6. Ένδικα μέσα κατά του επιτρόπου.....	48
Δ. ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ.....	50
1. Η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή.....	50
2. Η εκ διαθήκης κληρονομική διαδοχή.....	56
3. Διαθήκη και υιοθεσία.....	59

4. Η νομική πράξη της υιοθεσίας.....	63
5. Ακυρότητα των διαθηκών.....	66
6. Διεκδίκηση κληρονομιάς.....	68
7. Η ιδιωτική δίκη, διαδικασία.....	69
Ε. Ο ΒΙΟΣ, Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΑΙ Η ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΙΣΑΙΟΥ.....	72
ΣΤ. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΥΡΡΟΥ ΚΛΗΡΟΥ.....	80
1. Παρουσίαση του λόγου.....	80
2. Ερμηνευτική-πραγματολογική ανάλυση στα βασικά για την υπόθεση στοιχεία του λόγου.....	85
2.1 Διήγησις- Πρόθεσις § 1-7.....	85
2.2. Πίστις § 8-76.....	87
2.3. Επίλογος 77-79.....	102
3. Αισθητικές και νοηματικές επισημάνσεις.....	103
Ζ. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΝΙΚΟΣΤΡΑΤΟΥ ΚΛΗΡΟΥ.....	107
1. Παρουσίαση του λόγου.....	107
2. Ερμηνευτική-πραγματολογική ανάλυση στα βασικά για την υπόθεση στοιχεία του λόγου.....	110
2.1. Προοίμιο § 1-2.....	110
2.2. Διήγησις - Πίστις § 3-29.....	111
2.3. Επίλογος § 30-31.....	122
3. Αισθητικές και νοηματικές επισημάνσεις.....	124
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	128
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	132
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	138

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη έγινε στο πλαίσιο εκπόνησης της διπλωματικής εργασίας του μεταπτυχιακού προγράμματος με τίτλο: «Αρχαία και Νέα Ελληνική Φιλολογία» με κατεύθυνση «Αρχαία Ελληνική Φιλολογία», υπό την επίβλεψη της Επίκουρης Καθηγήτριας Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου Ελένης Η. Βολονάκη. Μέλη της τριμελούς επιτροπής παρακολούθησης και εξέτασης της εργασίας ήταν επίσης οι Καθηγητές Βασίλειος Λ. Κωνσταντινόπουλος, Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και Ανδρέας Φουντουλάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η ανάλυση του ιδιωτικού και ειδικότερα του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, στην Αθήνα της κλασικής εποχής στα μέσα του πέμπτου και στις αρχές του τετάρτου αιώνα π.Χ. καθώς και η επεξηγηματική πραγματολογική προσέγγιση δύο λόγων του Ισαίου, του *Περί του Πύρρου κλήρου* και του *Περί του Νικοστράτου κλήρου*.

Αφορμή για τη μελέτη του θέματος «Το Οικογενειακό και Κληρονομικό Δίκαιο Ο Τρίτος και Τέταρτος Λόγος του Ισαίου (*Περί του Πύρρου κλήρου*- *Περί του Νικοστράτου κλήρου*).» αποτέλεσε το γεγονός ότι τα ζητήματα ρητορικής φύσεως από την αρχαία ελληνική εποχή, άφησαν ανεξίτηλα τα σημάδια τους στο πέρασμα των χρόνων.

Βάσει της ιστορίας του Δικαίου γνωρίζουμε πως ο σύγχρονος ελληνικός αστικός κώδικας βασίζεται στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο με επιρροές από τον γερμανικό ΑΚ. Συνεπώς, το κληρονομικό δίκαιο, το οποίο και μας απασχολεί στην παρούσα διπλωματική εργασία, ως μέρος του αστικού δικαίου, είναι επηρεασμένο κι αυτό από το γερμανικό δίκαιο.

Το ζήτημα που τίθεται είναι αν οι επιρροές από το γερμανικό αστικό κώδικα και

κατ' ακολουθία από το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο συνδέονται με το αρχαίο ελληνικό δίκαιο. Το ερώτημα λοιπόν είναι αν υπάρχει η σύνδεση του αρχαίου ελληνικού νομοθετικού συστήματος με το ρωμαϊκό δίκαιο το οποίο και επηρέασε καθοριστικά όλα τα ευρωπαϊκά νομικά σύστημα και δη το γερμανικό που μας ενδιαφέρει περισσότερο, ως πηγή επιρροής του σύγχρονου ελληνικού δικαίου.

Πράγματι την Προκλασική περίοδο του Ρωμαϊκού Δικαίου, 2ος – 1ος αιώνας π.Χ., αναπτύχθηκε το Ρωμαϊκό Δίκαιο υπό ελληνικές επιδράσεις. Συγκεκριμένα, το Ρωμαϊκό δίκαιο την Προκλασική περίοδο αφομοίωσε θεμελιώδεις αρχές του Ελληνικού δικαίου (όπως αυτές που εφαρμόζονταν στις ναυτικές συναλλαγές) και εισήχθησαν θεσμοί ελληνικής καταγωγής, π.χ. Νόμος Ροδίων Ναυτικός. Παράλληλα, η Αρχαία Ελληνική ρητορική και φιλοσοφία (στωικοί, επικούρειοι)¹ είχε σημαντικές επιρροές στο ρωμαϊκό δίκαιο και σε αυτήν ακριβώς την πολύτιμη αρωγή στεκόμαστε στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Μέσω της φιλολογικής μελέτης και της εκ του σύνεγγυς ανάγνωσης δυο σημαντικών λόγων του Ισαίου, σχετικών με τη νομοθεσία του κληρονομικού δικαίου κατά την περίοδο της κλασικής εποχής στα μέσα του πέμπτου και στις αρχές του τετάρτου αιώνα π.Χ., διαπιστώνεται ότι οι θεμελιώδεις αρχές και έννοιες του κληρονομικού δικαίου τέθηκαν κατά βάση την ως άνω κλασική εποχή, έννοιες και αρχές οι οποίες διατηρήθηκαν έως σήμερα.

Προφανώς δεν υφίσταται ταύτιση του σύγχρονου κληρονομικού δικαίου με το κληρονομικό δίκαιο της κλασικής εποχής, καθότι η νομική επιστήμη και το δίκαιο αναπροσαρμόζεται αναλόγως την εποχή, τις κοινωνικές απαιτήσεις και δομές (οι οποίες σήμερα είναι καταφανώς πιο σύνθετες). Παρά ταύτα παρατηρούνται οι κοινές αυτές θεμελιώδεις αρχές του κληρονομικού δικαίου να εμπεριέχονται στον σύγχρονο αστικό κώδικα, διότι το δίκαιο και η εν γένει νομική επιστήμη είναι ανθρωποκεντρική

¹ Στωικοί, επικούρειοι: επρόκειτο για φιλοσόφους και φιλοσοφικούς λόγους στους οποίους αναμφισβήτητη είναι η ρητορική επιρροή και τα ρητορικά σημεία, προερχόμενα από την περίοδο της κλασικής εποχής, στα μέσα του πέμπτου και στις αρχές του τετάρτου αιώνα π.Χ..

και κοινωνική και ως εκ τούτου στηρίζονται κατ' εξοχήν στην λογική.

Ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα είναι λοιπόν η εφαρμογή ή καλύτερα ο συνδυασμός της Ρητορικής με το Αρχαίο Αττικό Δίκαιο. Αυτή επιτυγχάνεται μέσω της προσπάθειας ανίχνευσης στρεβλής αναφοράς σε νόμους εκ μέρους των ομιλητών ή και του ιδίου του ρήτορα Ισαίου, σύμφωνα πάντα με το όφελος του εκάστοτε διαδίκου. Ακόμα, ο τρόπος που δομείται το ρυθμιστικό πλαίσιο των νόμων, ο σκοπός αυτού, αλλά και το τι προάγει και τι επιχειρεί να προστατεύσει το εν λόγω πλαίσιο νόμων είναι ζητήματα σημαντικά που γεννούν απορίες και αξίζουν να διερευνηθούν περαιτέρω.

Η παρούσα διπλωματική εργασία σκοπό έχει την ερμηνεία του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου που εφαρμοζόταν στην αρχαία Ελλάδα την περίοδο της κλασικής εποχής, όχι μονάχα από μια θεωρητική επισκόπηση του δικαίου αλλά και μέσω της ανάλυσης και ερμηνείας δύο αξιόλογων ρητορικών λόγων των Ισαίου, του *Περί του Νικοστράτου κλήρου* και *Περί του Πύρρου κλήρου*. Για να είναι όμως εφικτή η κατά το δυνατόν ασφαλέστερη και πληρέστερη κατανόηση και ερμηνεία του αρχαίου ελληνικού οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου σε σχέση με όσα μελετώνται στους ρητορικούς λόγους του Ισαίου, οφείλουμε να αναρωτηθούμε, σε τελική ανάλυση, τη σχέση ανάμεσα στα στοιχεία ρητορικής δεινότητας που εντοπίζονται στους προαναφερόμενους λόγους και στον έντεχνο τρόπο παρουσίασης του νομοθετικού πλαισίου εκ μέρους του ρήτορα, εν συγκρίσει με τη νομοθετική πραγματικότητα της εποχής, στα μέσα του πέμπτου και στις αρχές του τετάρτου αιώνα π.Χ.. Τοιουτοτρόπως κατανοούνται, εν τέλει, ερμηνευτικά ζητήματα του αρχαίου ελληνικού οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, που διόλου λίγες φορές οδηγούν σε αδιέξοδο, λόγω της έλλειψης νομοθετικών και ρητορικών κειμένων ικανών σε αριθμό να αποδώσουν αυτόνομα μία σφαιρική και ακριβής εικόνα του δικαίου της εποχής εκείνης.

Άλλωστε, η νομική επιστήμη είναι μία κοινωνική και ανθρωπιστική επιστήμη,

ζωντανή, η οποία εξελίσσεται στο πέρας του χρόνου. Η δε αυτή εξέλιξη της είναι απολύτως αναγκαία, καθώς το δίκαιο αναπροσαρμόζεται αναλόγως με τις εκάστοτε κοινωνικές απαιτήσεις. Αυτά ακριβώς τα γνωρίσματα της εξέλιξης της νομικής επιστήμης επιτρέπουν να εξαγάγουμε συμπεράσματα και ίσως κρίσεις για το αρχαίο κληρονομικό δίκαιο. Σαφώς, η σημερινή μορφή του κληρονομικού δικαίου απέχει σημαντικά από το τότε δίκαιο, όμως κάποιες θεμελιώδεις αρχές του δικαίου υποχρεωτικώς παραμένουν αναλλοίωτες στο χρόνο και αυτό γιατί η νομική επιστήμη ως ανθρωπιστική – κοινωνική επιστήμη, στηρίζεται κατεξοχήν στη λογική.

Στο σημείο αυτό αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στην Επίκουρη Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, κα Βολονάκη Η. Ελένη. Αφενός γιατί η ίδια μου εμπιστεύτηκε την ανάθεση της μελέτης του σημαντικού αυτού θέματος και με την πολύτιμη βοήθεια που μου παρείχε διεκπεραίωσα την ανά χείρας εργασία και αφετέρου για την καθοδήγηση και υποστήριξη της καθ' όλη τη διάρκεια των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών μου σπουδών. Επίσης θέλω να ευχαριστήσω θερμά τους Καθηγητές κ. Βασίλειο Λ. Κωνσταντινόπουλο και κ. Φουντουλάκη Ανδρέα, οι οποίοι δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην τριμελή εξεταστική επιτροπή, διαθέτοντας τον πολύτιμο χρόνο και την εμπειρία τους για την ολοκλήρωση της πραγματοποιηθείσας μελέτης.

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Έννοια του «οίκου»

Σύμφωνα με το λεξικό του Liddell and Scott², ο οίκος ταξινομείται σε τρία βασικά τμήματα: πρώτα σημαίνει σπίτι, ή μερικές φορές άλλα είδη κτιρίων. Δεύτερον, οικιακά αγαθά (ή «περιουσία», σύμφωνα με την αντίστοιχη σημερινή χρήση του όρου) και τρίτον «οικογένεια». Συχνά, δεν είναι εύκολο να διασαφηνιστεί ποια έννοια έχει η λέξη οίκος, στα κείμενα που συναντάται, την εκάστοτε φορά που χρησιμοποιείται. Ειδικότερα, η έννοια του «σπιτιού», η οποία ίσως να είναι η αρχική, είναι γνωστή από τον Όμηρο και από την τραγωδία, γίνεται όμως λιγότερο συνηθισμένη τον πέμπτο και τον τέταρτο αιώνα π.Χ.. Στον Ξενοφώντα (Οικ. 1.5) πάντως, δίνεται μια σαφή διάκριση μεταξύ του οίκου και της οικίας. Ο οίκος σημαίνει «ιδιοκτησία»- «περιουσία» ενώ η οικία σημαίνει «σπίτι». Στους Αττικούς συγγραφείς της κλασικής εποχής³, του πέμπτου και τετάρτου αιώνα π.Χ. είναι επίσης δυνατό η οικία να σημαίνει «ιδιοκτησία» ή «οικογένεια»⁴.

Στα πολιτικά του Αριστοτέλη (Πολιτικά 1252b9-16), η διάκριση μεταξύ οικίας και οίκου καταρρέει εντελώς, και χρησιμοποιεί ισοδύναμα τις δύο αυτές λέξεις υπό την έννοια της οικογένειας, θεωρώντας μάλιστα τον οίκο, ως τη βασικότερη κοινωνική ομάδα της «πόλεως», ενώ παράλληλα ο οίκος ορίζει τις στοιχειώδεις σχέσεις ανάμεσα στο σύνολο των προσώπων που απαρτίζουν μια οικογένεια.⁵

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (Πολιτικά 1253b1-7), η οικογένεια που αφορά σε πρόσωπα και όχι σε ιδιοκτησία συγκροτείται τόσο από τα μέλη της βασικής κεντρικής οικογένειας, γονέων και τέκνων, που συμβιώνουν σ' ένα σπίτι και είναι μέλη της ίδιας οικογένειας, όσο και από τους δούλους που ανήκαν στην ιδιοκτησία της

² The Online Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon (TLG) pp. 1204–1205

³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό του Ισοκράτη (19.7) όπου στο πλαίσιο του γάμου ενός πλούσιου νέου, ο όρος οικία σηματοδοτεί την ίδια την αριστοκρατική οικογένεια και όχι το σπίτι ή την περιουσία.

⁴ Σχετικά με την έννοια του οίκου βλ. Lacey (1968) 15-21 και Pomeroy (1997) 20-21

⁵ MacDowel (1989) No. 1 pp. 10-21

οικογένειας. Κατά τον τρόπο αυτό η «πόλις» και ειδικότερα η πόλη της Αθήνας, κατά την κλασική περίοδο, συγκροτήθηκε από έναν μεγάλο αριθμό τέτοιων οικογενειών. Ωστόσο, σπανίως αφήνεται να εννοηθεί, από τα κείμενα των Αττικών ρητόρων, πως οι δούλοι θεωρούνταν μέλη του οίκου, πράγμα που αποτέλεσε αντικείμενο διαφωνίας πολλών σύγχρονων μελετητών⁶.

Ως προς τους Αθηναϊκούς νόμους που σχετίζονταν με τα οικογενειακά ζητήματα, διαμορφώθηκαν κυρίως προγενέστερα της κλασικής περιόδου, ίσως από τον Δράκοντα και τον Σόλωνα. Από τον πέμπτο και τον τέταρτο αιώνα π.Χ., όταν οι ρητορικοί λόγοι συντάχθηκαν, η λέξη οίκος, είχε αποκτήσει την αίσθηση της «οικογένειας» και έτσι οι ρήτορες την χρησιμοποίησαν με αυτή την έννοια κατά τη διάρκεια των επιχειρημάτων τους. Αυτοί οι νόμοι ασχολούνταν ασφαλώς με τις σχέσεις μεταξύ των μελών μιας οικογένειας.

Στους κόλπους ενός «οίκου», οι ανθρώπινες σχέσεις ρυθμίζονται από ένα ξεχωριστό σύνολο κανόνων δικαίου χαρακτήρα, το λεγόμενο Αττικό οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο, των οποίων η ύπαρξη τοποθετείται πριν από το αντίστοιχο δίκαιο της πόλεως. Τα δύο αυτά συστήματα δικαίου, παρά τις αναπόφευκτες, ορισμένες φορές, συγκρούσεις, δεν άργησαν να συνυπάρξουν αρμονικά και να λειτουργήσουν ομαδικά. Εντούτοις, πολλές φορές, η πόλις όταν το έκρινε απαραίτητο, άλλοτε με σκοπό να προστατεύσει τους οικογενειακούς δεσμούς, που δημιουργούνταν εντός του και άλλοτε να τον αξιοποιήσει για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της, επενέβαινε στους κόλπους ενός «οίκου» με διάφορες νομοθετικές ρυθμίσεις⁷.

Εντός των πλαισίων ενός οίκου, λάμβαναν χώρα εστιακές και θρησκευτικές τελετές, όπως π.χ. οι τελετές προς τιμήν των νεκρών-μελών του οίκου, χαρακτηριστικό της μεγάλης σπουδαιότητας που απέδιδαν οι Αθηναίοι στην διατήρηση του οίκου, ακόμη και μετά το θάνατο του εκάστοτε «κυρίου» του. Μετά το θάνατο του «κυρίου»,

⁶ MacDowel (1989) No. 1 pp. 10-21

⁷ ό.π. pp. 10-21

νέος «κύριος» γινόταν (σε περίπτωση που υπήρχε) ο γιος του, ενώ, αν άφηνε περισσότερους γιους, ο κάθε ένας είχε τη δυνατότητα να γίνει «κύριος» ενός «οίκου» και όλοι οι «οίκοι» μαζί αποτελούσαν τον έναν που υπήρχε πρωτότερα. Στην περίπτωση όμως, όπου ένας «κύριος» δεν άφηνε κανέναν αρσενικό τέκνο, εμφανίζονταν ο κίνδυνος ο «οίκος» να εξαφανιστεί, δεδομένου ότι οι τυχόν κόρες στερούνταν νομικών δικαιωμάτων.

Ένας από τους τρόπους κληρονομικής διαδοχής στην κλασική Αθήνα ήταν η εξ αδιαθέτου διαδοχή. Αυτή είχε άμεση συνάρτηση με την προτεραιότητα των ανδρών σε σύγκριση με τις γυναίκες και την προτίμηση των εκγόνων σε σύγκριση με τους εκπλαγίου⁸, την σχέση δηλαδή αγχιστείας⁹. Από την άλλη, η εκ διαθήκης κληρονομική διαδοχή αφορούσε τους Αθηναίους που δεν είχαν γνήσιο γιο ή εγγονό. Αυτοί με βάση το νόμο του Σόλωνα, απέκτησαν το δικαίωμα να επιλέγουν τον κληρονόμο και συνεχιστή του οίκου τους, μέσω της υιοθεσίας και της διαθήκης¹⁰. Έτσι, ουσιαστικά σταματά η αναγκαστική διαδοχή από τους συγγενείς, την θέση της οποίας αναλαμβάνει το νομοθετικό πλαίσιο της τεχνητής συγγένειας¹¹. Τέλος, το δίκαιο της κλασικής Αθήνας μερίμνησε σχετικά με πολλαπλά θέματα περί κληρονομιάς¹², όπως μεταξύ άλλων, η ακυρότητα των διαθηκών και η διεκδίκηση κληρονομιάς από τους εκπλαγίου συγγενείς.

Ως προς τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στην παρούσα εργασία, στο πρώτο μέρος της παρουσιάζεται μία θεωρητική προσέγγιση του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, ανά θεματικές ενότητες, όπου διευκρινίζονται οι κανόνες δικαίου. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας, που αφορά στην ανάλυση επιλεγμένων πηγών, στόχος είναι να αναδειχτούν όσο το δυνατόν καλύτερα μερικά από τα θέματα του θεωρητικού πεδίου, με βάση δύο ρητορικούς λόγους του Ισαίου, τον *Περί του*

⁸ Biscardi (2010) 200-203

⁹ MacDowel (1989) No. 1 pp. 10-21

¹⁰ Rubinstein (1993) 21-29

¹¹ MacDowell (1996)² 157-160

¹² Gagarin (2005) 256-257

Νικοστράτου κλήρου και τον *Περί του Πύρρου κλήρου*. Έτσι μέσα από ένα φιλολογικό πρίσμα προκύπτει μια σαφέστερη και περισσότερο πρακτική μορφή του εφαρμοσμένου αρχαίου ελληνικού δικαίου. Η προσέγγιση γίνεται κειμενοκεντρικά με την υποβοήθηση σχολιασμένων εκδόσεων, καθώς και της ευρύτερης διεθνούς αρθρογραφίας και βιβλιογραφίας.

Λεπτομερώς αναλύονται θέματα σχετικά του οίκου. Πρώτα- πρώτα γίνεται επιμέρους αναφορά στο δικαίωμα του Αθηναίου πολίτη και στην πολιτογράφηση του Περικλή το 451. Εν συνεχεία, σχολιάζεται ο γάμος στο πλαίσιο του οίκου την περίοδο των κλασικών χρόνων, με έμφαση στην διαδικασία σύναψης ενός γάμου, στην διαδικασία της εγγύς και στην προίκα της γυναίκας, στην κατοχή της κυριότητας σε έναν οίκο αλλά και στην ενδεχόμενη λύση του γάμου.

Έπειτα, περιγράφεται η αγχιστεία και ο τρόπος που διαμορφώνεται η συγγενική σχέση μεταξύ των μελών μιας οικογένειας ενώ έμφαση δίνεται στη θέση της Αθηναίας στο πλαίσιο του οίκου την περίοδο των κλασικών χρόνων. Πρωτίστως, σχολιάζεται ο ρόλος της Αθηναίας συζύγου (αστή), μητέρας και κόρης στον οίκο. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στο σπουδαίο ρόλο της επικλήρου κόρης και της επιπροίκου. Επίσης σχολιάζεται ο ρόλος της παλλακίδας και της εταίρας καθώς και τα επιμέρους χαρακτηριστικά των γυναικών αυτών στο πλαίσιο ενός οίκου της Αθηναϊκής κοινωνίας.

Την ίδια στιγμή, γίνεται αναφορά στην θέση των παιδιών των Αθηναίων πολιτών στον οίκο την περίοδο των κλασικών χρόνων. Αναλύεται δηλαδή, η σχέση γονέων και τέκνων, οι όροι «έπιβεβαίωσις» και η «άποκήρυξις» καθώς και η διαφορά ανάμεσα στα γνήσια και νόθα τέκνα καθώς και στα αντίστοιχα δικαιώματα αυτών.

Ένα ακόμα σημαντικό κεφάλαιο το οποίο αναλύεται εκτενώς, είναι αυτό της επιτροπείας. Επισημαίνονται τα είδη επιτροπείας, η διαδικασία διορισμού επιτρόπων, τα καθήκοντα των επιτρόπων, η αμοιβή τους, η λήξη της επιτροπείας αλλά και τα

ένδικα μέσα κατά του επιτρόπου σε περίπτωση που αυτά καθίστανται απαραίτητα.

Συνάμα, στο θεωρητικό έλεγχο του αρχαίου ελληνικού δικαίου εντάσσεται και η μελέτη του κληρονομικού δικαίου αναλύοντας τις επιμέρους βασικές κατηγορίες του. Αναλύεται δηλαδή, η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή, η εκ διαθήκης κληρονομική διαδοχή, η σχέση διαθήκης και υιοθεσίας, η νομική θέση του υιοθετούμενου, η ακυρότητα των διαθηκών, η διεκδίκηση κληρονομιάς από τους συγγενείς και τους πάσης φύσεως διεκδικητές καθώς και η ιδιωτική δίκη, διαδικασία , που στοχεύει στην απόδοση της κληρονομιάς.

Επιπλέον, δίνονται σημαντικά στοιχεία σχετικά με το βίο, το χαρακτήρα, το ύφος και την αξία του έργου του Ισαίου. Σαφώς, αναλύεται η αδιάρρηκτη και πολυσήμαντη σχέση του ρήτορα με το κληρονομικό δίκαιο, του οποίου μάλιστα οι λόγοι θα μελετηθούν, καθώς ο ίδιος αποτελεί μοναδική πηγή του νομοθετικού πλαισίου της εποχής για πολλούς από τους κανόνες δικαίου που φτάνουν σήμερα στα χέρια μας.

Ειδικότερα, στο δεύτερο μέρος της εργασίας, πραγματοποιείται ερμηνευτική και σχολιαστική προσέγγιση του *Περί του Νικοστράτου κλήρου* και του *Περί του Πύρρου κλήρου* του Ισαίου. Ο πρώτος εκ των δύο λόγος, φανερώνει σημαντικές εκφάνσεις του κληρονομικού δικαίου κατά την κλασική Αθήνα. Ειδικότερα, φανερώνεται η διεκδίκηση κληρονομιάς μέσω της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής σε σύγκριση με την εκ διαθήκης κληρονομική διαδοχή, η διεκδίκηση δηλαδή κληρονομιάς από τους γνήσιους γιους σε σχέση με τον υιοθετημένο γιο, καθώς και η αλληλένδετη σχέση της διαθήκης με την υιοθεσία. Φανερός είναι ακόμα ο ρόλος της κηδεμονίας, της επιτροπείας και της δικαστικής Διαδικασίας.

Επιπροσθέτως, κατά την μελέτη του *Περί του Πύρρου κλήρου* θα επισημανθεί και πάλι η διεκδίκηση κληρονομιάς μέσω της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής σε σύγκριση με την εκ διαθήκης κληρονομική διαδοχή καθώς και η νομοθεσία σχετικά με την επίκληρο κόρη, το ρόλο της και την προστασία της. Τέλος, ένα σημαντικό νομικό

ζήτημα που πραγματεύεται και εκπορεύεται από το λόγο του Ισαίου, είναι κατά πόσο, κατά τη διάρκεια του τέταρτου αιώνα, τα παράνομα παιδιά δύο Αθηναίων πολιτών είχαν δικαίωμα στην αθηναϊκή ιθαγένεια.

Το τελευταίο μέρος της παρούσας μελέτης αποτελούν τα συμπεράσματα σχετικά με τις καθοριστικής σημασίας αρχές-βάσεις του αρχαίου ελληνικού δικαίου κατά την περίοδο της κλασικής εποχής στα μέσα του πέμπτου και στις αρχές του τετάρτου αιώνα π.Χ., ύστερα από την εξέταση των επί μέρους κεφαλαίων και της κειμενοκεντρικής ανάλυσης που προηγήθηκε.

B. ΟΙΚΟΣ

1. Το δικαίωμα του Αθηναίου πολίτη και η πολιτογράφηση του Περικλή το 451 π.Χ.

Ο όρος πολίτης ορίζει προφανώς τους άνδρες. Οι γυναίκες και τα παιδιά δεν αποτελούν μέλη του σώματος των πολιτών, έστω και αν στην πράξη ανήκουν στην κοινότητα των Αθηναίων¹³. Στην πρόιμη Αθήνα οι πολίτες (με βάση την κληρονομική ιδιότητα τους) ήταν οργανωμένοι σε τέσσερις «φυλές». Το 508/7 αυτές οι τέσσερις φυλές αντικαταστάθηκαν, από μια νέα οργάνωση (πρόκειται για πρόταση του Κλεισθένη) τους «δήμους». Υπήρχαν περίπου 150 δήμοι οι οποίοι ήταν χωρισμένοι σε δέκα ομάδες. Αυτές οι δέκα ομάδες ονομάζονταν «φυλές» και το κριτήριο διαχωρισμού τους ήταν η καταγωγή. Για μερικά αξιώματα κάθε δήμος έδινε έναν άρχοντα κάθε χρόνο ορίζοντας έτσι δέκα άρχοντες συνολικά¹⁴. Για την Βουλή ο κάθε δήμος έδινε τόσους βουλευτές όσοι αναλογούσαν στον πληθυσμό του. Έτσι κάθε δήμος διατηρούσε ένα «ληξιαρχικόν γραμματείων», το οποίο περιλάμβανε τους άντρες που είχαν ολοκληρώσει το δέκατο όγδοο έτος της ηλικίας τους, και άρα είχαν την δυνατότητα για

¹³ Mosse, Schnapp-Gourbeillon (2004) 371-372

¹⁴ MacDowell (1996)² 110

διορισμό ως αξιωματούχοι. Αυτοί ήταν και οι μόνοι κατάλογοι των πολιτών¹⁵.

Ακολούθησαν, πολλαπλές διαφοροποιήσεις ως προς τα απαιτούμενα κριτήρια, ώστε να αποκτήσει κανείς το δικαίωμα του επίτιμου πολίτη. Μεταξύ αυτών, επισημαίνεται, η απονομή της ιδιότητας του πολίτη σε ξένους. Ο Αριστοτέλης αναφέρει, πως ο Κλεισθένης το 508/7 εισήγαγε στο νέο σύστημα δήμων και φυλών, αλλοδαπούς και δούλους που κατοικούσαν στην Αθήνα¹⁶.

Σε αυτό το σημείο θα ήταν χρήσιμο να γίνει μια σύντομη αναφορά, στην ανάγκη για ρητορική εκπαίδευση η οποία έγινε αδήριτη με τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη το 462 π.Χ.. Ο διαπρεπής πολιτικός περιόρισε τις αρμοδιότητες του Αρείου Πάγου μεταθέτοντας την δυνατότητα ελέγχου και λήψης πολιτικών και δικαστικών αποφάσεων στην Εκκλησία του Δήμου, δηλαδή σε κάθε γνήσιο Αθηναίο πολίτη. Σύμφωνα με την νομοθεσία της πολιτογράφησης, που θεσπίστηκε από τον Περικλή, Αθηναίος χαρακτηριζόταν ο πολίτης που έχει συμπληρώσει το 18ο έτος της ηλικίας του και προερχόταν από δύο Αθηναίους γονείς¹⁷. Έτσι, ενώ ο Άρειος Πάγος εκδίκασε μόνον υποθέσεις που σχετίζονταν με την ανθρωποκτονία και την εθνική προδοσία, οι Αθηναίοι πολίτες πήραν την σκυτάλη και ανέλαβαν πρωταρχικό ρόλο στις δημόσιες συνελεύσεις και συνεπώς στις δημόσιες αποφάσεις. Αποτελούσε, επομένως, απαραίτητη προϋπόθεση η ευγλωττία, το επιτηδευμένο λεξιλόγιο, η άρτια γραμματική και συντακτική χρήση των προτάσεων, γεγονός που επιτυγχανόταν μέσω της ενασχόλησης του πολίτη με την ρητορική τέχνη¹⁸.

Ειδικότερα, πριν από τους χρόνους του Περικλή αρκούσε για να αποκτήσει κανείς

¹⁵ Ο γιός ανήκε στον ίδιο δήμο με τον πατέρα του, είτε κατοικούσε στην ίδια περιοχή είτε όχι, αποδεικνύοντας πως η αρχική οργάνωση ήταν τοπικής φύσεως, ενώ η συνέχειά της ήταν κληρονομική.

¹⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι Πλαταιείς. Όταν η πόλη των Πλαταιών συνήψε συμμαχία με την Αθήνα το 519 π.Χ., την ίδια περίπου εποχή (ο Θουκυδίδης δεν αποσαφηνίζει την χρονολογία) οι Πλαταιείς ανακηρύχθηκαν πολίτες της Αθήνας. Όσο ζούσαν στις Πλαταιές, αυτή η ιδιότητα του επίτιμου πολίτη δεν είχε ίσως μεγάλη πρακτική σημασία. Αλλά το 427, όταν οι Πλαταιείς καταλήφθηκαν από τους Σπαρτιάτες και τους Θηβαίους, οι Αθηναίοι επέτρεψαν στους Πλαταιείς να καταφύγουν στην Αθήνα. Τότε, σύμφωνα με αθηναϊκό ψήφισμα μπορούσαν να εγγραφούν σε δήμους και να ασκήσουν τα δικαιώματα του πολίτη. (MacDowell, (1996)², Lacey (1968) 104-105)

¹⁷ Lacey (1968) 100

¹⁸ Carey, Βολονάκη (2010) 68-72

την αθηναϊκή ιθαγένεια να είχε ο πατέρας του την ιδιότητα του πολίτη. Όμως μετά τον Περικλή και το ψήφισμα που ο ίδιος πρότεινε το έτος 451-450 π.Χ., θα είχε κανείς την ιδιότητα του πολίτη μόνο αν την είχαν και οι δύο γονείς του. Περιορισμούς που θα ίσχυε για όσους γεννήθηκαν μετά τη θέσπιση του. Με άλλα λόγια, ως Αθηναίο πολίτη, θεωρούσαν εκείνον που είχε γεννηθεί από πατέρα, έστω και μόνο αστό, υπό την προϋπόθεση η μητέρα του να μην ήταν ξένη. Ωστόσο, κατά την τελευταία περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου αυτός ο νόμος φαίνεται ότι δεν εφαρμόστηκε, όμως τέθηκε ξανά σε ισχύ το 403/2. Είναι προφανές πως οι Αθηναίοι πολίτες επιδίωκαν να μοιράζονται τα προνόμιά τους με όσο το δυνατόν λιγότερους, καθώς και να διαφυλάξουν την φυλετική τους καθαρότητα¹⁹.

Συνεπώς, για να στηρίξει κανείς το δικαίωμά του να έχει την ιδιότητα του πολίτη, θεωρούσαν αναγκαίο να είναι αστοί και οι δύο γονείς. Δεν αρκούσε πια, να είναι ο πατέρας μόνο πολίτης, χρειαζόταν και η μητέρα να είναι αστή. Ας σημειωθεί, ακόμα, ότι δεν χρειαζόταν για να θεωρηθεί κάποιος ως Αθηναίος πολίτης η γέννηση του μέσα στο πλαίσιο ενός νόμιμου γάμου.

Αναλυτικότερα, όταν οι νέοι συμπλήρωναν το 18ο έτος της ηλικίας τους, παρουσιάζονταν στη συνέλευση του δήμου οι οποίοι έλεγχαν την ηλικία και διαπιστωνόταν τη γνησιότητα των πολιτών. Όποιον δεν αναγνώριζαν ως γνήσιο τέκνο αστών δεν τον ενέγραφαν στους καταλόγους του δήμου²⁰. Τότε, ο απορριφθείς από τον τέταρτο αιώνα και μετά, μπορούσε να προσφύγει στο ηλιαστικό δικαστήριο²¹. Αν η απόφαση των δικαστών ήταν εναντίον αυτού που είχε καταθέσει την απόφαση στο δικαστήριο της Ηλιαίας, ο ίδιος πουλιόταν ως δούλος ενώ αν η απόφαση ήταν υπέρ του μπορούσε να εγγραφεί στο «ληξιαρχικόν γραμματείον». Για επιβεβαίωση οι εγγεγραμμένοι νέοι εξετάζονταν εκ νέου από τη Βουλή. Ακόμα, οποίος κατά την κρίση

¹⁹ Source (1999) Vol. 46, No. 1 pp. 1-18

²⁰ Η κρίση αυτή υπόκειτο στον έλεγχο της βουλής.

²¹ Το δικαστήριο πραγματοποιούνταν μεταξύ του προσφεύγοντος και των πέντε δημοτών, που καθώς είχαν υποδειχθεί από τον δήμο, υποστήριζαν την μη γνησιότητα του νέου, ως τέκνου αστών.

των δημοτών, δεν ήταν ακόμη έφηβος είχε το δικαίωμα να παρουσιαστεί στην επόμενη συνέλευση του Δήμου²².

Τέλος, στις φρατρίες²³ είχε εναποθέσει η πόλη της Αθήνας την εποπτεία των οικογενειακών σχέσεων των πολιτών. Οι αρχηγοί των οίκων όφειλαν να δηλώνουν στους συμφράτορές τους όλες τις αλλαγές που πραγματοποιούνταν μέσα στο χώρο της οικογένειάς τους (γάμοι, γεννήσεις, θάνατοι). Έτσι, θα μπορούσε να επιβεβαιωθεί η ιδιότητά κάποιου ως γνήσιου τέκνου Αθηναίου αστού, και κατ' επέκταση ιδιότητα κάποιου ως πολίτη²⁴.

Ωστόσο, είναι χρήσιμο να αναφερθεί πως δεν είναι λίγες οι φορές που υπήρξαν αμφισβητήσεις γύρω από τη ληξιαρχική κατάσταση ορισμένων προσώπων. Στις κληρονομικές υποθέσεις που υπεράσπιζε ο Ισαίος, πολύ συχνά οι αντίδικοι αμφισβητούσαν το όνομα, την ηλικία και την καταγωγή ορισμένων προσώπων ή εκφράζανε αμφιβολίες για το αν άλλα πρόσωπα ήταν μεταξύ τους σύζυγοι ή τα συνέδεε σχέση πατέρα και γιου. Χαρακτηριστικά, στον τρίτο λόγο του Ισαίου, στον «*Περί του Νικοστράτου κλήρου*», φαίνονταν οι αντίδικοι να αγνοούν σημαντικά οικογενειακά στοιχεία, ενώ γύρω από αυτό το ζήτημα στρεφόταν η αντιδικία, σχετικά δηλαδή με το αν ο πατέρας του Νικοστράτου (για την κληρονομιά του οποίου επρόκειτο), ονομαζόταν Σμίκρος ή Θρασύμαχος. Ακόμα, στον τέταρτο λόγο του Ισαίου, στον *Περί του Πύρρου κλήρου*», οι διάδικοι δεν φαίνεται να γνωρίζουν αν η Φίλη λεγόταν πραγματικά Φίλη ή ονομαζόταν Κλειταρέτη και αν ήταν κόρη νόμιμη ή όχι του Πύρρου. Ακόμη αγνοούσαν, αν ο Πύρρος και η μητέρα της Φίλης υπήρξαν σύζυγοι ή συζούσαν υπό καθεστώς παλλακείας.

Σε τέτοιες περιπτώσεις, συνήθιζαν να καταφεύγουν στο μέτρο της διαμαρτυρίας,

²² Biscardi (2010) 141-143

²³ Ομάδα με θρησκευτικό χαρακτήρα που είχε την καταγωγή της στα πολύ αρχαία χρόνια. Κάλυπτε ανάγκες ανάλογες με τα σημερινά ληξιαρχικά βιβλία. Σε αυτούς τους καταλόγους μάλιστα, σε αντίθεση με τους καταλόγους των δήμων, αναφέρονταν και οι γυναίκες. MacDowell (1996)²

²⁴ Carey (1994) Vol. 41, No. 2 pp. 172-186

περισσότερο ακόμα και από άλλα μέσα απόδειξης. Επρόκειτο για μια επίσημη δήλωση η οποία, λειτουργούσε για το δικαστήριο ως πλήρη απόδειξη έως να προσβληθεί ως ψευδής. Απαντούσε στις αιτήσεις των εναγόντων ή αντίστοιχα των εναγόμενων που σχετίζονταν με θέματα ιθαγένειας ή, ως προς την κληρονομική διαδοχή, στην τυχόν παρεμπόδιση της δικαστικής παραχώρησης της κληρονομιάς προς τους εκ πλαγίου συγγενείς όταν υπήρχαν νόμιμοι κατιόντες. Έτσι, καλύπτονταν οι ελλείψεις των μη οργανωμένων ληξιαρχικών βιβλίων²⁵.

Πάντως, η γυναίκα μπορεί να χαρακτηριστεί ως «αστή» αλλά ποτέ όμως ως «πολίτης», όπως ακριβώς ένας ανήλικος. Ως Αθηναίες γυναίκες εννοούμε τις αστές, δηλαδή συζύγους ή θυγατέρες των πολιτών. Δεν είχαν κανένα πολιτικό δικαίωμα. Όπως και οι ανήλικοι, περνούσαν από την κηδεμονία του πατέρα τους σε εκείνη του συζύγου. Στο πλαίσιο του γάμου, ο κηδεμόνας (κύριος) της νύφης (κανονικά ο πατέρας της) και ο μέλλον σύζυγος αναλάμβαναν μίαν υποχρέωση, την εγγύηση. Η εγγύηση συνοδευόταν από την καταβολή προίκας σε είδη κινητά ή σε χρήματα. Ο κηδεμόνας διατηρούσε ένα δικαίωμα επάνω στην προίκα (συνήθως με τη μορφή υποθήκης στην περιουσία του συζύγου) έτσι ώστε να μπορεί να ανακτήσει το τίμημα στην περίπτωση διάλυσης του γάμου.

Επίσης, η γυναίκα δεν είχε κανένα δικαίωμα επάνω στην προίκα της που δεν γινόταν ποτέ τμήμα της περιουσίας του συζύγου, αλλά περνούσε κατευθείαν στα αρσενικά παιδιά που γεννιούνταν από το γάμο²⁶. Όμως η πληθώρα των κληρονομικών υποθέσεων δείχνει ότι τα πράγματα δεν ήταν πάντα τόσο απλά, και η θέση των γυναικών δεν ήταν πάντα η ίδια, αλλά διέφερε ανάλογα με την περιουσία των οικογενειών τους. Υπήρχαν περιπτώσεις που οι πλούσιες γυναίκες έπρεπε να παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στη διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας²⁷.

²⁵ Biscardi (2010) 143-144

²⁶ Σχετικά με την προίκα της Αθηναίας γυναίκας βλ. Pomeroy (1975) 62-63

²⁷ Mosse- Schnapp-Gurbeillon (2004) 373-374

Ακόμα, δεν ανήκαν στους πολίτες όσοι για παράδειγμα ήταν δειλοί στις μάχες. Δεδομένου ότι άξιοι να μετέχουν της πόλεως είναι μόνο όσοι στάθηκαν ικανοί να την υπερασπιστούν, οι προδότες έπαυαν να είναι πολίτες και παρέμεναν απλώς αστοί. Πιο συγκεκριμένα, όσοι επιδίωκαν την εγκαθίδρυση τυραννίας στην πόλη, όσοι πρότειναν αλλαγές στην νομοθεσία, ασκούσαν δημόσια λειτουργήματα ενώ είχαν οικονομικά οφέλη στο δήμο κ.α. τιμωρούνταν με ολική απόλυτη ατιμία. Αποτέλεσμα της ατιμίας ήταν η εξορία η απαλλοτρίωση των περιουσιακών στοιχείων του ατόμου και η απαγόρευση να παραμένει στο μέλλον στο έδαφος της πόλης²⁸.

Η σχετική ολική ατιμία, αποτελούσε είδος ατιμίας που επιβαλλόταν αρκετά συχνά. Είχε ως αποτέλεσμα της, την απώλεια συγκεκριμένων δικαιωμάτων από το δημόσιο δίκαιο της πόλης, όμως κατ' ουσία ισούταν σε μια θέση ανάλογη προς τη θέση των γυναικών και των ανηλίκων.

Σχετικά με τα δικαιώματα του Αθηναίου πολίτη, κάθε πολίτης μπορούσε να έχει το αξίωμα του "Άρχοντος", να συμμετέχει ως δικαστής στα λαϊκά δικαστήρια αλλά και στη λήψη των αποφάσεων της εκκλησίας του δήμου²⁹. Επιπλέον, μεταξύ άλλων ως μεμονωμένο άτομο, ο πολίτης είχε το δικαίωμα της απαγωγής, ενός είδους δημόσιας αγωγής. Μπορούσε δηλαδή, να οδηγήσει εξαναγκαστικά στον άρχοντα, οποιονδήποτε συνελάμβανε επ' αυτοφώρω να διαπράττει κάποιο αδίκημα από εκείνα για τα οποία ο νόμος προέβλεπε την άμεση σύλληψη του δράστη³⁰.

Παράλληλα, ο Αθηναίος πολίτης, είχε το δικαίωμα της άσκησης της «εφέσεως εις το δικαστήριο». Πρόκειται για την δήλωση ενός πολίτη ότι δεν είναι διατεθειμένος να αναγνωρίσει άλλη απόφαση παρά μόνο τη σχετική με την περίπτωσή του απόφαση του δικαστηρίου. Ακόμα, ο Αθηναίος πολίτης μπορούσε να καταθέσει ένα είδος μήνυσης, "τη γραφή", εναντίον κάποιου ενόχου.

²⁸ MacDowell (1996)² 119

²⁹ Σχετικά με τα δικαιώματα του Αθηναίου πολίτη βλ. Carey, Βολονάκη (2010) 57-64

³⁰ Biscardi (2010) 146-147

2. Ο γάμος στο πλαίσιο του οίκου την περίοδο των κλασικών χρόνων

Στην Αθήνα της κλασικής περιόδου η μονογαμική οικογένεια παραμένει η βάση της δομής της κοινωνίας, και οι νόμοι οι οποίοι αφορούν το γάμο αποδίδονται στον Σόλωνα. Η αστική κατάσταση καθορίζεται από τον νόμο του Περικλή, σύμφωνα με τον οποίο όπως προαναφέρθηκε, απαιτείται και οι δύο γονείς να είναι Αθηναίοι. Μάλιστα, ένας γάμος ήταν νόμιμος μόνο αν ένωνε Αθηναίο με την κόρη Αθηναίου.

Το Αττικό οικογενειακό δίκαιο απαρτίζεται τόσο από τα μέλη της οικογένειας όσο και από τα περιουσιακά της αγαθά. Η περιουσία σε πολλές περιπτώσεις περιελάμβανε το αγρόκτημα, πού συντηρούσε την οικογένεια αλλά και το ίδιο το σπίτι και βρισκόταν στα χέρια τού άνδρα πού ήταν «κύριος» τού «οίκου».

Ο γάμος ήταν μια ιδιωτική πράξη που ένωνε δυο οικογένειες. Πρόκειται δηλαδή, για μια συμφωνία ανάμεσα στον πατέρα της κοπέλας και τον μέλλοντα γαμπρό του. Ο γάμος ήταν ουσιαστικά η κοινή συμβίωση των δύο συζύγων η οποία συνοδευόταν από τελετή ιδιωτικού χαρακτήρα³¹. Η παράδοση μιας γυναίκας από τον «κύριο» στον μέλλοντα σύζυγό της, ονομαζόταν «Εγγύη». Πρόκειται για την επίσημη εκφώνηση εκ μέρους του «κυρίου» της φράσης: «Σου παραδίδω («έγγύω») την κόρη μου³². Αργότερα, η γυναίκα μετακόμιζε στο σπίτι του συζύγου της και έτσι γινόταν και ο πραγματικός γάμος. Συνεπώς, η «έγγύη» αποτελούσε σύναψη συμβολαίου και η τήρηση της εγγύης αποτελούσε προϋπόθεση της νομιμότητας του γάμου ενώ ο ίδιος ο γάμος εκπλήρωση αυτού του συμβολαίου³³. Επίσης, συνοδευόταν από τη χορήγηση προίκας στον γαμπρό, ο οποίος όφειλε να την πολλαπλασιάσει για να την παραδώσει στα παιδιά που θα γεννιόντουσαν από τον γάμο αυτόν.³⁴

³¹ Mosse (2013) 42-43

³² Σχετικά με τη διαδικασία του γάμου και της εγγύης βλ. Pomeroy (1991) 48-61

³³ Foxhall (1989), No. 1 pp. 22-44

³⁴ Mosse (2013) 43-44

Όσον αφορά το θέμα της προίκας, ο πατέρας της νύφης δεν υποχρεούνταν απονομικής άποψης να δώσει προίκα μαζί με την κόρη του, αλλά συνήθως αυτό γινόταν³⁵. Το ποσό της προίκας, δηλώνονταν συνήθως από τον «κύριο» της νύφης κατά την «έγγυη»; «Σου παραδίδω την κόρη μου και σου δίνω τρία τάλαντα ως προίκα για αυτήν»³⁶. Το ποσό θα κάλυπτε τα έξοδα της γυναίκας και των παιδιών που θα αποκτούσαν μελλοντικά. Όμως, ο σύζυγος ενώ μπορούσε να χρησιμοποιήσει τη προίκα στη συντήρησή τους δεν μπορούσε να ξοδέψει το ποσό το οποίο θα έπρεπε να επιστραφεί, αν ο γάμος λυνόταν για να μπορέσει η γυναίκα να συνάψει δεύτερο γάμο, αν ήταν ακόμα σε θέση να αποκτήσει παιδιά. Αυτόν το νόμο επικαλείται ο Δημοσθένης στο λόγο «Κατά Νεαίρας». Κατ' ουσίαν η προίκα αποτελούσε συνεισφορά στα έξοδα συντήρησης της γυναίκας και των παιδιών που επρόκειτο να αποκτήσει³⁷.

Αν μια γυναίκα πέθαινε, μη έχοντας αποκτήσει παιδιά, η προίκα της έπρεπε να επιστραφεί στον αρχικό της «κύριο» εκτός και αν άφηνε παιδιά όπου κληρονομούσαν αυτά την προίκα.

Σέ κάθε περίπτωση ίσχυε ο κανόνας ότι όποιος είχε την διαχείριση της προίκας μιας γυναίκας ήταν υπεύθυνος για την διατήρησή της. Όποιος κατακρατούσε την προίκα μιας γυναίκας ενώ δεν είχε δικαίωμα να την κρατήσει, επρόκειτο να υποστεί μήνυση από το πρόσωπο που την διεκδικούσε, για την ενέργεια αυτή («δίκη προικός»).

Αν ήταν ανίκανος ή απρόθυμος να καταβάλει το ποσό, μπορούσε να το επιστρέψει με δόσεις, με υψηλό επιτόκιο της τάξεως του 1,5% επί του ποσού τον μήνα για τη διατροφή της γυναίκας ή αν αυτή είχε πεθάνει, των παιδιών της. Αν δεν πλήρωνε το

³⁵ Η σύσταση της προίκας και η εγγύη, αποτελούσαν δύο πράξεις που αν και συνήθως πραγματοποιούνταν συγχρόνως, από άποψη δομής και γενικότερης λειτουργίας, πρόκειται για διαφορετικές διαδικασίες. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ο λόγος του Λυσία «Υπέρ των Αριστοφάνους χρημάτων», όπου εμφανίζεται ο αδελφός της γυναίκας του Αριστοφάνους να βεβαιώνει ότι ο πατέρας του ήταν τόσο υπεράνω χρημάτων ώστε όχι μόνο παντρεύτηκε τη γυναίκα του χωρίς να πάρει προίκα, αλλά και ότι θέλησε να συστήσει προίκα και υπέρ των θυγατέρων του παρόλο ότι υπήρχαν πρόσωπα που θα τις παντρεύονταν και χωρίς αυτήν. Biscardi (2010) 178

³⁶ Λιακοπούλου (1999) 111-112

³⁷ Mosse (2013) 53-54

ποσό αυτό, επέκειτο σε μήνυση για διατροφή («δίκη σίτου»)³⁸.

Είναι ακόμη χρήσιμο να αναφερθεί πως σύμφωνα με τον Πλούταρχο, ο Σόλων θέσπισε νόμο που περιόριζε σημαντικά την κινητή περιουσία που έφερνε μαζί της η νύφη στον συζυγικό οίκο. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα μόνο για τον ιματισμό, τα κοσμήματα και την οικοσκευή και όχι για μια γενική απαγόρευση να δίνεται προίκα σε ακίνητα. Φαίνεται πως η ρύθμιση αυτή, αν είναι αυθεντική, στόχευε στον τερματισμό των μεγαλοπρεπών αριστοκρατικών γάμων με την επίδειξη του πλούτου κατά την συνοδεία της νύφης από τον πατρικό οίκο στη νέα της κατοικία³⁹.

Η γυναίκα δεν μπορούσε να παντρευτεί νόμιμα ανιόντα ή κατιόντα ευθείας γραμμής (παππού, πατέρα, γιό, εγγονό) ούτε τον αδελφό ή τον ετεροθαλή ομομήτριο αδελφό της. Μπορούσε όμως να παντρευτεί τον ετεροθαλή ομοπάτριο αδελφό της, τον αδελφό της από υιοθεσία, τον θείο, τον ανιψιό της ή ακόμη πιο μακρινό συγγενή της.

Όσον αφορά τους άντρες, ως πολίτες δεν μπορούσαν να παντρευτούν ξένη γυναίκα και είναι ο ίδιος νόμος βάσει του οποίου το παιδί ενός πολίτη και μιας ξένης δεν μπορούσε να έχει την ιδιότητα του πολίτη⁴⁰. Εάν ένας ξένος ή μία ξένη που εισερχόταν στον «οίκο» ενός πολίτη ως σύζυγος μπορούσε να μηνυθεί με «γραφή» με αποτέλεσμα είτε να πουλιόταν ως δούλος είτε λάμβανε πρόστιμο 1.000 δραχμών.

Σχετικά με την λύση ενός διαζυγίου, είναι γεγονός ότι δεν υπάρχει καμία λέξη που να αντιστοιχεί στο σημερινό «διαζύγιο», που σημαίνει τη νόμιμη λύση ενός γάμου. Οι Αθηναίοι, ασχολήθηκαν περισσότερο με το πώς και γιατί συνέβη το διαζύγιο παρά με τη νομιμότητα και τις τεχνικές λεπτομέρειες του γεγονότος του διαζυγίου. Ο γάμος ήταν θεμελιωδώς ιδιωτικό ζήτημα, το οποίο ορίζεται από το νόμο αλλά δεν απαιτεί νομικές ή δημόσιες ενέργειες⁴¹.

³⁸ MacDowell (1996)² 140-141

³⁹ Γιούνη (2006) 385

⁴⁰ Νόμος που προτάθηκε από τον Περικλή το 451/0.

⁴¹ Cohn-HaftSource (1995) Vol. 115 pp. 1-14

Στην περίπτωση λοιπόν, λύσης του γάμου ο βασικότερος λόγος ήταν ο θάνατος. Στην περίπτωση όμως που πρόκειται για επιθυμία του ενός από τους δύο συζύγους ακολουθεί η αποπομπή εκ μέρους του άνδρα, αφετέρου η εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης από την ίδια τη σύζυγο⁴². Αναλυτικότερα, η γυναίκα σε αντίθεση με τον άνδρα είχε υποχρέωση να μένει πιστή στον σύζυγο της. Εάν ο σύζυγος έπιανε τη γυναίκα του να μοιχεύει, έπρεπε να την χωρίσει αλλιώς μπορούσε να τιμωρηθεί. Έτσι αν ήθελε μπορούσε να διώξει τη γυναίκα του, με αποτέλεσμα να τερματίσει το γάμο τους⁴³.

Σχετικά με την μοιχεία⁴⁴, είναι μια αλήθεια των σύγχρονων συζητήσεων του αθηναϊκού νόμου ότι οι Αθηναίοι θεώρησαν τη μοιχεία ως πιο ακανθώδες παράπτωμα από τον βιασμό. Βέβαια, δεν πρέπει να ξεχνάει κανείς πως μας παρουσιάζεται ένα στιγμιότυπο του αθηναϊκού συστήματος σε ένα συγκεκριμένο στάδιο της ανάπτυξής του και σπάνια μπορούμε να εντοπίσουμε λεπτομερώς τις χρονολογικές εξελίξεις και τις γενικές γραμμές. Περιστασιακά παρέχουν πληροφορίες σχετικά με τους νόμους και τη νομική διαδικασία στο πέρασμα, προκειμένου να επικεντρωθούν σε ένα επιχείρημα ή μια αφήγηση.

Πάντως, ο βιασμός διαφέρει από μοιχεία σε πολλές απόψεις. Η παρουσία ή η απουσία βίας είναι ο σημαντικότερος διακριτικός παράγοντας⁴⁵. Από πολυάριθμα κείμενα της κλασικής περιόδου είναι σαφές ότι η μοιχεία εμπλέκει πειθώ. Επιπλέον, ενώ η μοιχεία είναι πάντα δεσμευμένη (αν και με τη συναίνεση) των γυναικών, ο βιασμός τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών καλύπτεται από το νόμο.

Όπως συμβαίνει με τους περισσότερους αθηναϊκούς νόμους, είναι σαφής η δράση που πρέπει να ακολουθεί ένας σύζυγος πιάνοντας τη σύζυγό του με ένα μοιχό. Ο Σόλων, έδωσε στο θιγόμενο μέρος το δικαίωμα να σκοτώσει τον μοιχό, άρα η ανθρωποκτονία επιτρέπεται ρητά ως νόμιμη διαδικασία στην περίπτωση της μοιχείας

⁴² Biscardi (2010) 173-174

⁴³ Σχετικά με τη μοιχεία στην κλασική Αθήνα βλ. περισσότερα στο Patterson (1998) 114-120

⁴⁴ Carey (1994) Vol. 41, No. 2 pp. 172-186

⁴⁵ Carey (1995) No. 2 pp. 407-417

(παράλληλη με κακοποίηση, δίκωξη κ.λπ.).

Μπορούν, ωστόσο, και άλλοι λόγοι πλην της μοιχείας να οδηγήσουν έναν άντρα να χωρίσει τη γυναίκα του. Κατά πρώτο λόγο η στειρότητα, γιατί σκοπός του γάμου είναι να δώσει στον Αθηναίο πολίτη νόμιμους κληρονόμους. Αλλά και η δυνατότητα να συνάψει πιο συμφέροντα γάμο, αν είναι σε θέση να νυμφευθεί επίκληρο θυγατέρα, μοναδική κληρονόμο πλούσιου οίκου. Τέλος, πιθανόν να ήθελε να συζήσει με άλλη γυναίκα, όπως έγινε στην περίπτωση του Περικλή που χώρισε την πρώτη του σύζυγο, με την οποία είχε αποκτήσει δύο γιους, για να ζήσει με την Ασπασία⁴⁶.

Τέλος, είναι προφανές ότι για τους χήρους τα πράγματα ήταν απλά σχετικά με την λύση του γάμου. Ένας άντρας, μπορούσε να συνάψει έναν νέο γάμο για να εξασφαλίσει τη συντήρηση του οίκου του, ή ακόμα και για να αποκτήσει έναν άρρενα απόγονο πάνω στον οποίο θα μεταβιβαζόταν η περιουσία. Κατά αυτόν τον τρόπο ο γάμος αποτέλεσε θεμέλιο λίθο στην οργάνωση της κοινωνίας⁴⁷.

Παράλληλως, συνεχίζοντας το ζήτημα της λύσης του γάμου εκ μέρους της συζύγου, υποχρεούνταν να πάει στον «άρχοντα» με έγγραφη σημείωση. Συνήθως, ο Άρχοντας δεν έδινε το διαζύγιο χωρίς την συγκατάθεση τού συζύγου της γυναίκας. Μια γυναίκα η οποία σε κάθε περίπτωση ήταν μόνη, είτε επειδή είχε χηρέψει, είτε επειδή είχε διαζευχθεί, μπορούσε να παντρευτεί ξανά. Μια χήρα, αν ήταν σε ηλικία τεκνοποιίας, την ξαναπάντρευε ανάλογα τη περίπτωση ο πατέρας της, ο αδελφός της ή ακόμα και ο αποθανών σύζυγος με τη διαθήκη του⁴⁸.

Ο τρίτος και τελευταίος λόγος διάλυσης ενός γάμου ήταν λόγω της θέλησης ενός τρίτου προσώπου (αφαίρεση), συνήθως από το πατέρα της συζύγου. Στον αθηναϊκό νόμο ένας πατέρας είχε το δικαίωμα να απομακρύνει την κόρη του από έναν γάμο τον οποίο δεν είχε πλέον εγκρίνει, ένα δικαίωμα το οποίο γίνεται αποδεκτό με

⁴⁶ Mosse (2013) 43-44

⁴⁷ ό.π. 54-56

⁴⁸ MacDowell (1996)² 139-140

αξιοσημείωτη ομοφωνία από τους ιστορικούς του αθηναϊκού δικαίου⁴⁹.

Κατ' εξαίρεση η αφαίρεση μπορούσε να γίνει ακόμα και από τους συγγενείς της γυναίκας όταν η επίκληρος ήταν ήδη παντρεμένη, χωρίς να έχει αποκτήσει γιους. Ο εγγύτερος αγχιστέας είχε το δικαίωμα να λύσει το γάμο της ώστε να την παντρευτεί ο ίδιος, ύστερα από σχετική απόφαση του δικαστηρίου (επιδικασία).

Είναι χρήσιμο να αναφερθεί στην παρούσα φάση, πως ο γάμος στην Αθήνα αφορά σε δύο οικογένειες. Ο άνδρας που θα χωρίσει τη σύζυγο, θα πρέπει να εξετάσει προσεκτικά τα πλεονεκτήματα του σε σχέση με την σχεδόν βέβαιη εχθρότητα της οικογένειας που θα απορρίψει. Άρα, το αποτρεπτικό της οικογενειακής εχθρότητας οδηγεί στο λογικό συμπέρασμα, πως το διαζύγιο ήταν σχετικά σπάνιο και ότι ο γάμος ήταν θεμελιωδώς σταθερός θεσμός⁵⁰.

Σχετικά με το θέμα της κυριότητας ο κύριος του οίκου έπρεπε να μεριμνά για την στέγαση και διατροφή του υπεξούσιού του, ενώ ο υπεξούσιος έπρεπε να τον υπακούει. Ακόμα είχε την επιμέλεια κάθε περιουσίας και σε περίπτωση νομικών διαδικασιών ο κύριος υποχρεούνταν να μιλήσει για λογαριασμό του υπεξούσιου.

Ο «κύριος»⁵¹ ένας παιδιού ήταν κανονικά ο πατέρας του. Όταν όμως ο πατέρας πέθαινε, «κύριος» μπορούσε να γίνει ένας ενήλικος αδελφός ή παππούς από την πλευρά του πατέρα, η κάποιος κηδεμόνας. «Κύριος» μιας γυναίκας ήταν ο πατέρας της, μέχρις ότου παντρευόταν, έπειτα «κύριός» της γινόταν ο άντρας της. Αν ο σύζυγος της πέθαινε, μπορούσε είτε να παραμείνει στην οικογένεια του συζύγου της με τον κληρονόμο του ως «κύριός» της, (ιδίως όταν κληρονόμος ήταν ο γιός της), είτε να επιστρέψει στην οικογένεια του πατέρα της και να έχει ως «κύριο» τον πατέρα της ή τον κληρονόμο του. Μια Αθηναία γυναίκα δεν ήταν ποτέ ανεξάρτητη, χωρίς κανένα

⁴⁹ Cohn-HaftSource (1995) Vol. 115 pp. 1-14

⁵⁰ ό.π. pp. 1-14

⁵¹ MacDowell (1996)² 135-136

«κύριο».

3. Αγχιστεία

Η έννοια της αγχιστείας είναι συνδεδεμένη με την έννοια της οικογένειας. Αναλυτικότερα, πρόκειται για τις σχέσεις των μελών μέσα στο πλαίσιο της νόμιμης αθηναϊκής οικογένειας. Ο κύριος άξονας προσδιορισμού της αγχιστείας είναι ο βαθμός συγγένειας⁵². Όπως λοιπόν είναι εύλογο να εικάσει κανείς, η έννοια της αγχιστείας κατείχε ουσιώδη ρόλο σε θέματα κληρονομικού ιδίως δικαίου και θρησκείας.

Ειδικότερα, μόνο μέσα στον κύκλο της αγχιστείας αναγνωρίζονταν κληρονομικά δικαιώματα στις γυναίκες και στους κατιόντες της οικογένειας. Ακόμα, μόνο στους συγγενείς ανήκε το δικαίωμα να ασκούν αγωγή ιδιωτικής δίκης σε περιπτώσεις ανθρωποκτονιών⁵³. Βέβαια, η οργάνωση των συγγενών στο εσωτερικό της αγχιστείας, η ομαδοποίηση δηλαδή των πολιτών με βάση την συγγένεια, είχε όχι μόνο δικαιώματα αλλά και καθήκοντα, κυρίως ως προς τον εντοπισμό σημείων αμέλειας των άμεσων κληρονόμων⁵⁴.

Άλλωστε και ο ίδιος ο οίκος υπενθυμίζει ότι το νοικοκυριό υπήρχε μέσα σε ένα δίκτυο συγγενών. Η σημασία των σχέσεων του νοικοκυριού με τους συγγενείς του, τόσο από την πλευρά του συζύγου όσο και από τη σύζυγό του, φανερώνεται για παράδειγμα, από τη συχνότητα των γάμων των Αθηναίων με στενούς συγγενείς ή και από τις συχνές αντιδικίες στα δικαστήρια για θέματα κληρονομιάς από συγγενείς εξ' αγχιστείας. Αυτές ακριβώς οι ενδείξεις αλληλεπίδρασης μέσα σε ένα δίκτυο συγγένειας, αποκαλύπτουν τις διαιρέσεις μεταξύ των συγγενών και την έννοια της αγχιστείας.⁵⁵

⁵² Σχετικά με την έννοια της αγχιστείας βλ. MacDowel (1989) No. 1 pp. 10-21, Patterson (1998) 82-83

⁵³ Biscardi (2010) 186-187

⁵⁴ Todd (1993) 217-218

⁵⁵ Source (1999) Vol. 46, No. 1 pp. 1-18

4. Η θέση της Αθηναίας στο πλαίσιο του οίκου την περίοδο των κλασικών χρόνων

Ως Αθηναίες γυναίκες εννοούνται αυτές που τα κείμενα ονομάζουν «αστές» δηλαδή συζύγους ή θυγατέρες των πολιτών. Δεν είχαν κανένα πολιτικό δικαίωμα καθώς από νομική άποψη ήταν μονίμως ανήλικες περνώντας από την κηδεμονία του πατέρα τους σε εκείνη του συζύγου. Με άλλα λόγια, η Αθηναία γυναίκα δε συνιστά σχεδόν ποτέ, καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της, μια αυτόνομη προσωπικότητα και αυτό καταδεικνύεται από τη νομική, αλλά και κοινωνική αδυναμία της να είναι «κυρία» του εαυτού της. Ως προς την προίκα της η γυναίκα, δεν είχε κανένα δικαίωμα καθώς τα περιουσιακά στοιχεία περνούσαν κατευθείαν στα αρσενικά παιδιά που γεννιούνταν από το γάμο. Ωστόσο, σύμφωνα με αρκετές περιπτώσεις κληρονομικών υποθέσεων κατανοούμε πως η θέση των γυναικών δεν ήταν πάντα η ίδια, αλλά διέφερε ανάλογα με την περιουσία των οικογενειών τους. Υπήρχαν οι πλούσιες γυναίκες που είχαν σημαντικό ρόλο στη διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας, απολαμβάνοντας έτσι, κάποια οικονομική ανεξαρτησία⁵⁶.

Η προσπάθεια της δημοκρατικής Αθήνας να διασφαλίσει την ισότητα όλων των αρρένων πολιτών της και να τους δώσει ουσιαστικές αρμοδιότητες στο δημόσιο βίο, με εξαίρεση το χώρο της θρησκείας, όπως ήταν λογικό παραγκώνισε σταδιακά όλους τους άλλους ελεύθερους Αθηναίους, είτε ήταν γυναίκες είτε μέτοικοι (ελεύθεροι άνδρες και γυναίκες που προστατεύονταν από τους νόμους της Αθήνας, αλλά δεν είχαν τα πολιτικά δικαιώματα που απολάμβαναν οι άρρενες πολίτες - βλέπε περαιτέρω.)⁵⁷ Φαίνεται πως οι νόμοι του Σόλωνα σχετικά με τις γυναίκες εξυπηρετούσαν τη διατήρηση των οίκων και παρέχοντας νόμιμους κληρονόμους⁵⁸.

⁵⁶ Mosse, Schnapp-Gourbeillon (2004) 373-374

⁵⁷ Fantham, Foley, Kampen, Pomeroy, Shapiro (2001) 105-107

⁵⁸ Ο νόμος επιτρέπει σε μία κληρονόμο, σε περίπτωση που ο άνδρας κάτω από την εξουσία και την κηδεμονία του οποίου έχει τεθεί, αν είναι ο ίδιος ανίκανος να συμβιώσει μαζί της, να παντρεύεται έναν από τους πιο κοντινούς της συγγενείς. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι αυτή είναι μία σοφή πρόβλεψη του νομοθέτη εναντίον όσων είναι ανίκανοι να εκπληρώσουν τα συζυγικά τους καθήκοντα, παντρεύονται ωστόσο πλούσιες κληρονόμους για την περιουσία τους, παραβιάζοντας τους νόμους της φύσης με την

Ο ίδιος ο θεσμός του γάμου, εγκαθιδρύει μια κοινωνική θέση στην γυναίκα. Η παντρεμένη γυναίκα και η μητέρα γνήσιων Αθηναίων πολιτών, απολαμβάνει το σεβασμό όλων. Η μετάβασή της, λοιπόν, από τον «οίκο» του πατέρα στον «οίκο» του κυρίου ήταν η μοναδική κοινωνικά αποδεκτή λύση για την ίδια. Η ζωή της παντρεμένης γυναίκας δεν ήταν ιδιαίτερα ποιοτική, καθώς η σύζυγος περνούσε όλες σχεδόν τις ώρες της στο σπίτι. Έτσι, δεν είχε δυνατότητα να συναντήσει άλλα πρόσωπα εκτός από τους συγγενείς της. Τα κύρια καθήκοντα μιας Αθηναίας συζύγου και μητέρας ήταν η γέννηση και η ανατροφή απογόνων ιδιαιτέρως των κοριτσιών, στα οποία όφειλαν να μεταδώσουν τις αρετές μιας άξιας μελλοντικής Αθηναίας συζύγου και μητέρας Αθηναίων πολιτών. Με βάση τα καθήκοντά της όφειλε να ασχολείται με το μαγείρεμα, την παρασκευή των υφασμάτων και την κατασκευή της ενδυμασίας. Επιπλέον, ήταν υπεύθυνη για τη διατήρηση των προμηθειών και για τη σύμμετρη παράδοσή τους για κατανάλωση, έχει καθήκον να διευθύνει τους υπηρέτες και να φροντίζει για την υγεία τους.

Αντίθετα, τα καθήκοντα έξω στην ύπαιθρο ανήκαν στην αρμοδιότητα του άντρα. Μόνο οι γυναίκες που ανήκαν στις φτωχότερες τάξεις αλλά και οι γυναίκες των αγροτών οι οποίες πήγαιναν στην αγορά για να εργαστούν εργάζονταν στους αγρούς, εκτός των Αθηνών, μαζί με τους άντρες τους⁵⁹.

Το σύνθημα μέρος διαμονής των γυναικών δεν ήταν άλλο από τον “γυναικωνίτη”, ένας κλειδωμένος χώρος συνήθως στο επάνω πάτωμα του σπιτιού, στον οποίο περνούσε ολόκληρη την ημέρα αποκλεισμένη σχεδόν από όλους.

Αποκλειστικά και μόνο με τον άντρα της είχε τη δυνατότητα να επισκεφτεί ξένα σπίτια ή διαφορετικά είχε πάντοτε τη συνοδεία από την δούλη της. Η σύζυγος του αρχηγού του οίκου δεν είχε το δικαίωμα συμμετοχής ούτε στα συμπόσια αλλά

κάλυψη των θεσμών. Είναι μία σοφή πρόβλεψη επίσης, ότι η κληρονομία δεν μπορεί να αναζητήσει το ταίρι της οπουδήποτε, αλλά ανάμεσα στους συγγενείς του κυρίου της, ώστε οι απόγονοι να είναι από την ίδια γενιά. (Πλούταρχος, Σόλων 20.2)

⁵⁹ Cantarella (2005) 89-90

πιθανότατα ούτε και στις θεατρικές παραστάσεις. Με τον τρόπο αυτό θεωρούσαν ότι μπορούσε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο της απιστίας από μέρους της και κατά συνέπεια η πιθανότητα να γεννηθούν νόθα παιδιά, τα οποία ωστόσο θα θεωρούνταν γνήσια τέκνα του συζύγου. Μονάχα οι γυναίκες των πιο καλών τάξεων είχαν την ευκαιρία να συναντήσουν ξένους σε κάποιες τελετές (γιορτές ή κηδείες), για τις οποίες κατ' εξαίρεση έβγαιναν από το σπίτι.

Σαφώς, οι Αθηναίες με βάση τη διάταξη “μεδίμνου κριθής” δεν επιτρεπόταν να παρευρίσκονται σε χώρους δικαστηρίων, αλλά και στο σύνολο των εκδηλώσεων της πόλης. Η μοναδική ίσως περίπτωση που η Αθηναία διατηρούσε το δικαίωμα παράστασης ενώπιον δικαστηρίου, αυτοπροσώπως ήταν στην περίπτωση που ήθελε να κάνει χρήση του δικαιώματος της «απόλειψης» (λύση του γάμου της με δική της πρωτοβουλία). Περιορισμένη λοιπόν, στο σπίτι της η Ελληνίδα της ανώτερης ή της μέσης τάξης, περνούσε μια ζωή κενή, χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στερούνταν ακόμα και της αίσθησης να γνωρίζει ότι οι σχέσεις της με τον άντρα της χαρακτηρίζονταν από αποκλειστικότητα.

Ο Δημοσθένης έγραφε ότι κάθε Αθηναίος μπορούσε να έχει κατ' ένα τρόπο, τρεις γυναίκες: τη σύζυγό του, για να αποκτή απ' αυτήν νόμιμους γιους, την παλλακίδα του, για την καθημερινή περιποίηση του σώματος, (για να έχει δηλαδή μαζί της σταθερές σεξουαλικές σχέσεις), και τέλος μια εταίρα για πνευματική και σωματική απόλαυση (ηδονής ένεκα). Είναι λοιπόν προφανές πως, παρά το γεγονός ότι ένας άντρας δεν μπορούσε να είναι νόμιμα παντρεμένος με περισσότερες από μία γυναίκες, τίποτα, δεν τον εμπόδιζε να έχει και μία παλλακίδα επιπρόσθετα με τη σύζυγό του⁶⁰.

Αναλυτικότερα, η αρχαία ελληνική λέξη είναι «παλλακή» σημαίνει τη γυναίκα η οποία είχε τη δυνατότητα διαμένει στο σπίτι ενός άνδρα και να διατηρεί σεξουαλικές σχέσεις μαζί του, χωρίς όμως να είναι επίσημα παντρεμένη με αυτόν.

⁶⁰ Cantarella (2005) 95-96

Το Αττικό δίκαιο, διέκρινε τις «παλλακίδες» οι οποίες συντηρούνταν «με σκοπό να γεννήσουν ελεύθερα παιδιά». Έτσι, στα παιδιά που αποκτιόνταν από την παλλακίδα, αναγνωρίζονταν κάποια κληρονομικά δικαιώματα, αν και πιο περιορισμένα, σε σύγκριση με τα δικαιώματα των απολύτως νόμιμων τέκνων⁶¹, δεδομένου ότι η παλλακίδα επρόκειτο για Αθηναία. Με άλλα λόγια το Αθηναϊκό δίκαιο αναγνώριζε και ρύθμιζε νομοθετικά το θεσμό των παλλακίδων, τις οποίες τοποθετούσε, αν όχι πλάι στις νόμιμους συζύγους των Αθηναίων πολιτών, τουλάχιστον πολύ κοντά σε αυτές⁶².

Η παλλακεία ως διαδικασία έμοιαζε πολύ με το γάμο, χωρίς όμως να υπάρχει «εγγύη». Μάλιστα, η παλλακεία υπόκειτο σε ρύθμιση νομοθετική, η οποία υποχρέωνε την παλλακίδα να είναι πιστή σαν να ήταν σύζυγος αυτού που τη συντηρούσε, ενώ παράλληλα αναγνώριζε στα παιδιά που γεννιούνταν από εκείνη, κάποια κληρονομικά δικαιώματα, αν και πιο περιορισμένα από εκείνα των απολύτως νόμιμων τέκνων. Στην καθημερινή λοιπόν πρακτική η σχέση του άντρα με την παλλακίδα του ήταν κατ' ουσία ανάλογη με τη σχέση των συζύγων. Ένας νόμος μάλιστα, που αποδίδεται στον Δράκοντα, προβλέπει τη δυνατότητα του συζύγου να σκοτώσει «νόμιμα» το διαφθορέα της παλλακίδας, την οποία είχε επιλέξει προκειμένου να αποκτήσει ελεύθερα παιδιά, επειδή η γυναίκα του ήταν στείρα ή δεν μπορούσε πλέον να τεκνοποιήσει⁶³.

Μια παλλακίδα πού την συντηρούσε ένας άνδρας με σκοπό να γεννήσει ελεύθερα παιδιά μπορούσε να είναι ακόμη και κόρη Αθηναίου πολίτη. Ο Ισαίος αναφέρεται ενδεικτικά στον τρίτο λόγο του σε πολίτες, οι οποίοι ευρισκόμενοι εξαιτίας της φτώχειας λόγω της αδυναμίας τους να θρέψουν τις οικογένειές τους, προτιμούσαν να δίνουν τόσο τις κόρες τους, όσο και τις νόμιμες συζύγους τους ως παλλακίδες σε

⁶¹ Αρκετές μεταγενέστερες πηγές σημειώνουν, σε συσχέτισμό με τον Σωκράτη ή τον Ευριπίδη, πως λόγω έλλειψης πληθυσμού εν όψει του Πελοποννησιακού πολέμου οι Αθηναίοι θέσπισαν ένα ψήφισμα που επέτρεπε σε κάθε πολίτη να παντρευτεί μεν μια γυναίκα αστή και να αποκτήσει παράλληλα παιδιά από μίαν άλλη. Αν πράγματι υπήρχε το ψήφισμα αυτό, πρέπει να καταργήθηκε στο τέλος του πέμπτου αιώνα καθώς στους λόγους του τέταρτου αιώνα καθίσταται σαφές ότι μόνο τα παιδιά μιας νόμιμα παντρεμένης γυναίκας ήταν γνήσια.

⁶² MacDowell (1996)² 142

⁶³ Cantarella (2005) 96-97

πλούσιους Αθηναίους που αναλάμβαναν τη συντήρησή τους, ενώ παράλληλα συμφωνούσαν σε μια προίκα και ένα χρηματικό ποσό.

Από την άλλη, την παλλακίδα που δεν την συντηρούσαν «με σκοπό να γεννήσει ελεύθερα παιδιά» πρέπει, κανονικά, ίσως πάντα, να ήταν δούλα του άντρα που την συντηρούσε. Τα παιδιά της θα ήταν επομένως κι αυτά δούλοι του, ενώ η νομική της κατάσταση θα ήταν ή ίδια με την κατάσταση κάθε άλλου δούλου⁶⁴.

Αλλά ο κύκλος των σχέσεων του Αθηναίου δεν έκλεινε στην σύζυγό του και στην παλλακίδα. Είχε κοντά του και μια τρίτη γυναίκα. Αυτή η γυναίκα ήταν η «εταίρα», μία σύντροφος από την οποία οι άντρες επιζητούσαν, επί πληρωμή ασφαλώς, σωματική και πνευματική ηδονή. Αφενός οι άντρες ήταν απαλλαγμένοι από οποιεσδήποτε υποχρεώσεις και αφετέρου οι ίδιες οι εταίρες, αντιμετώπιζαν τη συγκεκριμένη δουλειά ως τον εύκολο τρόπο της επιβίωσής τους λόγω της δουλοπαροικίας τους. Απαλλαγμένες μάλιστα των δεσμών του γάμου, ήταν οι μόνες πραγματικά ελεύθερες γυναίκες στην αθηναϊκή επικράτεια⁶⁵.

Οι εταίρες είχαν ξεφύγει από την κατηγορία των φτηνών πορνών καθώς ζούσαν μια ζωή μέσα στη χλιδή και η συντήρησή τους ήταν πολυδάπανη. Οι κύριοι πελάτες τους ήταν οι πλούσιοι νέοι καθότι η ίδια η κοινή γνώμη και ηθική επεδείκνυε άκρα επιείκεια προς τις ασωτίες των νέων. Ακόμα, τα αθηναϊκά ήθη ανέχονταν και τις σχέσεις νυμφευμένων ανδρών με τις εταίρες.

Οι γυναίκες αυτές, συνήθως ξένες, οι οποίες έρχονταν στην Αθήνα, προκειμένου να εγκατασταθούν μόνιμα ως μέτοικοι, ήταν προικισμένες αφενός με αδιαμφισβήτητο φυσικό κάλλος, αφετέρου με αξιοσημείωτη μόρφωση, σε αντίθεση με αυτή των παντρεμένων γυναικών. Οι γνωστότερες και ενδοξότερες εταίρες ήταν εκείνες των Αθηνών όπου με την δημοσία συναναστροφή των περισσοτέρων εξ αυτών με

⁶⁴ MacDowell (1996)² 142-143

⁶⁵ Cantarella (2005) 98-99

σπουδαίους άνδρες της εποχής, τις κατέστησε ενδόξους.

Καλούνταν να συνοδεύουν επαγγελματικά τους άντρες σε χώρους στους οποίους ούτε οι γυναίκες τους ούτε οι παλλακίδες τους μπορούσαν να τους ακολουθούν. Η χαρακτηριστικότερη, ωστόσο, περίπτωση είναι ο βαθύς συναισθηματικός δεσμός του Περικλή με την εταίρα Ασπασία. Για αυτήν ο Περικλής χώρισε τη γυναίκα του και έκανε παιδί με την ίδια. Τότε με ψήφισμα έδωσε στο γιο τους την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη, διαφορετικά σύμφωνα με τον νόμο που ο ίδιος είχε ορίσει το 405 θα αποκλειόταν μιας και η μητέρα του ήταν ξένη⁶⁶.

Ταυτόχρονα, πέραν της γυναίκας του Αθηναίου και των εκάστοτε συντρόφων του, ιδιαίτερο ενδιαφέρον εντοπίζει κανείς στην «επίκληρο κόρη»⁶⁷. Πιο συγκεκριμένα, ενδεικτική της σημασίας που επεδείκνυε ο λαός της Αθήνας στον «οίκο» και στο θεσμό της οικογένειας εν γένει, καθώς και στη διατήρηση της γενεάς είναι η καθιέρωση της ονομασίας μιας ορφανής και άγαμης ή χήρας κόρης χωρίς αδερφό ως «επικλήρου»⁶⁸. Το κύριο καθήκον αλλά και την βασική αποστολή των επικλήρων, αποτελούσε η συνέχιση του «οίκου» του πατέρα τους με την απόκτηση αρρένων. Η συνέχιση των «οίκων» αποτελούσε ένα από τα κύρια μελήματα κάθε ελληνικής πόλης, ενώ θεωρούσαν ως επιβεβλημένο να παρεμποδίζουν τη διάλυση του οίκου, ειδικά για λόγους θρησκευτικούς. Είναι γνωστή η θρησκευτικότητα του αρχαίου Έλληνα, η οποία αποτυπωνόταν πάνω στη διαμόρφωση πολλών θεσμών του οικογενειακού και ιδιαίτερα του κληρονομικού δικαίου.⁶⁹

Αναλυτικότερα, αν στον οίκο υπήρχαν γιοι, στη θυγατέρα δινόταν μόνο προίκα, με την παράδοση της οποίας συμπεριλαμβάνονταν, όλα τα κληρονομικά δικαιώματά της. Σε τέτοιες περιπτώσεις η κόρη χαρακτηριζόταν ως «επίπρικοι». Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες (επίπρικοι) είχαν το δικαίωμα να παίρνουν κατά το γάμο

⁶⁶ Pomeroy (1975) 88-89

⁶⁷ Σχετικά με την επίκληρο κόρη βλ. Patterson (1998) 98-101, Lacey (1968) 139-144

⁶⁸ Γιούνη (2006) 384-385

⁶⁹ Δημάκη (1986) 221-222

τους ένα σύνολο αγαθών που κατέληγε τελικά να περιέρχεται στην κυριότητα του άντρα τους. Κατά αυτόν τον τρόπο οι γυναίκες μπορούσαν κάλλιστα να αποτελέσουν τη γέφυρα μέσω της οποίας η οικογενειακή περιουσία να μεταβιβαστεί στους συγγενείς-άντρες⁷⁰. Ο σύζυγος αναλάμβανε, κατά συνέπεια ως επικαρπωτής και μόνο, την περιουσία της επιτρούκου⁷¹. Γιατί, όπως και στις περιπτώσεις σύστασης προίκας, έτσι και σε αυτή την περίπτωση, ο σύζυγος αναλάμβανε μεν τη διαχείριση και κάρπωση των περιουσιακών στοιχείων της συζύγου του, δεν αποκτούσε όμως και κυριότητα πάνω σε αυτά. Ο γιος όμως που θα γεννιόταν από αυτόν το γάμο γινόταν ο συνεχιστής του οίκου του παππού του⁷².

Κάθε φορά όμως που δεν υπήρχαν στον οίκο γιοί, η γυναίκα ήταν πια επίκληρος και παριελάμβανε, σύμφωνα με το οικιακό δίκαιο, ολόκληρη την κληρονομιά ως μόνη επιζώσα μέσα στον έρημο οίκο.

Όπως είναι προφανές, πρόκειται για μια ιδιαίτερα ευνοϊκή θέση για τη γυναίκα, στο πλαίσιο του οίκου, ωστόσο συγκρούεται με την ανικανότητά της να έχει δικαιώματα κατά το δίκαιο της πόλης. Έτσι η γυναίκα αποτέλεσε μια γέφυρα ώστε η κληρονομιά να μεταβεί στους γιους της, γνήσιους Αθηναίους πολίτες⁷³.

Ο Ισαίος περιγράφει όλ' αυτά στον «*Περί του Πύρρου κλήρου*» λόγο του κατά

⁷⁰ Συχνά τα προβλήματα της κληρονομικής διαδοχής προκαλούσαν πολλές δίκες, όπως μαρτυρεί η αγόρευση στο λόγο του Δημοσθένη, *Υπέρ Φορμίωνος*. Ο Πασίων είχε ρυθμίσει τη διάθεση της περιουσίας του, την οποία είχε διανείμει κατ' ισομοιρία μεταξύ των δύο γιων του Πασικλή και Απολλόδωρου. Ο Φορμίωνας, ο νέος σύζυγος της χήρας Αρχίπτης οικειοποιήθηκε χρηματικό ποσό, το οποίο διεκδίκησε ο μεγαλύτερος γιος του Πασίωνα, ο Απολλόδωρος. Αργότερα όμως, κατά την δίκη καθίσταται εμφανής μια νέα κληρονομική διαδοχή, αυτή της Αρχίπτης. Όταν αυτή πέθανε, τα περιουσιακά της στοιχεία (προίκα και κοσμήματα) εκτιμώμενα σε είκοσι δύο χιλιάδες δραχμές, διανεμήθηκαν κατ' ισομοιρία μεταξύ των δύο γιων που είχε με τον Πασίωνα και των δύο γιων που είχε αποκτήσει με τον Φορμίωνα (αν και φαίνεται ότι η μητέρα ευνόησε τα παιδιά του δεύτερου γάμου). Πάντως, προκύπτει απ' αυτή την περίπτωση, αν αφήσουμε κατά μέρος τις διαδικαστικές ενέργειες με τις οποίες ο Απολλόδωρος κατηγορούσε τον Φορμίωνα για υπεξαίρεση μέρους της περιουσίας του Πασίωνος, ότι η κληρονομιά ενός Αθηναίου μοιραζόταν μεταξύ των γιων που είχε από έναν ή πολλούς διαδοχικούς γάμους, ενώ οι κόρες απλώς μεταβίβαζαν την προίκα τους στα παιδιά τους. Είναι ενόητο ότι η διάθεση των κληρονομιών προκαλούσε διενέξεις, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπου ο κάτοχος περιουσίας πέθαινε άκληρος και χωρίς να έχει συντάξει διαθήκη.

⁷¹ Carey (1998) No. 1 pp. 93-109

⁷² Γιούνη (2006) 385-386

⁷³ Cantarella (2005) 92-93

τρόπο ιδιαίτερα σαφή και κατηγορηματικό: § 64: [Και για εκείνας μεν τας θυγατέρας αι οποίαι υπανδρεύθησαν από τους πατέρες των και συζούν με τους άνδρας των δι' αυτάς, λοιπόν, αι οποίαι είναι τοιουτοτρόπως υπανδρευμένοι, αν ο πατήρ των αποθάνει χωρίς να αφήση εις αυτάς γνησίους αδελφούς, ο νόμος διατάσσει να υπανδρευτούν με τους στενώτατους συγγενείς των και πράγματι πολλοί άνδρες συζώντες ως τότε με τας γυναίκας των, αναγκάσθησαν να χωρισθούν απ' αυτάς] (για να παντρευτούν, οι τελευταίες αυτές, τους συγγενείς τους).

Βέβαια, ήδη ως την τελευταία περίοδο του πέμπτου αιώνα συνηθιζόταν να κανονίζει ο πατέρας τον κληρονόμο του πριν από τον θάνατό του, ή με υιοθεσία η οποία ελάμβανε χώρα όσο ζούσε, ή με διαθήκη. Παύει έτσι η αναγκαστική διαδοχή από τους συγγενείς. Ο ορισμός του κληρονόμου λειτουργούσε ταυτόχρονα και ως υιοθεσία και έτσι τέθηκε το νομοθετικό πλαίσιο της τεχνητής συγγένειας. Σε περιπτώσεις όμως στις οποίες ο πατέρας είχε πεθάνει χωρίς να προβεί σε καμία τέτοια ρύθμιση, η γυναίκα είχε την ιδιότητα να μεταφέρει τη κληρονομιά στους γιους της, γνήσιους Αθηναίους πολίτες⁷⁴.

Η ιδιότητα αυτή, σύμφωνα με το Αττικό δίκαιο και την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή⁷⁵, προσδίδει στον πλησιέστερο συγγενή της οικογενείας, από τους εκ πλαγίου άρρηνες συγγενείς ή σε περίπτωση άρνησής του, σε εκείνον που ακολουθούσε ως, και πάλι, ο πλησιέστερος εκ πλαγίου συγγενής της, την υποχρέωση να νυμφευθεί την κόρη, προκειμένου να εξαλειφθεί η απειλή εισδοχής ενός ξένου, μη συγγενή στην οικογένεια, ώστε να μην περνά η περιουσία σε άλλα, ξένα, χέρια.⁷⁶

Με άλλα λόγια, ο κανόνας που ίσχυε όριζε ότι ο πλησιέστερος εν ζωή άρρηνες συγγενής του νεκρού πατέρα της είχε το δικαίωμα να αξιώσει να την παντρευτεί. "Αν

⁷⁴ Γιούνη (2006) 385-386

⁷⁵ Η εξ αδιαθέτου διαδοχή καλείται και κατά νόμο διαδοχή. Μιλούμε για αυτήν, κάθε φορά που ο κληρονόμος υπεισήρχετο στην κληρονομιά όχι βάσει των διατάξεων μίας διαθήκης αλλά των διατάξεων της σχετικής νομοθεσίας. (Δημάκη 1986)

⁷⁶ Biscardi (2010) 189-190

αυτός δεν ήθελε, μπορούσε να την διεκδικήσει ο επόμενος πλησιέστερος συγγενής. Αν υπήρχαν αρκετοί άντρες που είχαν εξίσου στενή συγγένεια με την «επίκληρο» προτεραιότητα είχε ο μεγαλύτερος στην ηλικία. Αν ο πλησιέστερος συγγενής ήταν ήδη παντρεμένος, έπρεπε να χωρίσει τη γυναίκα του, ώστε να παντρευτεί την επίκληρο, διαφορετικά ήταν υποχρεωμένος να παραιτηθεί από τις διεκδικήσεις του⁷⁷. Την επίκληρο λοιπόν, θυγατέρα είχαν δικαίωμα να νυμφευθούν: πρώτον, ο αδερφός του πατέρα της ορφανής, δηλαδή ο θείος της, δεύτερον, ο γιος του, δηλαδή ο πρώτος εξάδελφος της, τρίτον, ο γιος της αδελφής του πατέρα της και τέταρτον, οι αδελφοί του παππού της επικλήρου και οι κατιόντες τους.

Τα παραπάνω συνάγονται τόσο από τις γενικότερες διατάξεις για την εξ αδιαθέτου διαδοχή του Αθηναϊκού δικαίου όσο και από τα ακόλουθα χωρία στον δέκατο λόγο του Ισαίου, *Περί του Αριστάρχου κλήρου* § 4 [Η μητέρα μου έγινε κληρονόμος (ως επίκληρος) όλης της περιουσίας. Και τοιουτοτρόπως, λοιπόν, εξ αρχής όλα αυτά τα υπάρχοντά τους ανήκαν στην μητέρα μου ενώ όμως έπρεπε αυτή, ως κάτοχος της περιουσίας, να συζευχθεί με τον πλησιέστερο συγγενή της, υπέστη δεινοτάτην προσβολή, κύριοι δικασταί. Διότι ο Αριστομένης ο αδελφός του Αριστάρχου – και θείος της ορφανής, δεν φρόντισε να την λάβει ως σύζυγο του ή να την δώσει στον γιο του, μετά της περιουσίας της. Όπως είναι φανερό, διαγράφονται καθαρότατα οι δύο πρώτες τάξεις των δικαιούχων καίτοι όφειλε, λέει ο ρήτορας Ισαίος, να την πάρει ως σύζυγο ή ο Αριστομένης, ή να την δώσει στο γιό του, τίποτε εξ αυτών δεν έπραξεν.]⁷⁸

Ακόμα, η σειρά των κοντινών συγγενών που δικαιούνταν να πάρουν ως σύζυγο την επίκληρο διαγράφεται με σαφήνεια και στους «Νόμους» του Πλάτωνα, όπου αν και ο Πλάτων αναφέρεται στην ιδανική πολιτεία που σχεδίαζε, περιλαμβάνει διατάξεις άμεσα παρμένες από την αθηναϊκή νομοθεσία. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ο Νόμος, 924 ε: [Εάν ο μή διαθέμενος θυγατέρας λείπη τούδε αποθανόντος αδελφός ομοπάτωρ

⁷⁷ MacDowell (1996)² 150-151

⁷⁸ Δημάκη (1986) 223-224

(: α' δικαιούχος) ... εχέτω την θυγατέρα και τον κλήρον του τετελευτήσαντος· εάν δε μή η αδελφός, αδελφού ... παις (: β' δικαιούχος) εάν εν ηλικία προς αλλήλους ώσιν εάν δε μηδέ εις τούτων αδελφής δε παις η (:γ' δικαιούχος) κατά ταυτά τέταρτος δε πατρός αδελφός, πέμπτος... τούτου παις, έκτος δε αδελφής πατρός έκ γόνος].

Συνάμα, για να προληφθεί η δυνατότητα να μείνει η «επίκληρος» χωρίς σύζυγο, και να εξαφανιστεί ο «οίκος», σύμφωνα με τον νομό, η «επίκληρος» αν άνηκε στην κατώτερη οικονομικώς τάξη ο «άρχων» έπρεπε να εξαναγκάσει τον πλησιέστερο άρρενα συγγενή του πατέρα της, είτε να την παντρευτεί ο ίδιος, είτε να την παντρέψει με κάποιον άλλον⁷⁹.

Στο αθηναϊκό δίκαιο, οι διαδικαστικές πράξεις που έθεταν τέρμα στις διαφορές σε θέματα κυριότητας, χαρακτηρίζονταν ως διαδικασία, η δε απόφαση που έλυne τη διαφορά μεταξύ των διαφόρων συγγενών χαρακτηριζόταν ως επιδικασία.

Μάλιστα, το δικαίωμα αυτό το είχε ο κοντινότερος συγγενής, όχι μόνο όταν η επίκληρος ήταν ανύπαντρη ή χήρα, αλλά και όταν ακόμη ήταν παντρεμένη χωρίς γιους. Σε τέτοια περίπτωση ασκούσαν τη λεγομένη αφαίρεση (για να λύσουν το γάμο της) την οποία ακολουθούσε η έπιδικασία της (με απόφαση του δικαστηρίου).⁸⁰

Δεδομένου μάλιστα ότι κύριος σκοπός της επικλήρου ήταν η γέννηση αρρένων τέκνων, και ακόμα δεδομένου ότι ύστερα από τη γέννηση του κληρονόμου οι πλούσιες κυρίως κληρονόμοι διέτρεχαν τον κίνδυνο να αγνοούνται απο τον άντρα τους απαιτούνταν, σύμφωνα με νόμο του Σόλωνα, να έχουν μαζί τους τρεις τουλάχιστον επαφές μηνιαίως. Στην περίπτωση όμως, που αυτός δεν ήταν σε θέση να το πράξει, όφειλε να της επιτρέψει να παντρευτεί τον επόμενο πλησιέστερο συγγενή.

Η πόλη έστω και έμμεσα, δεχόταν τα δικαιώματα της επικλήρου, απαγορεύοντας στον κύριο της γυναίκας-κληρονόμου να παραβιάζει, εντός των πλαισίων του οίκου,

⁷⁹ MacDowell (1996)² 151-152

⁸⁰ Cantarella (2005) 93-94

τα δικαιώματα που της ανήκαν. Παρείχε σε κάθε πολίτη τη δυνατότητα να καταθέτει μια γραφή κακώσεως εναντίον του κυρίου της επικλήρου, όσες φορές αυτός δεν εκπλήρωνε τα καθήκοντά του απέναντι της. Επιπροσθέτως οι ενδιαφερόμενοι για την επίκληρο, μπορούσαν να προκαλέσουν μέσω καταγγελίας τους (εισαγγελίας) την επέμβαση του Επωνύμου άρχοντα υπέρ των συμφερόντων της επικλήρου.⁸¹

Χρήσιμο είναι ακόμα να αναφερθεί η περίπτωση της φυσικής επικλήρου. Σε αυτήν την περίπτωση, συνήθως, στον οίκο υπήρχε μία νόμιμη θυγατέρα του *de cuius* και ένας υιοθετημένος. Κατά τη διάρκεια της ζωής του βάσει της υιοθεσίας αδελφού, η φυσική επίκληρος μπορούσε να θεωρείται ως επίτροικος, παίρνοντας στο γάμο της από τον πατρικό οίκο ορισμένη προίκα.

Ωστόσο, επειδή κατά την αττική νομοθεσία ο θετός γιος δεν είχε το δικαίωμα να διαθέτει με τη διαθήκη του, μετά τον θάνατο του, τα περιουσιακά στοιχεία του οίκου στον οποίο είχε εισέλθει με την υιοθεσία. Τα εν λόγω περιουσιακά στοιχεία περιέρχονταν στους κατιόντες της επιτροίκου. Έτσι κατέληγε οι γιοι της να παραλαμβάνουν ως κληρονομιά τα περιουσιακά στοιχεία του οίκου σαν να ήταν γιοι μιας αληθινής και κατά κυριολεξία επικλήρου.

Το Αττικό δίκαιο είχε προβλέψει λύση και για αυτή την περίπτωση. Ο υιοθετημένος για να μην στερηθούν τα παιδιά του τα περιουσιακά στοιχεία που είχε παραλάβει από αυτόν που τον υιοθέτησε, μπορούσε να παντρευτεί την αδελφή του (την επίκληρο).⁸²

Ως προς τις ηλικιωμένες γυναίκες, συνήθως είχαν το επάγγελμα της τροφού, το οποίο θεωρούνταν ιδιαίτερα ενδεδειγμένο για τις γυναίκες αυτής της ηλικίας. Έχουμε ακόμα πληροφορίες για διάφορες άλλες υποχρεώσεις τους, όπως μεταξύ άλλων να πλένουν τα παιδιά, να τα αλλάζουν, να τους μαθαίνουν να περπατάνε, να τους

⁸¹ Biscardi (2010) 191-192

⁸² ό.π. 193-194

τραγουδούν νανουρίσματα⁸³.

Τέλος οι δούλες περνούσαν ζωή δυσκολότατη. Συνήθως κατοικούσαν στο ίδιο σπίτι με τη νόμιμη σύζυγο ήταν επιφορτισμένες, ως επί το πλείστον, με το καθήκον της σεξουαλικής ικανοποίησης του άντρα - αρχηγού του οίκου. Τα τέκνα τα οποία ενδεχομένως θα προέκυπταν από αυτού του είδους την ένωση θα ήταν οπωσδήποτε δούλοι του άντρα, ενώ και η νομική κατάσταση της ίδιας δεν θα ήταν διαφορετική από αυτή κάθε άλλου δούλου. Μπορούσαν να πουληθούν σε οποιαδήποτε στιγμή ακόμα και στη περίπτωση που είχαν δημιουργήσει «οικογένεια» με έναν άλλο δούλο. Τα παιδιά τους ανήκαν στον κύριό τους.

5. Η θέση των παιδιών, των Αθηναίων πολιτών στον «οίκο» την περίοδο των κλασικών χρόνων

Οι γιοι διακρίνονταν σε γνήσιους και νόθους. Ως γνήσιοι θεωρούνταν⁸⁴ αυτοί που βασίζονταν σε γάμο από συνοίκηση, του οποίου είχε προηγηθεί από το νόμο απαιτούμενη εγγύη. Ωστόσο, χρειαζόταν και μια σχετική επίσημη αναγνώριση από τον άντρα ότι το παιδί ήταν δικό του. Αυτό γινόταν συνήθως σε μια οικογενειακή συγκέντρωση τη δέκατη μέρα μετά τη γέννηση κατά την παρουσίαση του στην φρατρία, κατά την οποία δινόταν το όνομα στο παιδί. Κατά αυτόν τον τρόπο αναγνωρίζεται η πατρότητά του παιδιού, άρα και η κατάστασή του ως πολίτη. Ο πατέρας μπορούσε πάντοτε να αρνηθεί να δεχτεί στον οίκο του το όποιο παιδί του, ακόμα κι αν αυτό είχε γεννηθεί από τη νόμιμη σύζυγό του. Επίσης μπορούσε να αποσύρει αργότερα την αναγνώρισή του με επίσημη αποκήρυξη (αποκήρυξις⁸⁵), αν είχε λόγους να πιστεύει ότι το παιδί δεν ήταν τελικά δικό του⁸⁶.

Ακόμα υπήρχε η συνήθεια έκθεσης των γεννηθέντων, όταν αυτά ανήκαν στο

⁸³ Giampiera (2007) 329-330

⁸⁴ ό.π. 180-181

⁸⁵ Είναι προτιμότερο να λάβουμε την «Αποκήρυξη» ως άρνηση του γεγονότος της πατρότητας και όχι ως αποκλήρωση του γιού από τον πατέρα.

⁸⁶ MacDowell (1996)² 145

γυναικείο φύλο. Ο πατέρας παρέμενε «κύριος» τής κόρης του μέχρις ότου την πάντρευε.

Ως προς την διαδοχή από γνήσιους γιούς είναι σημαντικό πως αν κάποιος πέθαινε αφήνοντας έναν γνήσιο γιό, αυτός κληρονομούσε όλη την περιουσία του πατέρα του (συμπεριλαμβανομένων των χρεών που του οφείλονταν, όπως επίσης και τής ευθύνης για κάθε χρέος που οφείλει εκείνος). Αν κάποιος πέθαινε αφήνοντας περισσότερους από έναν γνήσιους γιούς, αυτοί κληρονομούσαν εξίσου όλη την περιουσία του πατέρα τους ενώ μεγαλύτερος γιος δεν είχε κανένα πλεονέκτημα έναντι των άλλων.

Στην περίπτωση που ένας γνήσιος γιος πέθαινε πριν από τον πατέρα του αφήνοντας δικά του γνήσια τέκνα, αυτοί οι γιοι δικαιούνταν το μερίδιο της περιουσίας του παππού τους το οποίο αναλογούσε στον πατέρα τους. Πάντως, εφόσον υπήρχαν στη ζωή γνήσιοι γιοί ή άμεσοι κατιόντες τους, κανείς άλλος συγγενής δεν είχε δικαίωμα σε κάποιο μέρος της περιουσίας και κάθε προσπάθεια από οποιοδήποτε άλλο πρόσωπο να την διεκδικήσει μπορούσε να παρεμποδιστεί με μαρτυρία για την ύπαρξη γνησίων γιών⁸⁷.

Εφ' όσον όμως, δεν υπήρχαν τέκνα, φαίνεται ότι σειρά είχαν οι ομοπάτριοι αδελφοί του πατέρα κατ' ισομοιρία, ενώ εάν κάποιος από αυτούς είχε προαποβιώσει, το μερίδιό του μεταβιβαζόταν στους γνήσιους γιους του⁸⁸. Στην επόμενη τάξη, εάν δεν υπήρχαν αδελφοί ή γιοι των αδελφών, κληρονομούσαν οι ομοπάτριες αδελφές και τα άρρενα τέκνα τους. Ακολουθούσε η μητέρα του θανόντος και στη συνέχεια οι ετεροθαλείς (ομομήτριοι) αδελφοί, και, εφόσον αυτοί δεν υπήρχαν, οι ομομήτριες αδελφές και οι κατιόντες τους μέχρι τον πέμπτο βαθμό. Εάν, τέλος, δεν υπήρχε κανείς

⁸⁷ MacDowell (1996)² 146-147

⁸⁸ Μια υπόθεση που φανερώνει την κληρονομική διαδοχή από γνήσιους γιούς, είναι η αγόρευση του Ισαίου στον λόγο του Περί του Αγνίου κλήρου. Μεταξύ του Αγνία και του Θεόπομπου, ξέσπασε διένεξη. Ο Αγνίας είχε δύο παιδιά, τον Πολέμωνα και την Φιλομάχη. Ο Πολέμων είχε ένα γιο που πήρε το όνομα του παππού του Αγνία όμως πέθανε χωρίς άρρενες κληρονόμους. Δεν είναι γνωστή η έκβαση της δίκης. Το σημαντικό είναι ότι μας παρέχει πληροφορίες για τη νομοθεσία που αφορούσε σε κληρονομιά όταν ο κύριος περιουσίας πέθαινε χωρίς να αφήσει γιο για να τον διαδεχθεί.

από αυτούς, τότε κληρονομούσε ο εγγύτερος συγγενής από την πλευρά του πατέρα, που δεν περιλαμβανόταν στους συγγενείς.⁸⁹

Φαίνεται λοιπόν ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, εφόσον μόνο ένα άτομο μπορεί να παντρευτεί μία επίκληρο, η ύπαρξη οποιουδήποτε μέλους από τις οκτώ κατηγορίες θα παύσει αυτόματα. Έτσι, αν και εν γένει το αθηναϊκό κληρονομικό σύστημα δίνει προτίμηση στους κληρονόμους της ανδρικής γραμμής όταν οι σχέσεις είναι ταυτόσημες (οι αδελφοί και οι κληρονόμοι τους μπροστά από τις αδελφές, οι θείοι μπροστά από τις θείες), η ύπαρξη της επικλήρου έχει την δύναμη να αποκλείσει μια πιο μακρινή σχέση στην σειρά της αρσενική κληρονομικής διαδοχής. Οι συνέπειες αυτού του γεγονότος είναι σημαντικές καθώς, ο νόμος λόγω της σχετικά εύκολης μεταβίβασης περιουσίας μέσω των γυναικών, θα αποτρέψει την εμπλοκή κάθε συγγενή κληρονόμου, αρσενικής γραμμής⁹⁰.

Εντούτοις, ως προς του νόθους γιους, η θέση των νόθων παιδιών⁹¹ (αγοριών) εξ «άστης» ήταν αρκετά διαφορετική από τη θέση των νόθων εκ ξένης. Αναλυτικότερα, οι νόθοι εκ ξένης, όχι μόνο δεν μπορούσαν να νομιμοποιηθούν, αλλά μετά τη πολιτογράφηση του Περικλή ούτε ως πολίτες της πόλης δεν υπολογίζονταν.

Αντίθετα τον νόθον εξ άστης, αν ήταν αγόρι, όχι μόνο τον θεωρούσαν πολίτη, αλλά μπορούσε ως γνήσιος γιος πια να μπει στον οίκο του πατέρα του να πάρει τη θέση γνησίου γιού και να αποτελέσει μέλος του.⁹²

Πάντως, ο A. R. W. Harrison υποστήριξε ότι ο αποκλεισμός των νόθων από τις φρατρίες και ο αυστηρός περιορισμός του δικαιώματος κληρονομιάς δεν συνεπάγεται τον αποκλεισμό τους από την αθηναϊκή ιθαγένεια. Έτσι, η μορφή του νόμου περί υπηκοότητας του Περικλή, μη δηλώνοντας ότι οι μητροζένοι ήταν νόθοι και ο νόμος

⁸⁹ Γιούνη (2006) 384-385

⁹⁰ Todd (1993) 218-219

⁹¹ Λιακόπουλος (1999) 106

⁹² Biscardi (2010) 182-183

του Σόλωνα περιορίζοντας τα δικαιώματα κληρονομίας των νόθων, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι νόθοι δεν καταργήθηκαν από την Αθηναϊκή ιθαγένεια.⁹³

6. Η πατρική εξουσία: η «επιβεβαίωσις» και η «αποκήρυξις»

Όπως φανερώνεται η έκτασης της κυριαρχίας του πατέρα, καθόλου μικρή δεν ήταν. Όπως υποστήριξε ο Raoli, βασιζόμενος σε πηγές, ο γιός ακόμα και μετά την ενηλικίωσή του, χρειαζόταν απαραιτήτως την ‘επιβεβαίωσις’ του πατέρα του, δηλαδή την συγκατάθεσή του στους γάμους του. Ο γιος που παντρευόταν χωρίς να έχει ζητήσει τη συγκατάθεση του πατέρα του, είχε παραλείψει να κάνει κάτι πολύ σημαντικό. Βεβαίως, δεν έχει ακόμα αποσαφηνιστεί αν ο θεσμός της επιβεβαίωσης πρόκειται για υποχρέωση επιβαλλόμενη από τον κοινωνικό περίγυρο ή είχε ουσιαστική επίδραση στην εγκυρότητα του γάμου⁹⁴.

Ακόμα ένας θεσμός είναι αυτός της αποκήρυξης. Αποτελούσε την αποπομπή του ανάξιου γιου από τον οίκο. Ο πατέρας επέβαλε αυτή την τιμωρία στο γιο του για παραπτώματά του, που προφανώς θεωρούνταν ως ιδιαίτερος σοβαρά. Μάλιστα πραγματωνόταν με κήρυκα που ανακοίνωνε την πατρική απόφαση σε όλα τα μέλη της πόλεως. Όπως φανερώνεται, ο θεσμός της αποκηρύξεως αλλά και της επιβεβαίωσης αφορούν στην σχέση του ενηλίκου γιου και του πατέρα. Εύλογα μπορεί κανείς να υποθέσει, πως η πατρική εξουσία συνεχιζόταν και στον ενήλικο, πολίτη πια νέο ενώ στο πλαίσιο ενός οίκου, ο πατέρας δεν έχανε ποτέ από τους απογόνους του, το σεβασμό στο πρόσωπο τού⁹⁵.

Όταν βέβαια ο πατέρας μεγάλωνε, τότε μπορούσε να αποσυρθεί και να αφήσει στην διοίκηση του οίκου, τον έναν ή τους περισσότερους γιούς του.⁹⁶ Ο γιός με την

⁹³ Rhodes (1978) No. 1 pp. 89-92

⁹⁴ Biscardi (2010) 183-184

⁹⁵ ό.π. 186-187

⁹⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την κυριότητα του οίκου από τον γιο, αποτελεί ο λόγος κατά Ευέργου και Μνησιβούλου του Δημοσθένη, όπου ο πατέρας των δυο γιων είχε αποσυρθεί αφού πρώτα τους είχε μοιράσει την περιουσία του. MacDowell (1996)²

σειρά του είχε υποχρέωση, βάσει ενός νόμου που αποδίδεται στον Σόλωνα, να εξασφαλίσει στους γονείς ή τους παππούδες του τροφή και στέγη διαφορετικά υπόκειτο σε μήνυση για κακομεταχείριση των γονέων του («κάκωσις γονέων»). Σε περίπτωση ε που χρησιμοποιούσε σωματική βία εναντίον τους ή παρέλειπε να τους παράσχει τις αρμόζουσες ταφικές τελετές όταν πέθαιναν, η ποινή ήταν στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων. Η σχετική διαδικασία σε μια τέτοια καταγγελία ήταν πιθανώς η «εισαγγελία», η οποία γινόταν και με την κακομεταχείριση ορφανών⁹⁷.

Γ. ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑ

Στο πλαίσιο των σχέσεων γονέων και τέκνων, είναι εξίσου ενδιαφέρουσα η περίπτωση κατά την οποία πέθαινε ο γονέας (πατέρας) και έπρεπε να διοριστούν ένας ή περισσότεροι κηδεμόνες για να αναλάβουν ευθύνη και για το παιδί και για την περιουσία του όσο ήταν ανήλικο. Άλλωστε, ένας λαός όπως ο ελληνικός που τόσο διακρινόταν για τις ανθρωπιστικές του ιδέες, είχε ορίσει ένα οργανωμένο σύστημα προστασίας των ορφανών.

Αναλυτικότερα, αυτός που αναλάμβανε την ανατροφή, την εκπροσώπηση και γενικά την προστασία των ορφανών ανηλίκων, χαρακτηριζόταν ως επίτροπος⁹⁸. Είναι χρήσιμο να διευκρινιστεί σε αυτό το σημείο, πως ο όρος «κύριος», είχε πολύ πιο ειδικό περιεχόμενο και χαρακτήριζε αποκλειστικά όσους εκπροσωπούσαν και προστάτευαν τις ενήλικες γυναίκες⁹⁹.

Ως προς τα προσόντα του επιτρόπου, είναι χρήσιμο να αναφερθούν τα παρακάτω:

⁹⁷ Σε περίπτωση ωστόσο που ο πατέρας είχε αμελήσει να διδάξει τον γιο του ένα επάγγελμα ή μια τέχνη, ή αν δεν ήταν γνήσιο τέκνο, το παιδί δεν είχε την υποχρέωση να συντηρεί τον πατέρα του. MacDowell (1996)²

⁹⁸ Ως επίτροπος χαρακτηριζόταν και αυτός που εμφανιζόταν ως συμπαραστάτης παραφρόνων. Ο όρος επίτροπος είχε, επίσης, την έννοια του φροντιστή, του επιστάτη και του διαχειριστή. (Δημοσθένης 27, 19).

⁹⁹ Δημάκη (1986) 192-193

Επρόκειτο για έναν Αθηναίο πολίτη ενήλικο. Έπρεπε να είναι υγιής πνευματικά και σωματικά. Κατά το Διογένη τον Λαέρτιο (I, 56) σύμφωνα με νόμο του Σόλωνα, απαγορευόταν να διοριστεί ως επίτροπος, εκείνος που θα παντρευόταν τη μητέρα ενός ορφανού. Εάν πράγματι, ένας τέτοιος σολώνειος νόμος υπήρξε πραγματικά, αποφεύγονταν η εκμετάλλευση κατά τη διαχείριση της περιουσίας του ορφανού, από τον επίτροπο.

Στην επιτροπεία καλούνταν, και μάλιστα κατά προτίμηση, οι πλησιέστεροι εξ αγγιστείας συγγενείς του ορφανού, εκείνοι ακριβώς οι οποίοι θα παρελάμβαναν την κληρονομιά του πατέρα του σε περίπτωση θανάτου του ορφανού. Ο νομοθέτης δεν τους παραχωρούσε δικαιώματα πάνω στην κληρονομιά, παρά μόνο το δικαίωμα διαχείρισής της, για ορισμένο διάστημα¹⁰⁰.

Ως επίτροπος διοριζόταν ένας Αθηναίος πολίτης και κατ' εξαίρεση κάποιος απελεύθερος. Τέτοιοι, όμως, επίτροποι διορίζονταν σε ορισμένες μόνο περιπτώσεις, από ανάγκη, λόγω των τυχόν ειδικών τους γνώσεων (όταν επί παραδείγματι στην κληρονομιά περιλαμβανόταν και ορισμένη τραπεζική επιχείρηση στην οποία ο απελεύθερος είχε προηγουμένως για πολύ καιρό εργασθεί)¹⁰¹. Τέλος, ο επίτροπος έπρεπε να μην έχει καταδικασθεί σε ατιμία.

1. Είδη επιτροπείας

Ως προς τα είδη της επιτροπείας είναι σωστό να διασαφηνιστούν οι τρεις κατηγορίες της επιτροπείας. Η Επιτροπεία εκ διαθήκης, η επιτροπεία εκ του νόμου και

¹⁰⁰ Λιακόπουλος (1999) 175-176

¹⁰¹ Χαρακτηριστικός είναι ο λόγος του Δημοσθένη, 36 (Υπέρ Φορμίωνος) § 8: «Επειδή τοίνυν ο Πασίωνα ετελευτήκει ταύτα διαθέμενος, Φορμίων ουτοσί την μεν γυναίκα λαμβάνει κατά την διαθήκην, τον δε παίδα επετρόπευε».

Ο Φορμίων υπήρξε αρχικά δούλος του Πασίωνα. Αργότερα, απελευθερώθηκε απ' αυτόν λόγω, φαίνεται, των πολλών προς την τράπεζα του Πασίωνα υπηρεσιών του. Πιθανόν και στην περίπτωση αυτή ο Φορμίων δεν ήταν ο μόνος που διορίστηκε από τον Πασίωνα ως επίτροπος. Υπήρχαν και άλλοι συνεπίτροποι που αυτοί τουλάχιστον πρέπει να ήταν γνήσιοι Αθηναίοι πολίτες. Ο Φορμίων πιθανόν να είχε διορισθεί επικουρικώς μόνο, ως γνώστης της εν γένει λειτουργίας της τράπεζας του Πασίωνα και των μυστικών της.

η δοτή επιτροπεία από απόφαση του Επώνυμου άρχοντα.

Ξεκινώντας από την πρώτη κατηγορία, ο φυσικός προστάτης των παιδιών, ο πατέρας τους, μπορούσε να ορίζει κατά την ελεύθερη κρίση του με τη διαθήκη του, το πρόσωπο που θα αναλάμβανε την επιτροπεία των παιδιών του¹⁰².

Συνήθως με την πατρική διαθήκη διορίζονταν περισσότεροι από ένας επίτροποι, πάντοτε από τον κύκλο των συγγενών. Έτσι θα προστατεύονταν καλύτερα τα συμφέροντα του, υπό την επιτροπεία ανηλίκου, γιατί ο κάθε ένας από τους επιτρόπους παρακολουθούσε και έλεγχε τις πράξεις των άλλων. Η πιο γνωστή περίπτωση είναι εκείνη του Δημοσθένη, που την περιγράφει αργότερα ο ίδιος στους λόγους του «κατά Άφοβου» και «κατά Ονήτορος». Ήταν εφτά χρόνων και η αδελφή του ήταν πέντε όταν πέθανε ο πατέρας τους, που ονομαζόταν επίσης Δημοσθένης. Στην νεκρική του κλίνη ο πατέρας Δημοσθένης προχώρησε σε «εγγύη», με την οποία όρισε ότι η γυναίκα του, στην οποία έδωσε και προίκα, θα παντρευόταν τον ανιψιό του, ενώ την κόρη του την έδωσε με προίκα στον ανιψιό του Δημοφώντα. Ακόμα, διόρισε τον Άφοβο, τον Δημοφώντα και τον Θεριπίδη, που δεν ήταν συγγενής του, ως επιτρόπους, δηλαδή κηδεμόνες του νεαρού Δημοσθένη και της περιουσίας του. Είναι λοιπόν φανερό πως μπορούσαν περισσότεροι από έναν να οριστούν ως επίτροποι, και πολύ περισσότερο ένας εξ αυτών να μην ανήκει απαραίτητως στον κύκλο των συγγενών¹⁰³.

Στην δεύτερη κατηγορία βρίσκεται η Επιτροπεία βάσει του νόμου, όπου την επιτροπεία αναλάμβανε, εάν δεν είχε μεριμνήσει ο πατέρας, ένας από τους πλησιέστερους αγχιστείς, κατά τις διατάξεις του σολώνειου νόμου για την εξ αδιαθέτου διαδοχή. Με άλλα λόγια, σε περίπτωση μη υπάρξεως διαθήκης, τα καθήκοντα του επιτρόπου τα ανέθεταν σε έναν συγγενή κατά κανόνα στον εγγύτατο του γένους. Έτσι κατά σειρά έπαιρναν την επιτροπεία, οι ενήλικες αδελφοί των ορφανών, αυτοί από τη

¹⁰² Δημάκη (1986) 196

¹⁰³ MacDowell (1996)² 148

μεριά του πατέρα τους, του παππού τους και κατόπιν οι θείοι¹⁰⁴.

Στην περίπτωση της δοτής επιτροπείας, όταν δεν υπήρχαν συγγενείς ικανοί να αναλάβουν την επιτροπεία των παιδιών που έμεναν ορφανά, ο Επώνυμος άρχοντας, όριζε κάποιον από το φιλικό περιβάλλον του αποθανόντα εάν βέβαια αυτός συγκέντρωνε τα απαραίτητα προσόντα.

Στις περιπτώσεις που εμφανίζονταν περισσότεροι άνθρωποι για τη θέση του επιτρόπου τότε ο Επώνυμος άρχοντας, αν δεν κατόρθωνε να οδηγήσει σε κάποιο συμβιβασμό τους αντιδικούντες, παρέπεμπε την όλη υπόθεση στην Ηλιαία.

2. Διαδικασία διορισμού επιτρόπων

Αρμοδιότητα του Επώνυμου άρχοντα ήταν η παρακολούθηση της τύχης των ορφανών και της προστασίας τους. Τον Επώνυμο άρχοντα, στην άσκηση των καθηκόντων του τον βοηθούσαν οι ορφανιστές (δεν γνωρίζουμε ποια ακριβώς ήταν τα καθήκοντα τους, όμως πρέπει κατά κύριο λόγο να παρακολουθούσαν τη συμπεριφορά των επιτρόπων απέναντι στα επιτροπευόμενα ορφανά)¹⁰⁵.

Απαραίτητη ήταν η αίτηση στον Επώνυμο άρχοντα όπου προσέρχονταν όσοι βάσει διαθήκης ή συγγένειας αναλάμβαναν την επιτροπεία κάποιου ορφανού. Οι αιτούντες προσκόμιζαν μαζί με την αίτησή τους και τα σχετικά αποδεικτικά μέσα: οι πρώτοι τη διαθήκη του αποθανόντα πατέρα, οι δεύτεροι μάρτυρες ικανούς να καταθέσουν για τους συγγενικούς δεσμούς που τους συνέδεαν με τα ορφανά και τον πατέρα τους.

Ο Επώνυμος με ειδική απόφασή του και ύστερα, βέβαια, από έλεγχο των αποδείξεων που του είχαν προσκομισθεί, όριζε αυτόν που θα αναλάμβανε την επιτροπεία.

¹⁰⁴ Biscardi (2010) 195-196

¹⁰⁵ Δημάκη (1986) 202-203

Ακόμα, πέραν του Επωνύμου άρχοντα και των ορφανιστών, αποτελεσματικότερος ήταν ο έλεγχος που ασκούσαν ορισμένοι ιδιώτες, συγγενείς και φίλοι του αποβιώσαντα, που μνησικακούσαν εναντίον του συμπολίτη τους που είχε επιτύχει να αναλάβει τελικά αυτός την επιτροπεία. Έτσι κατήγγειλαν στις αρχές κάθε παρατυπία και παρανομία του επιτρόπου¹⁰⁶.

Ο επίτροπος δεν εμφανιζόταν ως ένας απλός διαχειριστής των περιουσιακών στοιχείων του ορφανού. Πολύ περισσότερο, μέχρι την ενηλικίωση του ορφανού λειτουργούσε ως φορέας στις σχέσεις που κατά το δίκαιο του οίκου, ανήκαν στον προστατευόμενο. Έτσι, η δικαιοπρακτική ικανότητα και πολύ περισσότερο η ικανότητα δικαίου απέναντι στη πόλη αντανakλούσαν στο πρόσωπο του επιτρόπου, εκ μέρους του ανηλίκου παιδιού¹⁰⁷.

3. Καθήκοντα επιτρόπων

Ανάμεσα στα προηγούμενα καθήκοντα των επιτρόπων συναντάται η εκπροσώπηση του ανηλίκου στα δικαστήρια, η διατροφή, το ντύσιμο και η στέγαση των ορφανών, η φροντίδα της διατροφής της χήρας μητέρας τους (αν παρέμενε κοντά στα παιδιά της)- επίσης και των υπόλοιπων προσώπων που τυχόν εξακολουθούσαν να παραμένουν μέσα στον ορφανικό οίκο και που την επιμέλειά τους είχε προηγουμένως ο πατέρας που πέθανε.

Ακόμα, ευθύνη του επιτρόπου ήταν η εκπαίδευση των ορφανών, ανάλογη με την περιουσία που τα τελευταία αυτά είχαν κληρονομήσει και ανάλογα, ιδίως, με το φύλο τους.

Ένα από τα σημαντικότερα όμως μέρη της επιτροπείας ήταν, η διαχείριση της ορφανικής περιουσίας. Διαχειριζόμενος την ορφανική περιουσία ο επίτροπος είχε

¹⁰⁶ Για τα ένδικα μέσα που μπορούσαν να στραφούν κατά του επιτρόπου γράφει ο Αριστοτέλης στην «Αθηναίων πολιτεία»: 56 § 6: «Γραφαί και δίκαι προς ας ανακρίνας εις το δικαστήριον εισάγει· γονέων κακώσεως, ορφανών κακώσεως, αυτά δε εισί κατά των επιτρόπων, επικλήρου κακώσεως».

¹⁰⁷ Biscardi (2010) 196-197

καθήκον όχι μόνο να διαφυλάσσει αλλά και να πολλαπλασιάζει όσα παράλαβε. Μπορούσε, να πουλάει τα κινητά ή ακίνητα που περιλαμβάνονταν στην περιουσία του ορφανού, χωρίς όμως να μπορεί να αγοράζει πράγματα της ορφανικής περιουσίας που τυχόν εκποιούνταν. Ακόμα, μπορούσε να δανείζει τα χρήματα του ορφανού υπό τους όρους που αυτός έκρινε σαν πιο συμφέροντες. Άλλωστε, ο δανεισμός προς τρίτους αποτελούσε το συνηθέστερο τρόπο εκμετάλλευσης των κεφαλαίων των επιτροπευομένων¹⁰⁸.

Τα ορφανά είχαν απαλλαγθεί από κάθε υποχρέωση για καταβολή φόρων ή χρημάτων για λειτουργίες όχι μόνο μέχρι την ενηλικίωσή τους αλλά και για ένα ακόμη χρόνο μετά από αυτήν. Μόνο από την καταβολή εισφορών δεν απαλλάσσονταν, ένα είδος δηλαδή έκτακτου φόρου για την αντιμετώπιση έκτακτων πολεμικών δαπανών.

Μάλιστα, όταν η διαχείριση της περιουσίας του επιτροπευόμενου απαιτούσε, λόγω της φύσης της, ειδικές γνώσεις, προτιμούσαν την εκμίσθωσή της σε τρίτα ενδιαφερόμενα κατάλληλα πρόσωπα. Στις πηγές επανειλημμένως γίνεται λόγος για «μισθώσεις οίκων ορφανικών». Ο επίτροπος, είχε τη δυνατότητα, να προσφεύγει στη μέθοδο της εκμίσθωσης του ορφανικού οίκου, δηλαδή στην παραχώρηση σε κάποιον της χρήσης ολόκληρης της περιουσίας του έναντι ορισμένου μισθώματος¹⁰⁹. 196

Η εκμίσθωση περιουσίας («μίσθωσις οίκου») έπρεπε να γίνει με μια ειδική διαδικασία για να εμποδίζονται οι ασυνείδητοι κηδεμόνες να την εκμεταλλεύονται. Ακολούθως, ο κηδεμόνας απευθυνόταν στον «άρχοντα» και ο «άρχων» προκήρυσσε πλειστηριασμό, ο οποίος διεκπεραιωνόταν σε δικαστήριο με την παρουσία δικαστών, και επιδίκαζε το μίσθιο στον τελευταίο πλειοδότη, ήταν με την σειρά του υποχρεωμένος να προσφέρει δική του περιουσία ως εγγύηση. Ο όρος «ορφανικός οίκος» κάλυπτε όλη την περιουσία του ορφανού η οποία συχνά εκμισθωνόταν στο

¹⁰⁸ Δημάκη (1986) 204-205

¹⁰⁹ Biscardi (2010) 196-197

σύνολό του¹¹⁰.

Σε περίπτωση που κάποιος κηδεμόνας δεν εκμίσθωνε την περιουσία του κηδεμονευόμενου του, ήταν εφικτό να τον καταγγείλει οποιοσδήποτε συμπολίτης του, με την νομική διαδικασία που ονομαζόταν «φάσης» η οποία θα αναλυθεί παρακάτω. Εάν ο επίτροπος αποδείκνυε, ότι η κατοχή και διαχείριση της περιουσίας από τον ίδιο ήταν επαρκής, απαλλασσόταν από κάθε κατηγορία.

4. Αμοιβή επιτρόπου

Ο νόμος δεν προέβλεπε την καταβολή κάποιας αμοιβής στους επιτρόπους. Το έργο τους ήταν σπουδαίας αξίας και θεωρούνταν από την αθηναϊκή πόλη και τους πολίτες της λειτούργημα. Ωστόσο, είχε διαμορφωθεί άτυπα η συνήθεια να αφήνεται μέσω των διαθηκών, στους επιτρόπους κάποιο ποσόν ως ανταμοιβή τους για τους κόπους που επρόκειτο αργότερα να επωμισθούν ως επίτροποι των ορφανών.

Στην πραγματικότητα βέβαια, η διαχείριση της ορφανικής περιουσίας άφηνε αξιοσημείωτα «ωφελήματα» στους επιτρόπους από παράνομα κέρδη όπως οι εκμισθώσεις των περιουσιών. Πολλές δηλαδή φορές, ο Επώνυμος άρχοντας φαίνεται ότι δεν έλεγχε με προσοχή εάν τα μισθώματα που πρόσφεραν οι ενδιαφερόμενοι μισθωτές ανταποκρίνονταν πραγματικά προς εκείνα που θα μπορούσε να εισπράξει ένας αληθινά ικανός διαχειριστής¹¹¹.

5. Λήξη της επιτροπείας

Το λειτούργημα του επιτρόπου δεν ήταν ισόβιο. Ειδικότερα ολοκληρωνόταν το καθήκον του επιτρόπου με το θάνατο του ορφανού ή συνήθως με την ενηλικίωση του επιτροπευόμενου. Επίσης, το λειτούργημα του επιτρόπου έληγε με την ενηλικίωση

¹¹⁰ MacDowell (1996)² 149-150

¹¹¹ Στον Ισαίο λέγεται (2 § 9) ότι κάποιος Μενεκλής, για την κληρονομιά του οποίου γράφτηκε ο λόγος, είχε σε ορισμένη περίοδο μεγαλύτερες οικονομικές δυνατότητες απ' ότι συνήθως, διότι εκμεταλλευόταν ως μισθωτής, μαζί με κάποιους άλλους, τον ορφανικό οίκο του Νικίου. Αυτό δε λέγεται αφελώς, καθώς όσοι συμμετείχαν σε μισθώσεις ορφανικών οίκων, αποκόμιζαν κέρδη περισσότερα από τις συνήθεις μισθώσεις.

ενός από τους αδελφούς που τελούσαν υπό την επιτροπεία ο οποίος αναλάμβανε την προστασία και των ανήλικων αδελφών του¹¹².

Στις περιπτώσεις άμεσης διαχείρισης της ορφανικής περιουσίας μετά τη λήξη της επιτροπείας, μόλις ο ορφανός ενηλικιώνόταν, ο επίτροπος όφειλε να καταθέσει απολογισμό της διαχείρισής του (λογοδοσία) παραδίδοντας τα στοιχεία της ορφανικής περιουσίας που βρίσκονταν στα χέρια του. Σε περίπτωση κακής διαχείρισης μπορούσε να στραφεί εναντίον του, μία δίκη που ανήκε στην αρμοδιότητα του Επώνυμου άρχοντα και χαρακτηριζόταν ως δίκη επιτροπής. Όσες μάλιστα φορές, είχαν διορισθεί περισσότεροι από ένας επίτροποι η ευθύνη του καθενός διαχωριζόταν¹¹³.

Σε παρόμοιες περιπτώσεις, πριν από την άσκηση της δίκης, έπρεπε να προηγηθεί ένα είδος προσπάθειας εμπρός σε διαιτητές για να λυθεί φιλικά η διαφορά. Είναι γνωστό, πως δεν άρεσε στους ηλιαστές οι δικαστικοί αγώνες μεταξύ των συγγενών.

Οι επίτροποι λοιπόν, βασιζόμενοι στην αρχική απογραφή των περιουσιακών στοιχείων του ορφανού (αυτήν που υποχρεωτικά είχαν συντάξει όταν παρέλαβαν την περιουσία του) και τις προσωπικές του σημειώσεις, λογοδοτούσαν κατά κάποιο γενικό τρόπο, δίχως να αναπτύσσουν λεπτομερώς τα μερικότερα κονδύλια των λογαριασμών τους.

6. Ένδικα μέσα κατά του επιτρόπου

Δύο ήταν τα ένδικα μέσα που μπορούσαν να ασκηθούν κατά του επιτρόπου πριν, από την ενηλικίωση των επιτροπευόμενων ορφανών. Αρχικά, η «γραφή κακώσεως ορφανών» που την προωθούσαν στο δικαστήριο κατά τον τύπο της «εισαγγελίας». Το

¹¹² Στον κατά Διογέιτanos λόγο του Λυσία (32) § 9: Οκτώ έτη δε μετά ταύτα, αφού εξητάσθη ο πρεσβύτερος από τους υιούς του Διοδότου και ενεγράφη εις τον κατάλογον των εφήβων, καλέσας αυτούς ο Διογείτων τους είπεν ότι ο πατέρας τους άφησεν εις αυτούς είκοσι αργυράς μνας και τριάντα νομίματα της Κυζίκου. «Εγώ, λοιπόν, πολλά από την περιουσία μου έχω εξοδεύσει δια τη διατροφή σας. Και ως ότου μεν είχαν δεν με ενδιέφερε να εξοδεύω για χάρη σας· τώρα όμως και εγώ είμαι φτωχός. Συ λοιπόν αφού έχει εξετασθή και είσαι πλέον άντρας, σκέψου πλέον πώς θα ζήσετε». Τον προτρέπει δηλαδή, να αναλάβει την προστασία των αδελφών του.

¹¹³ Biscardi (2010) 197-198

ότι επιτρεπόταν να ακολουθείται η διαδικαστική αυτή οδός της εισαγγελίας και στις περιπτώσεις επιτρόπων, αποδεικνύει το έμπρακτο ενδιαφέρον του Αθηναίου νομοθέτη για τα συμφέροντα των ανηλίκων που είχαν χάσει τον πατέρα τους¹¹⁴.

Αρχικά αποκλειστική αρμοδιότητα για παρόμοιες δίκες είχε ο Άρειος Πάγος, αργότερα όμως ανάλογη αρμοδιότητα απόκτησαν και άλλες δημόσιες αρχές όπως ο Επώνυμος άρχοντας.

Την «γραφή κακώσεως ορφανών» μπορούσε να την κινήσει οποιοδήποτε πρόσωπο αντιλαμβανόταν ότι παραβιάζονταν τα δικαιώματα του ανήλικου. Μπορούσε ακόμη να στραφεί και από τον έναν από τους συνεπιτρόπους κατά του άλλου. Είναι πιθανό ότι αρχικά η «εισαγγελία» για κακομεταχείριση ορφανού συνίστατο απλώς σε γνωστοποίηση του αδικήματος στον «άρχοντα», ο οποίος και θα αναλάμβανε περαιτέρω δράση. Ήδη μέχρι τον τέταρτο αιώνα όμως, απαιτούνταν κανονική δίκη για την διεκπεραίωση της, στην οποία ο μηνυτής ήταν κατηγορός, όπως ακριβώς συνέβαινε σε μια συνηθισμένη «γραφή». Υπήρχε όμως μια σημαντική διαφορά, ο μηνυτής δεν πλήρωνε πρόστιμο ούτε υφίστατο ποινή, ακόμη και αν δεν κατόρθωνε να πάρει το ένα πέμπτο των ψήφων. Σε όσες περιπτώσεις έφταναν να κινήσουν κάποια «εισαγγελία» οι διαδικαστικές πράξεις προχωρούσαν με ιδιαίτερη ταχύτητα. Μέσα σε πέντε μόνο μέρες τελείωναν όλες οι σχετικές ανακρίσεις¹¹⁵.

Ακόμα, σε περίπτωση ασκήσεως της γραφής «κακώσεως οίκου ορφανικού» υφίσταται μια ειδικότερη περίπτωση της «εισαγγελίας» η «φάσις». Στρεφόταν όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, κατά του επιτρόπου που είχε παραλείψει να εκμισθώσει τον ορφανικό οίκο παρά τις επί του θέματος οδηγίες που είχε δώσει ο πατέρας με τη διαθήκη του. Τη «φάση» είχε το δικαίωμα να την ασκήσει εναντίον του επιτρόπου κάθε πολίτης ο οποίος αντιλαμβάνονταν την προσβολή των συμφερόντων του ανήλικου. Ο επίτροπος που νικιόταν στη δίκη που ακολουθούσε κατέβαλε στον

¹¹⁴ Δημάκη (1986) 213-214

¹¹⁵ MacDowell (1996)² 149-150

ανήλικο ορισμένη αποζημίωση ενώ ο διάδικος που νικιόταν στο δικαστικό αγώνα της «φάσεως» υποχρεωνόταν να καταβάλει την «επωβελίαν», οικονομική δηλαδή ποινή¹¹⁶.

Παράλληλα, μετά την ενηλικίωση των ορφανών ήταν δυνατόν να ασκηθεί από τα ορφανά. κατά του πρώην επιτρόπου τους η δίκη επιτροπής. Αρχικά, η δίκη αυτή εξεταζόταν από διαιτητές που κληρωνόντουσαν από τον Επώνυμο άρχοντα και προσπαθούσαν να συμβιβάσουν τα διάδικα μέρη. Αν αποτύχαιναν η όλη υπόθεση εισαγόταν στην Ηλιαία.

Η δίκη επιτροπής στρεφόταν φυσικά κατά του επιτρόπου. Εάν οι επίτροποι ήταν περισσότεροι από ένας, καθένας ευθυνόταν χωριστά κατά την αναλογία του όπως και πιο πάνω σημειώθηκε. Χρειαζόταν, λοιπόν, στην τελευταία αυτή περίπτωση, να ασκούνται τόσες «δίκες» όσες ήταν και οι συνεπίτροποι.

Το ένδικο αυτό μέσο απέβλεπε όχι τόσο, στο να εξαναγκασθεί ο επίτροπος να λογοδοτήσει, όσο στο να υποχρεωθεί να καταβάλει στον πρώην επιτροπευόμενο την αξία των πραγμάτων που είχε κατασπαταλήσει χωρίς να υπάρχει δικαιολογητικός λόγος¹¹⁷.

Δ. ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

1. Η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι αρχαίες ελληνικές ιδέες ιδιοκτησίας του τετάρτου και πέμπτου αιώνα ήταν εντελώς διαφορετικές από τις δικές μας. Αυτό που ερμήνευαν ως «αδιοκτησία» ήταν, πραγματικά, μια συλλογή δικαιωμάτων, προνομίων, υποχρεώσεων και άλλων σχέσεων μεταξύ ανθρώπων και περιουσίας. Τα συγκεκριμένα συστατικά και η ενσωμάτωσή τους στον οίκο ποικίλλουν σημαντικά από εποχή σε

¹¹⁶ Δημάκη (1986) 213

¹¹⁷ ό.π. 212-214

εποχή και πολιτισμό σε πολιτισμό¹¹⁸. Στην αρχαία Αθήνα η έννοια του οίκου αποτελεί ένα σύνολο προσώπων, πραγμάτων και θρησκευτικών συνηθειών. Έτσι, το σύστημα της κληρονομικής διαδοχής του Αττικού δικαίου σήμαινε την εισέλευση ενός νέου προσώπου στον οίκο στη θέση (ή σε ένα μέρος της) κατά τη στιγμή του θανάτου του πρώην κυρίου του. Στο πλαίσιο της προσπάθειας διατήρησης της οικογενειακής ομοκυριότητας, η οποία καταρρέει κατά τον θάνατο του κυρίου ενός οίκου, η περιουσία θεωρείται ως «κατοχή εμπιστοσύνης» για ένα αναπαλαιωμένο μελλοντικό νοικοκυριό. Στόχος της διαδοχής και της κληρονομιάς δεν ήταν άλλος από την διαίωνιση του οίκου, ώστε να συνεχιστεί η οικογενειακή λατρεία¹¹⁹, οι θρησκευτικές παραδόσεις που συνδέονται με το νοικοκυριό και να διαιωιστεί η ύπαρξη της ίδιας της οικογένειας.¹²⁰

Ειδικότερα, με βάση την μελέτη νόμου που αναφέρεται στο λόγο του Δημοσθένη «Προς Μακάρτατον¹²¹», διαπιστώνεται πως το Αττικό κληρονομικό δίκαιο διακρίνεται σε δύο περιόδους. Την περίοδο πριν από τον Σόλωνα, όπου στη θέση του αρχηγού του οίκου μπορούσαν να υπεισέρχονται μόνο άρρενες και οι κατιόντες αυτών αλλά και την περίοδο, από τον Σόλωνα και έπειτα, κατά την οποία η κληρονομική διαδοχή είχε άμεση συνάρτηση με την σχέση της αγχιστείας μεταξύ του αποθανόντος και των υποψήφιων κληρονόμων. Ο Σόλων αναλυτικότερα, όρισε τη σειρά των προσώπων που καλούνταν να κληρονομήσουν, με βάση όχι την εξ άρρενος συγγένεια, όπως συνέβαινε στο πλαίσιο του γένους, αλλά με την αναγνώριση της συγγένειας εξ αίματος (αγχιστείας), στην οποία περιλαμβάνονται, εκτός από τους κατιόντες και οι εκ πλαγίου συγγενείς μέχρι πέμπτου βαθμού¹²².

Ξεκινώντας, στο «γένος», με βάση το Αθηναϊκό δίκαιο, ανήκε το σύνολο των απογόνων ενός γενάρχη. Το πρώτο γένος περιελάμβανε τους κατιόντες του αποθανόντος (de cuius), το δεύτερο γένος τους κατιόντες του πατέρα ή της μητέρας

¹¹⁸ Foxhall Household (1989), No. 1 pp. 22-44

¹¹⁹ Todd (1993) 221-222

¹²⁰ Griffith-Williams (2013) 3-4

¹²¹ Σχετικά με το λόγο βλ. περισσότερα στο Arnaoutoglou (1998) 15-18

¹²² Γιούνη (2006) 385-386

του *de cuius*, το τρίτο γένος τους κατιόντες του παππού ή της γιαγιάς. Με τον τρόπο αυτό τα πιο μακρινά γένη αποκλείονταν εντελώς από την αγχιστεία. Από αυτούς, αποκλείονταν από την αγχιστεία οι συγγενείς πέραν του πέμπτου βαθμού. Μάλιστα, η αγχιστεία και μετά το νόμο του Σόλωνα, αποτελούσε σημαντικό στοιχείο για τα όρια μέσα στα οποία αναγνωρίζονταν δικαιώματα κληρονομιάς και στο γυναικείο πλέον φύλλο¹²³.

Δύο από τις σημαντικότερες αρχές του κληρονομικού Αττικού δικαίου κατά την κλασική περίοδο είναι οι εξής: Αρχικά, η προτεραιότητα των ανδρών σε σύγκριση με τις γυναίκες και η προτίμηση των εκγόνων σε σύγκριση με τους εκ πλαγίου¹²⁴. Όπως υπογραμμίζει και ο S.C Todd, το σύστημα σαφώς, δίνει προτίμηση στους κληρονόμους της ανδρικής γραμμής όταν οι σχέσεις είναι κατά τα άλλα ταυτόσημες με τις γυναίκες, όπως οι αδελφοί κληρονόμοι μπροστά από τις αδελφές, οι θείοι μπροστά από τις θείες. Ωστόσο, η σχέση μέσω μιας πιο στενής γυναίκας αποκλείει μια πιο μακρινή σχέση που βρίσκεται στην αρσενική γραμμή, όπως θα φανεί λεπτομερώς παρακάτω¹²⁵.

Πιο συγκεκριμένα, εάν ο αποθανών (*de cuius*) κατά τη στιγμή του θανάτου του άφηγε πίσω του νόμιμους κατιόντες αυτοί υπεισέρχονταν στην κληρονομιά, προηγούνταν των γυναικών και εκτόπιζαν τους εκ πλαγίου συγγενείς. Χαρακτηριστική πηγή¹²⁶ είναι αυτή του Ισαίου VI, 28 [..τοίς γάρ φύσει υίέσιν αὐτοῦ ουδείς ουδενί εν διαθήκη γράφει δόσιν ουδεμίαν, διότι ὁ νόμος αὐτός ἀποδίδωσι τῷ υίει τὰ το; πατρός...]. Ισαίου X, 4 [Ἀριστάρχου δέ του πατρός τούτων τελευτήσαντος Δημοχάρης ὁ υἱός κληρονόμος των εκείνου κατέστη]. Γνήσιος κατιών ήταν ὁ γιος του κληρονομούμενου, που γεννήθηκε ἀπό νόμιμο γάμο ἀπό γονεῖς, που ήταν και οἱ δύο γνήσιοι Ἀθηναῖοι πολίτες¹²⁷.

¹²³ Biscardi (2010) 200-201

¹²⁴ MacDowell (1996)² 156

¹²⁵ Todd (1993) 218-219

¹²⁶ Λιακόπουλος (1999) 191-192

¹²⁷ MacDowell (1989) No. 1 pp. 10-21

Επιπλέον, εάν ο *de cuius* κατέλειπε υιούς ή θυγατέρες ανήλικες, μέχρι την ενηλικίωσή τους δεν είχαν κληρονομικά δικαιώματα¹²⁸, αντιπροσωπεύονταν από τον επίτροπό τους. Ενώ αν οι θυγατέρες ήταν ενήλικες, μη έχοντας πολιτικά δικαιώματα ως γυναίκες, εκπροσωπούνταν από τον «κύριο» τους. Η επίτροκος κόρη δεν μπορούσε να διεκδικήσει κάτι περισσότερο από τη κληρονομιά του πατέρα της, παρά τη προίκα της. Η επίκληρος όμως μοναχική θυγατέρα, όπως προαναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, αποκτούσε την κληρονομιά αλλά λόγω της περιορισμένης δικαιοπρακτικής ικανότητος της δεν μπορούσε να ασκήσει τη διαχείρισή της και έτσι την ασκούσε ο κατά τον νόμο, κύριος της¹²⁹.

Τεκμήριο κυοφορούμενου τέκνου δεν υπήρχε. Θα μπορούσε να γίνει κληρονόμος μόνο εάν ο κληρονομούμενος προνοούσε για αυτό προ του θανάτου του, αναφέροντας την επιθυμία αυτή στη διαθήκη του και εφόσον δεν είχε άλλα άρρενα τέκνα. Η βασικότερη προϋπόθεση ήταν να παραμείνει η χήρα γυναίκα στη συζυγική οικία μέχρι να γεννήσει το παιδί και να εξασφαλιστεί η γνησιότητα του. Σχετική πηγή συναντούμε στον έκτο λόγο του Ισαίου § 7 [...και έγγραφεν ούτως εν διαθήκη, ει μη γένοιτο αύτω παιδίον εκ τής γυναικός, τούτον κληρονομείν τω εαυτού]. Αντίστοιχα, Αριστοτέλους *Ἀθην. Πολιτεία* 56, 7 «επιμελείται δε και των ορφανών και των επικλήρων και των γυναικῶν ὅσαι αν τελευτήσαντο του ἀνδρος σκήπτωνται κυεῖν»¹³⁰.

Ὡς προς τα νόθα τέκνα κατά βάση, δεν είχαν δικαίωμα να κληρονομήσουν περιουσία από τον πατέρα τους (όταν αυτός δεν άφηνε γνήσια παιδιά ούτε διαθήκη). "Ένας νόμος του έτους 403/2 απέκλειε τους νόθους από τους «στενούς συγγενείς». Ενώ οι ξένοι και μέτοικοι μπορούσαν να κληρονομηθούν και να κληρονομήσουν αποκλειστικά μεταξύ τους. Αναφέρετε μάλιστα σε αυτό ο Δημοσθένης στο παρακάτω έργο του, προς *Κάλλιππον* 9 [...ὡς οἶμαι εγώ, εμέ μάλλον το αργύριον λαβεῖν ή τον μέτοικον ἀνθρωπον... ο Λύκων τυγχάνει ὦν και άπαις και κληρονόμον ούδέν α οἶκοι

¹²⁸ Biscardi (2010) 203-204

¹²⁹ Κυριακόπουλος (2003) 395-396

¹³⁰ Λιακόπουλος (1999) 188-189

καταλιπών...] ¹³¹.

Εάν, τέλος, ο κληρονομούμενος πέθαινε χωρίς νόμιμους κατιόντες, καλούνταν πλέον στην κληρονομιά, κατά την επικρατούσα γνώμη, οι εκ πλαγίου συγγενείς. Σε αυτό το σημείο, είναι χρήσιμο να αναφερθεί και η άποψη του Paoli, όπως αυτή ερμηνεύεται από τον Biscardi. Αναλυτικότερα, τον αποθανόντα (de cuius) κληρονομούσαν εκτός από τους κατιόντες και οι ανιόντες, οι οποίοι προηγούνταν των εκπλαγίου. Προηγούνταν έτσι οι γνήσιοι γιοι και οι γνήσιες θυγατέρες ενώ ακολουθούσε, ο πατέρας, οι ομοπάτριοι αδελφοί του d.c. και οι κατιόντες τους απεριορίστως, οι ομοπάτριες αδελφές του d.c. και οι κατιόντες τους απεριορίστως, οι αδελφοί του πατέρα του d.c. και οι κατιόντες τους μέχρι και του πέμπτου βαθμού¹³². Έπειτα, οι θείες του αποθανόντος και οι κατιόντες τους, η μητέρα, οι ομομήτριοι αδελφοί του και οι κατιόντες τους απεριορίστως, οι ομομήτριες αδελφές και οι κατιόντες τους απεριορίστως, οι εκ μητρός θείοι και οι κατιόντες τους μέχρι και του πέμπτου βαθμού, οι εκ μητρός θείες και οι κατιόντες τους, ο πλησιέστερος συγγενής από την πατρική πλευρά μη ανήκοντα στην αγχιστεία¹³³.

¹³¹ MacDowell (1996)² 156-157

¹³² Pomeroy (1997) 19

¹³³ Στον «Περί Αγνίου κλήρου» του Ισαίου, το σπουδαιότερο επιχείρημα που προβάλλεται είναι ο ορισμός των «στενών συγγενών» («αγχιστείς»). Σύμφωνα με το νόμο, στενοί συγγενείς ήταν οι συγγενείς «μέχρι τα τέκνα των εξαδέλφων», έτσι ώστε η σειρά προβαδίσματος σχετικά με την κληρονομική διαδοχή ήταν: πρώτον, συγγενείς από την πλευρά του πατέρα «μέχρι τα τέκνα των εξαδέλφων» δεύτερον, συγγενείς από την πλευρά της μητέρας «μέχρι τα τέκνα των εξαδέλφων» τρίτον μακρινοί συγγενείς από την πλευρά του πατέρα. Στην Αρχαία ελληνική φράση, η λέξη ξάδελφος, πιθανόν να θεωρηθεί ότι σημαίνει «πρώτος ξάδελφος», ενώ το «μέχρι» σημαίνει «μέχρι αυτού του βαθμού συμπεριλαμβανομένου, όχι όμως πέρα από αυτόν». Στην περίπτωση του Θεόπομπου λοιπόν, σημαντική αβεβαιότητα αποτελεί, η οριοθέτηση του βαθμού αγχιστείας. Ο Θεόπομπος είχε, ως δεύτερος ξάδελφος του Αγνίου, δικαίωμα να κληρονομήσει ως αγχιστείς ή από τη φράση «όσον αφορά τα παιδιά των εξαδέλφων» στον νόμο περιορίζουν τους πρώτους ξαδέλφους; Ο Θεόπομπος εξηγεί ότι ο Πολέμων (πατέρας του Αγνία) και ο Χαρίδημος (πατέρας του Θεόπομπου και του Στρατοκλή) ήταν εξάδελφοι, επομένως ο Αγνίας και ο Θεόπομπος συμπεριλαμβάνονταν στην κατηγορία που έφτανε μέχρι τα τέκνα των εξαδέλφων. Όμως, ο γιός του Στρατοκλή, ανήκε στην επόμενη γενιά για αυτό και βρισκόταν έξω από αυτή την κατηγορία με αποτέλεσμα, το δικαστήριο να αποδεχθεί προφανώς αυτό το επιχείρημα, αφού ο Θεόπομπος κράτησε την περιουσία μέχρι τον θάνατό του. Λίγο αργότερα ωστόσο, ο Σωσίθεος υποστηρίζει ότι η φράση «μέχρι τα τέκνα των εξαδέλφων» σημαίνει ότι το όριο της κατηγορίας των «στενών συγγενών» είναι το τέκνο πρώτου εξαδέλφου, ενώ ο Θεόπομπος στον προγενέστερο λόγο (Ισαίος 11) υποστηρίζει ότι το όριο είναι ο δεύτερος ξάδελφος. Η Αλήθεια είναι ότι η φράση «μέχρι τα τέκνα των εξαδέλφων» είναι διφορούμενη. Το γεγονός ότι ο Θεόπομπος και ο Σωσίθεος μπορούσαν να προτείνουν διαφορετικές ερμηνείες, ο καθένας με κάποια ελπίδα ότι θα έπειθε το δικαστήριο πως η δική του ερμηνεία ήταν σωστή, αποδεικνύει ότι η έννοια της φράσης αυτής ήταν ασαφής στους Αθηναίους, όμως σίγουρα, και οι δύο ερμηνείες είχαν κάποια αληθοφάνεια. [MacDowell (1996)², Todd (1993)]

Όπως φανερώνεται ο Paoli, προσθέτει στους κληρονόμους τους ανιόντες συγγενείς δηλαδή, την μητέρα και τον πατέρα του αποθανόντος, καθώς και τα αδέρφια αυτών. Στην ουσία, δεν συνάγεται το συμπέρασμα αυτό από τις πηγές του Αθηναϊκού δικαίου που βρίσκονται στη διάθεση μας. Ωστόσο, οι ελλείψεις πληροφοριών και στοιχείων σε θέματα κληρονομικού δικαίου, δίνει περιθώριο ύπαρξης στη λογική θεωρία του Paoli. Άλλωστε, η εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή, στοχεύει στην αναζήτηση ενός καινούργιου αρχηγού του «οίκου» και ίσως η άποψη περί συμμετοχής των ανιόντων ενός αποθανόντος στην διαδικασία κληρονομιάς, δεν είναι τόσο πειστική¹³⁴.

Συνοψίζοντας, αν κάποιος δεν άφηνε γνήσιους απογόνους, ο πλησιέστερος συγγενής μπορούσε να διεκδικήσει την περιουσία. Μετά τον θάνατο ενός άνδρα ο στενότερος συγγενής υπέβαλε σχετική αίτηση (λήξιν) στον άρχοντα μέσω της οποίας δήλωνε ότι ήταν ο στενότερος συγγενής και ως εκ τούτου η περιουσία περνούσε στην κυριότητά του αφού πρώτα επικυρωνόταν από το αρμόδιο δικαστήριο¹³⁵. Η σειρά προτεραιότητας ήταν η εξής: αδελφός και οι απόγονοι του, αδελφή και οι απόγονοι της, άλλοι συγγενείς από την πλευρά του πατέρα ακόμα και από την πλευρά της μητέρας μέχρι τα τέκνα των εξαδέλφων. Εάν ωστόσο, δεν υπήρχαν συγγενείς μέσα σε αυτά τα όρια, μπορούσαν να διεκδικήσουν την περιουσία πιο μακρινοί συγγενείς κυρίως άνδρες, από την πλευρά του πατέρα¹³⁶. Αντίστοιχα, όπως τοποθετείτε ο S.C. Todd, φαίνεται πως μέσα στην αγχιστεία, υπήρχαν τέσσερις κατηγορίες από την πλευρά του πατέρα: πρώτον, οι αδελφοί και οι απόγονοί τους, προφανώς χωρίς περιορισμό. Αφετέρου, οι αδελφές με τους απογόνους τους. Τρίτον, οι θείοι από τη πλευρά του πατέρα, τα παιδιά τους και τα εγγόνια τους. Τέταρτον, οι θείες από τη μεριά του πατέρα, τα παιδιά και τα εγγόνια τους. Ακολούθησαν τέσσερις ακόμα κατηγορίες,

¹³⁴ Biscardi (2010) 204-205

¹³⁵ Σχετικά με τη νομική διαδικασία βλ. περισσότερα στο Harrison, (1968) 214 κ.ε.

¹³⁶ MacDowell (1996)² 156-157

επαναλαμβάνοντας το ίδιο μοτίβο από την πλευρά της μητέρας¹³⁷.

Τέλος, όσον αφορά την σύζυγο του νεκρού, αυτή δεν είχε κανένα κληρονομικό δικαίωμα και δεν μπορούσε να γίνει «επίκληρος» της περιουσίας του. Το ίδιο και ο επιζών σύζυγος από την κληρονομιά της γυναίκας. Στην τελευταία περίπτωση, ο άνδρας ή οι κληρονόμοι του είχαν την υποχρέωση να επιστρέψουν στους κληρονόμους της γυναίκας, την προίκα που αυτή είχε δώσει κατά την διαδικασία της εγγύης. Η επιστροφή αυτή αναπλήρωνε ουσιαστικά την έλλειψη κληρονομικής μερίδας της συζύγου.

2. Η εκ διαθήκης κληρονομική διαδοχή

Μελετώντας την διαδικασία της εκ διαθήκης κληρονομικής διαδοχής, είναι χρήσιμο να αναφερθούν κάποιοι κεντρικοί θεματικοί άξονες, οι οποίοι σχετίζονται με καίριες αρχές του κληρονομικού δικαίου. Αναλυτικότερα, το Αττικό δίκαιο δεν επέτρεπε στον πολίτη - κύριο του οίκου να διαθέτει όσα απάρτιζαν τον οίκο του, όπως πρόσωπα, θρησκευτικές τελετές, ακίνητη περιουσία, κατά τρόπο αντίθετο προς τους σκοπούς τους οποίους τα στοιχεία αυτά είχαν ταχθεί να υπηρετούν.

Πριν τον σολώνειο νόμο, όταν δεν επρόκειτο για περίπτωση κατά την οποία ο ίδιος ο πατέρας είχε παραιτηθεί από την εξουσία του πάνω στο γιο του, προσφέροντας τον σε κάποιον άλλο για να τον υιοθετηθεί ή αποκηρύσσοντάς τον (άποκήρυξις) - ο κύριος του οίκου δεν είχε το δικαίωμα να συνάψει διαθήκη. Μόνο με επίσημη βουλή μπορούσε να υπαγορεύσει τις τελευταίες του επιθυμίες (έστω και αν οι πηγές κάποιες φορές, χρησιμοποιούν, σε παρόμοιες περιπτώσεις και τον τελευταίο αυτόν όρο)¹³⁸.

Ωστόσο, εν συνεχεία διαπιστώνεται, πως ο Αθηναίος πολίτης που είχε άρνες κατιόντες, ενώ δεν μπορούσε σαφώς να διατίθεται με ελεύθερη βούληση, μπορούσε ωστόσο να συνάψει διαθήκη με την τεχνική έννοια του όρου, μέσα βέβαια στα όρια

¹³⁷ Todd (1993) 218-219

¹³⁸ Biscardi (2010) 208-209

που έθετε η αμετάκλητη υποχρέωσή του να σέβεται τα από το οικογενειακό δίκαιο απορρέοντα δικαιώματα των φυσικών διαδόχων του.

Ο νόμος του Σόλωνα περί υιοθεσίας, καθιέρωσε για πρώτη φορά το δικαίωμα να δρα ο αρχηγός του οίκου με ελευθέρια, πέραν της επίδρασης του γένους. Ο νόμος απέβλεπε, το πιθανότερο να εξαλείψει το τείχος της αριστοκρατίας και του κατεστημένου των γαιοκτημόνων, κι αυτό ήταν μέσα στο πλαίσιο των προσπαθειών που καταβάλλονταν για να ανατραπούν οι παλιές αριστοκρατικές δομές και να αποδυναμωθεί η οικονομική δύναμη τους.¹³⁹

Αναλυτικότερα, ο Σόλων στο πρώτο μισό του έκτου αιώνα εισήγαγε ένα νόμο, με βάση τον οποίο οι Αθηναίοι που δεν είχαν γνήσιο γιο, είχαν το δικαίωμα να επιλέγουν τον κληρονόμο και κατά συνέπεια συνεχιστή του οίκου τους. Συνήθως, ο θετός γιος ήταν ο πλησιέστερος συγγενής¹⁴⁰. Ο υιοθετούμενος θα ήταν συνήθως ένας νεαρός που είχε έναν τουλάχιστον αδελφό, έτσι ώστε η αποχώρηση του από την οικογένεια του δεν θα οδηγούσε στην εξαφάνιση εκείνου του «οίκου». Με την υιοθεσία του έχανε ολοκληρωτικά την ιδιότητα τού μέλους και το κληρονομικό δικαίωμα στη δική του οικογένεια και γινόταν από όλες τις απόψεις γιος του υιοθετούντος¹⁴¹.

Ακόμα, έχει συμβεί, όπως πληροφορούμαστε από τον τέταρτο λόγο του Ισαίου, άνδρες που δεν είχαν καλές σχέσεις με τις οικογένειες τους να προτιμήσουν για κληρονόμους, φίλους με τους οποίους δεν είχαν συγγενικούς δεσμούς. Σαφώς κάτι τέτοιο, συνέβαινε κατ' εξαίρεση και όχι συνήθως¹⁴².

Στο πλαίσιο αυτού του συστήματος, ένας άμεσος κληρονόμος μπορούσε να ήταν

¹³⁹ Ο Πλάτων κατέκρινε στους Νόμους του τον νομοθέτη (922e), γράφοντας ότι είχε παραχωρήσει στους μέλλοντες να κληρονομηθούν, υπερβολικές ελευθερίες σχετικώς με τη διάθεση των περιουσιακών τους στοιχείων. Προφανώς το είδος της ελευθέριας σχετίζεται με το δικαίωμα που είχαν οι διαθέτες να επιλέγουν ελεύθερα αυτόν που θα υιοθετούσαν. Στην ευχέρεια αυτή αναφέρεται ο Ισαίος στο τρίτο λόγο του *Περί του Πύρρου κλήρου*, ο οποίος μάλιστα θα αναλυθεί εκτενώς στη συνέχεια, § 68 «διατίθεσθαι όπως αν τις εθέλη τα εαυτού» δηλαδή να διαθέτει την κληρονομιά που του ανήκε κατά βούληση, εάν βέβαια δεν υπήρχαν νόμμοι γιου».

¹⁴⁰ Rubinstein (1993) 16-21

¹⁴¹ MacDowell (1996)² 157-158

¹⁴² ό.π. 158-159

οποιοσδήποτε άνδρας απόγονος του αποθανόντος στην αρσενική γραμμή γνήσιος γιός ή και θετός γιός, μέσω υιοθεσίας, υπό την προϋπόθεση ότι η υιοθεσία αυτή είχε ολοκληρωθεί κατά τη διάρκεια της ζωής του υιοθετητή¹⁴³. Οποιοδήποτε τέτοιος κληρονόμος θα μπορούσε να διεκδικήσει την ιδιοκτησία τη στιγμή του θανάτου του πατέρα του, χωρίς την ανάγκη να πάρει την ετυμηγορία του δικαστηρίου. Πράγματι, αν κάποιος έφερε έναν αντίθετο ισχυρισμό, ο άμεσος κληρονόμος δεν χρειάζεται να υποβληθεί σε ιδιωτική δίκη, διαδικασία, αλλά θα μπορούσε απλώς να αποκλείσει την αξίωση από τη διαμαρτυρία. Ωστόσο, για όλους τους άλλους κληρονόμους ή εν δυνάμει υποψήφιους (κόρες, άνθρωποι που υιοθετήθηκαν με βούληση ή συγγενείς εξ αγχιστείας), απαιτείται δικαστική απόφαση για να εγκριθεί η κληρονομική τους διαδοχή.¹⁴⁴

Επιπροσθέτως, σε μίαν άλλη περίπτωση όπου ο κληρονόμος, ήταν απλώς κάποιος εκ πλαγίου συγγενής, όπως κάποιος θείος, ανιψιός ή ξάδελφος του πατέρα, τότε η περιουσία θα εισερχόταν σε ένα νέο μακρινό μέρος της οικογένειας, με αποτέλεσμα ο αρχικός «οίκος» θα έσβηνε, ενώ οι θρησκευτικές τελετές που γίνονταν προς τιμήν του νεκρού πιθανώς θα παραμελούνταν.

Στην Αθήνα, την περίοδο μετά τον Σόλωνα, εάν κάποιος είχε νόμιμους άρρενες κατιόντες, μπορούσε να συντάξει ελευθέρως διαθήκη χωρίς υιοθεσία, περιλαμβάνοντας διατάξεις με περιουσιακό χαρακτήρα και να διαθέσει με πράξη τελευταίας επιθυμίας «τα του οίκου του», όμως δεν μπορούσε να συντάξει διαθήκη κατά την ελεύθερη θέλησή του. Οφείλε να τηρεί τους κανόνες δικαίου που προστάτευαν τη συνέχιση του οίκου και τα προνόμια των στενών συγγενών. Άλλωστε, η διαθήκη πάντοτε αξιολογούνταν από τον επώνυμο άρχοντα και αναλόγως τα παραπάνω κριτήρια γινόταν ή όχι αποδεκτή. Σε αυτό ακριβώς το σημείο, συνίστατο η διαφορά μεταξύ των δύο τύπων διαθήκης, τη διαθήκη με υιοθεσία και τη διαθήκη χωρίς υιοθεσία, καθώς στην

¹⁴³ Σχετικά με την πρώτη περίπτωση υιοθεσίας εν ζωή (inter vivo), βλ. Rubinstein (1993) 16-22

¹⁴⁴ Todd (1993) 219-220

περίπτωση που ο Αθηναίος πολίτης δεν είχε γιούς, δεν δεσμευόταν από κανέναν περιορισμό ως προς τον τρόπο διάθεσης της περιουσίας του, παρά μόνο από την υποχρέωση να μεριμνά για τις θυγατέρες του όταν βέβαια υπήρχαν¹⁴⁵.

Συνάμα, μέσω της διαθήκης μπορούσε μεταξύ άλλων ο διαθέτης, να ορίζει επίτροπο για τα ανήλικα άρρενα τέκνα του, να φροντίζει τον επόμενο γάμο της συζύγου του, να παντρεύει μέσω της διαδικασίας της εγγύη τις θυγατέρες του, να κάνει ένα είδος απογραφής των περιουσιακών του στοιχείων ώστε να διευκολύνει τις μέλλουσες οικονομικές σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειάς του.

Ακόμα, είχε την δυνατότητα μέσω της διαθήκης να παραχωρεί, τα περιουσιακά του στοιχεία για τους άρρενες κληρονόμους του (του γένους αλλά και τους υιοθετημένους) και να διασφαλίζει προίκα υπέρ της χήρας του αλλά και των θυγατέρων του. Τέλος, μπορούσε να υιοθετεί κάποιον κληρονόμο, να δίνει οδηγίες για τα σχετικά περί της ταφής του αλλά και να δίνει την εντολή στον ήδη εν ζωή ή τον μέλλοντα να γεννηθεί γιο του, να διώξει δικαστικώς τον όποιον είχε προκαλέσει τον τραυματισμό του. Βέβαια το σύνολο των πράξεων αυτών, ελέγχονταν από την κρίση του δικαστηρίου ώστε να μη ζημιώνονται σε τελική ανάλυση οι φυσικοί κληρονόμοι του¹⁴⁶.

3. Διαθήκη και υιοθεσία

Το ουσιαστικό διαθήκη, κατέληξε να συνδυάζεται και να συμπεριλαμβάνει την υιοθεσία. Δηλαδή τη δυνατότητα του *de cuius* να παραδίδει τα περιουσιακά στοιχεία του οίκου του, σε έναν εξ υιοθεσίας γιό.

Με αυτόν τον τρόπο, καθιέρωσης διαθήκης και υιοθεσίας, σταματά η αναγκαστική διαδοχή από τους συγγενείς. Έτσι ήρθε στο παρασκήνιο, το νομοθετικό πλαίσιο της τεχνητής συγγένειας¹⁴⁷. Υφίστατο λοιπόν, η συνταγματική κατοχύρωση της ελεύθερης διαθέσεως με διαθήκη της ατομικής ιδιοκτησίας. Ενώ μέχρι της εποχής του Σόλωνα,

¹⁴⁵ Biscardi (2010) 212-213

¹⁴⁶ ό.π. 215-216

¹⁴⁷ MacDowell (1996)² 209

ακόμα και στην περίπτωση όπου ο κληρονομούμενος, στερούνταν γνησίων κατιόντων, η περιουσία του ανήκε στους εξ αγχιστείας συγγενείς του κληρονόμου. Επιπλέον, ακόμα και αν ένας άνδρας είχε μια κόρη μπορούσε να υιοθετήσει ένα γιό, αλλά σε αυτήν την περίπτωση κάποιον άλλον δίνοντάς της ως προίκα το μισό από την περιουσία του πατέρα της, κι όταν αυτή αποκτούσε παιδιά, είχαν το δικαίωμα να διεκδικήσουν ολόκληρη την περιουσία του παππού τους.¹⁴⁸

Ακόμα είναι χρήσιμο να αναφερθεί, πως ένας άντρας δεν θα προέβαινε συνήθως σε υιοθεσία γιού ενώ είχε ακόμη περιθώρια να αποκτήσει δικό του γιό. Μάλιστα, εάν στερούνταν της χρήσης του λογικού, λόγω παράνοιας, γήρατος, ασθένειας, ή αν βρισκόταν υπό την επιρροή μιας γυναίκας, είτε λόγω εξαναγκασμού, η υιοθεσία ήταν άκυρη. Έτσι, προστατεύονταν τα συμφέροντα των άλλων μελών της οικογένειας. [Όσοι μη έπεποιήντο, ώστε μή άπειπειν, μήτ' έπιδικάσασθαι, ότε Σόλων εισήει εις τήν αρχήν, τα εαυτού εξεστι διαθέσθαι όπως άν εθέλη, άν μή παιδες ώσιν γνήσιοι άρρενες, άν μή μανιών ή γήρωσ ή φαρμάκων ή νόσου ένεκεν ή γυναικί πειθόμενος, υπό τούτων των παρανόμων ή υπό ανάγκης ή υπό δεσμού καταληφθείς]. (Πλουτ. Σόλων).¹⁴⁹

Την ίδια στιγμή ο Σόλων, ήταν υπεύθυνος και για το επόμενο εξελικτικό στάδιο. Εισηγάγε με το νόμο του το δικαίωμα ενός άνδρα που δεν είχε γιούς, να υιοθετήσει ένα γιό, όμως η υιοθεσία αποκτούσε ισχύ μόνο μετά τον θάνατό του. Το πιο σημαντικό γνώρισμα αυτού του νεοτερισμού ήταν ότι προσέδιδε στις επιθυμίες του αποθανόντος, προβάδισμα απέναντι στα δικαιώματα των άλλων μελών της οικογένειας.¹⁵⁰ Αν κάποιος πέθαινε χωρίς να αφήσει γιούς, κληρονόμος του μπορούσε να γίνει ο θετός του γιός, ακόμη, κι αν δεν είχε αφήσει διαθήκη με τέτοιο περιεχόμενο. Έτσι, από θρησκευτικής απόψεως μέσω της μεταθανάτιας υιοθεσίας ο «οίκος» δεν συγχωνευόταν σε καμία περίπτωση.

¹⁴⁸ Κυριακόπουλος (2003) 397-398

¹⁴⁹ MacDowell (1996)² 159-160

¹⁵⁰ ό.π. 158

Συνοψίζοντας, στην Αθήνα, η υιοθεσία πήρε τρεις μορφές¹⁵¹. Η πρώτη όπου θα μπορούσε να συμβεί κατά τη διάρκεια της ζωής του υιοθετούμενου πατέρα (υιοθεσία μεταξύ των ανθρώπων που ζουν ακόμα). Η δεύτερη μορφή διαθήκης, σύμφωνα με τους όρους της θέλησής του πατέρα (τεκμηριωμένη έκδοση) ενώ η τρίτη, με πρωτοβουλία των συγγενών μετά το θάνατό του πατέρα (μεταθανάτια υιοθεσία) συχνά μάλιστα πολύ αργότερα και χωρίς να χρειάζεται από την πλευρά τους να αποδείξουν ότι ήταν η πρόθεση του υιοθετητή. Οι τρεις μορφές δεν είναι πάντα διακριτές σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, διότι δεν υπήρχε διάκριση ορολογίας και η λέξη διατίθεται, χρησιμοποιείται διαφορετικά για κάθε μια από τις τρεις μορφές. Οι νομικές συνέπειες των τριών, ωστόσο, ήταν πολύ διαφορετικές¹⁵².

Αναλυτικότερα, η υιοθεσία εν ζωή είχε ένα μεγάλο πλεονέκτημα καθώς και ένα αντίστοιχο μειονέκτημα. Όπως έχει αναφερθεί ξανά το πλεονέκτημα έγκειται στο ότι ο υιοθετημένος είχε νομικά τη θέση ενός άμεσου κληρονόμου. Το πρόβλημα, ωστόσο, ήταν ότι αυτή η μορφή υιοθεσίας ήταν δεσμευτική. Δεν θα μπορούσε νομίμως να ακυρωθεί. Έτσι, αν ο πατέρας αποκτούσε νόμιμο γιο, οι δύο τους (μαζί με τον υιοθετημένο) θα έπρεπε να μοιραστούν την περιουσία (περιγράφεται στον Ισαίο 6.63 ως ρητή νόμιμη διάταξη). Για αυτό και όπως τονίζει ο Thompson, αυτός ο τρόπος υιοθεσίας ήταν συνήθως δράση ενός μεγάλου ηλικιακά ανθρώπου, ο οποίος γνώριζε πως δεν θα μπορούσε να αποκτήσει πλέον γιους.

Στην τεκμηριωμένη τώρα υιοθεσία, βλέπουμε τη στενότερη σύνδεση μεταξύ της υιοθέτησης και της βούλησης. Αυτό, όπως υπογραμμίζει ο Thompson¹⁵³, ήταν συνήθως στρατηγική ενός νεαρού άνδρα, που συχνά κινδύνευε να τον καλέσουν για στρατιωτικές υποχρεώσεις. Έτσι, ένας άνθρωπος θα μπορούσε, για παράδειγμα, να εκτελέσει μια βούληση με την ονομασία του προσώπου τον οποίο θα υιοθετούσε εάν

¹⁵¹ Σχετικά με τις τρεις περιπτώσεις υιοθεσίας, βλ. Rubinstein (1993) 21-33, Rubinstein (1996), Review by: Hooff, pp. 372-373

¹⁵² Todd (1993) 223-224

¹⁵³ ό.π. 225

δεν κατάφερε να παραγάγει έναν γιο ή αν ο γιος του δεν κατάφερε να αναλάβει την περιουσία του. Ωστόσο, ο άνθρωπος που υιοθετήθηκε από βούληση δεν είχε κανένα δικαίωμα ως άμεσος κληρονόμος, αλλά έπρεπε να διεκδικήσει μέσω επιδικασίας την περιουσία, όπως οποιοσδήποτε άλλος ενάγων. Ο λόγος που συνέβαινε αυτή η διαφοροποίηση μεταξύ των δύο μορφών υιοθέτησης δεν είναι πουθενά καταγεγραμμένος στις πηγές, μπορεί όμως να συνδέεται με την ιδέα ότι η δεύτερη μορφή υιοθεσίας είναι σύμβαση μεταξύ του υιοθετούμενου πατέρα και του γιου που πρόκειται να υιοθετηθεί¹⁵⁴.

Η υιοθεσία αποτελούσε «οιονεί σύμβασιν» γιατί έπρεπε στη βούληση του υιοθετούντος να ανταποκριθεί η βούληση του υιοθετούμενου, ώστε να συμφωνήσουν στην πράξη της υιοθεσίας¹⁵⁵.

Η βούληση του υιοθετούντος, έπρεπε να είναι χωρίς ελαττώματα κι αυτό αποτελούσε νόμιμη προϋπόθεση, διαφορετικά η υιοθεσία μπορούσε να ακυρωθεί έπειτα από δικαστική παρέμβαση κάθε τρίτου, που είχε έννομο συμφέρον. Σχετικά αναφέρεται ο Ισαίος στον δεύτερο λόγο του § 1 [...καί ουκ αν ποτέ ειπειν ούδένα τολμησαι ως εποιησατο με Μενεκλης παρανοών η γυναικί πειθόμενος] §11 έπ. [Λόγους ουν προς ημάς έποιειτο... υμών οδν, εφη, βούλομαι τον έτερον ποιησασθαι, ποτέρω υμών καλώς έχει. Και ό αδελφός άκονσας ταύτα... έμοί μέν ουν, εφη, συμβαίνει αποδημία, ως συ οισθα· ό δε αδελφός ούτοσί, εμέ λέγων, των τε σών έπιμελησεται και τών έμών, εάν βουλή τουτον ποιησασθαι. Και ο Μενεκλης καλώς έφη αυτόν λέγειν, και εκ του τρόπον τούτον ποιείται με» και § 14 [...έμέ ποιείται, ουκ έν διαθήκαις... ούδ ασθενών]¹⁵⁶.

Αναλυτικότερα, η θέληση - βούληση στην τεκμηριωμένη υιοθεσία δεν είναι συμφωνία μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών. Για αυτό και στην Αθήνα απαιτούσε

¹⁵⁴ Todd (1993) 223-224

¹⁵⁵ Rubinstein (1993) 34-36

¹⁵⁶ Λιακόπουλος (1999) 161-162

δικαστική επικύρωση εφόσον δεν έλαβε (συμβατική) υιοθεσία εν ζωή. Ο Harrison ¹⁵⁷ παρατηρεί πως το αθηναϊκό λεξιλόγιο σε τέτοια θέματα είναι πολύ ασαφές. Η λέξη βούληση, μπορεί να παραπέμπει αφενός σε έναν άνθρωπο που καθορίζει τις επιθυμίες του για τις σχέσεις μεταξύ των άλλων, μπορεί επίσης να υποδηλώνει επίσημη συμφωνία που συνάπτεται μεταξύ των συμβαλλομένων μερών (όπως στο Ισαίο.6.27, όπου αναφέρεται κάποιο οικογενειακό σύμφωνο που δεν είναι όμως βούληση).

Από την άλλη πλευρά, σε πολλές περιπτώσεις, ενώ η υιοθεσία ολοκληρώθηκε μέσα στη διάρκεια ζωής του υιοθετητή, όπου ο πατέρας δείχνει τη σαφή και αμετάκλητη πρόθεση του, ο αθηναϊκός νόμος, είναι σίγουρα διατεθειμένος να ελέγξει την συμβατική αυτή συμφωνία. Απαιτείται η αποκάλυψη των προθέσεων των εμπλεκομένων, καθώς θα μπορούσε να αμφισβητηθεί η βούληση ενώπιον του δικαστηρίου, για το λόγο ότι ο δολοφόνος ήταν γέροντας ή έπασχε από άνοια, ή έδρασε υπό την επιρροή μιας γυναίκας. Άλλωστε, οι Αθηναίοι ένορκοι, είχαν την φήμη σε τέτοιες περιπτώσεις για την υποστήριξη ισχυρισμών που βασίζονταν στη συγγενική σχέση και όχι στις σχέσεις εκ διαθήκης.

Τέλος, δεν υπάρχει αμφιβολία για την αυθεντικότητά της τρίτη μορφής υιοθεσίας, την μεταθανάτια υιοθεσία. Όσο περίεργη και αν φαίνεται, η λειτουργία της ήταν ευέλικτη και είχε ισχύ, ιδίως διότι επέτρεπε στον νεκρό να δημιουργήσει ένα αμοιβαίο αποδεκτό συμβιβασμό με τον μέλλοντα θετό του γιό¹⁵⁸.

4. Η νομική πράξη της υιοθεσίας

Η νόμιμη πράξη της υιοθεσίας, ονομαζόταν «ποίησης». Αυτός που υιοθετούσε λεγόταν «ποιητός πατήρ» ενώ ο υιοθετούμενος «ποιητός ή θετός υιός». Σκοπός της υιοθεσίας ήταν να εισαχθεί στην οικογένεια ένας νεαρός άνδρας, σε θέση γνησίου τέκνου, και να συνεχισθούν οι οικογενειακές παραδόσεις. Έτσι, ο γονέας θα έχει στα

¹⁵⁷ Harrison, (1968) 210-220

¹⁵⁸ Todd (1993) 224-225

τέλη της ζωής του τις φροντίδες και περιποιήσεις. Κι ακόμα, μετά τον θάνατό του, θα υπάρχει κάποιος που θα φροντίσει για «τα νομιζόμενα» δηλαδή για την ταφή του και τα μνημόσυνα¹⁵⁹. Για αυτό και ο Harrison¹⁶⁰ τονίζει αυτές τις μη οικονομικές πτυχές της έκφρασης βούλησης για υιοθεσία, στο πλαίσιο μιας διαθήκης. Σημειώνει ότι οι ανησυχίες που εκφράζονται στους ομιλούντες σε δικαστικές διαμάχες περί κληρονομικού δικαίου σχετικά με την «γήρανση χωρίς γιο κληρονόμο», ταυτίζονται συχνά με το φόβο, μήπως κανείς μείνει άταφος (π.χ., Ισαίος.2.46) για αυτό και η ίδια η διεξαγωγή της κηδείας του νεκρού μπορεί να ενεργήσει ως υποτιθέμενη αξίωση στην περιουσία του νεκρού¹⁶¹.

Πάντως, βάσει ενός νόμου που αποδίδεται στον Σόλωνα, ο γιός ήταν δυνατόν να υποστεί μήνυση για κακομεταχείριση των γονέων του σε περίπτωση που παρέλειπε να εξασφαλίσει στους γονείς ή τους παππούδες του τροφή και στέγη, αν χρησιμοποιούσε σωματική βία εναντίον τους ή αν παρέλειπε να τους παράσχει τις αρμόζουσες ταφικές τελετές όταν πέθαιναν. Η ποινή ήταν πολύ σοβαρή, αυτή της στέρησης των πολιτικών του δικαιωμάτων. Βέβαια σύμφωνα με τον ίδιο νόμο, ο γιος απαλλασσόταν από το καθήκον να συντηρεί τον πατέρα του, εάν ο πατέρας του είχε αμελήσει να του διδάξει ένα επάγγελμα ή μια τέχνη, ή αν τον είχε προσαγάγει σε πορνεία.¹⁶²

Βασική προϋπόθεση όπως προαναφέρθηκε, για την έγκυρη πράξη της υιοθεσίας, ήταν εκτός από την ιδιότητα του Αθηναίου πολίτη του ίδιου του υιοθετούντος, το παιδί να είναι γνήσιο τέκνο από νόμιμο γάμο Αθηναίων πολιτών. Συνεπώς δεν ήταν έγκυρη η υιοθέτηση ξένου (μη Αθηναίου), δούλου, μετοίκου, απελευθέρου ή εξώγαμο τέκνο.

Ακόμα ήταν απαραίτητη η έλλειψη γνησίων αρρένων τέκνων του υιοθετούντος κατά τον χρόνο της υιοθεσίας. Ειδικότερα, η υιοθεσία ήταν έγκυρη και νομικά ισχυρή, εφόσον αυτός που υιοθετούσε δεν είχε άρρενα τέκνα «κατά τον χρόνο της

¹⁵⁹ Γιούνη (2006) 385-386

¹⁶⁰ Harrison, (1968) 210-220

¹⁶¹ Todd (1993) 222

¹⁶² MacDowell (1996)² 145-146

υιοθεσίας»¹⁶³. Αδιάφορο ήταν, επίσης, αν αυτός που υιοθετούσε ήταν παντρεμένος ή χωρισμένος ή χήρος. Επίσης δεν εξετάζονταν, κι ούτε είχε σημασία, η διαφορά ηλικίας μεταξύ υιοθετούντος κι υιοθετουμένου. Ούτε αν υπήρχε ή όχι συγγενική σχέση μεταξύ τους. Δεύτερος λόγος του Ισαίου § 11 [...επειδή όντως αυτό η τύχη συνέβη ώστε εκ της αδελφής της ήμετερας παιδας αυτό μή γενέσθαι, εκ ταύτης της οικίας υίον αυτό ποιήσασθαι, θεν και φύσει παίδας εβουλήθη αν αυτο γενέσθαι». Ισαίου III, § 1 «...ο αδελφός της μητρός της εμής Πύρρος... εποιήσατο. Ενδιον τον αδελφόν τον εμόν υίον εαυτώ)].¹⁶⁴

Η υιοθεσία σαν πράξη δικαίου, δεν υπάγονταν σε ορισμένη διαδικασία ενώπιον κάποιου δικαστηρίου. Όταν όμως γινόταν η υιοθεσία, ο θετός πατέρας έπρεπε να διαπράξει όλες τις τυπικές και εορταστικές πράξεις, ώστε να γνωστοποιηθεί υιοθεσία και να την κατοχυρώσει. Η κυριότερη από τις πράξεις αυτές ήταν η εγγραφή του θετού τέκνου στα μητρώα της αδελφότητας και του δήμου. Για να γίνει αυτή η εγγραφή, έπρεπε να ληφθεί απόφαση από τις συνελεύσεις των μελών της φρατρίας ή του δήμου στον οποίο ανήκε ο θετός πατέρας. Με την απόφαση της συνελεύσεως, γινόταν η απόρριψη ή αποδοχή της υιοθεσίας. Η δημοσιότητα των εγγραφών αποτελούσε και την απόδειξη για την τέλεση της υιοθεσίας¹⁶⁵.

Κλείνοντας, η σημασία της διαδικασίας της μεταθανάτιας υιοθεσίας είναι ολοφάνερη αν αναλογιστεί κανείς πως ένας οίκος θα έμενε ερημωμένος αν δεν υπήρχε άνδρας κληρονόμος και αυτό θα μπορούσε να αποφευχθεί με την υιοθεσία. Οι πόλεις εξασφάλιζαν ότι θα υπήρχε ένας άνδρας να αναλάβει «τα του οίκου» και οι θρησκευτικές τελετουργίες του, οι τιμές στους νεκρούς και οι ανάλογες παραδόσεις, δε θα σβήνονταν στο πέρασμα του χρόνου¹⁶⁶.

¹⁶³ Σχετικά με την υιοθεσία βλ. Lacey (1968) 145-164

¹⁶⁴ Λιακόπουλος (1999) 158-159

¹⁶⁵ ό.π. 163-164

¹⁶⁶ Source (1999) Vol. 46, No. 1 pp. 1-18

5. Ακυρότητα των διαθηκών

Η Διαθήκη μπορούσε να συντάσσεται είτε γραπτώς είτε προφορικώς. Οι έγγραφες διαθήκες, συντάσσονταν ενώπιον δύο μαρτύρων, σφραγίζονταν και παραδίδονταν για ασφάλεια σε τρίτο πρόσωπο της εμπιστοσύνης του διαθέτη ή ακόμα και ενώπιον αρμόδιου άρχοντα όπου σφραγίζονταν και παραδίδονταν στους επιμελητές¹⁶⁷.

Βέβαια, ο νόμος δεν απαιτούσε την παρουσία μαρτύρων, ούτε και ίσχυε πως η νεότερη διαθήκη μπορούσε να ανακαλέσει την τυχόν παλαιότερή της. Μάλιστα, η παρουσία των μαρτύρων δεν είχε χαρακτήρα συστατικό αλλά αποδεικτικό για αυτό και η παρουσία τους δεν ήταν απαραίτητη.

Στην περίπτωση όπου ο *de cuius* ήθελε να ακυρώσει μια προηγούμενη διαθήκη του, έπρεπε να την καταστρέψει (ή ακόμα να καταστρέψει όλα τα πιθανά αντίγραφα της) και να συντάξει μια άλλη ειδική πράξη με την οποία να δηλώνει ότι θεωρεί άκυρη την προηγούμενή του διαθήκη.

Ακόμα, όπως προαναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο και όπως πληροφορούμαστε από το λόγο του Δημοσθένη Κατά Στεφάνου Β', μια διαθήκη μπορούσε να ακυρωθεί για έλλειψη ικανότητας του κληρονομούμενου να συντάξει διαθήκη, για λόγους όπως τα γηρατειά, η άνοια, ή αν ακόμα είχε εμποδιστεί ο διαθέτης να εκφράσει ελεύθερα την τελευταία του βούληση λόγω βίας ή επίδρασης κάποιας γυναίκας. Επίσης, άτομα χωρίς δικανικά δικαιώματα όπως οι γυναίκες, οι ανήλικοι, οι άρχοντες, που είχε μεν τελειώσει η θητεία τους αλλά δεν είχαν ακόμα λογοδοτήσει και όσοι είχαν κηρυχθεί άτιμοι, δεν μπορούσαν να συντάξουν διαθήκη¹⁶⁸.

Παράλληλα είναι χρήσιμο να αναφερθεί πως μέσα από ορισμένα επιχειρήματα στον Ισαίο (ιδιαίτερα στο πρώτο και τέταρτο λόγο του) φανερώνεται η αθηναϊκή

¹⁶⁷ Κυριακόπουλος (2003) 298-299

¹⁶⁸ Biscardi (2010) 216

προκατάληψη κατά των διαθηκών. Ωστόσο, μετά από μια πιο προσεκτική ανάγνωση του κειμένου, φαίνεται πως οι δικαστές δεν ψήφιζαν πάντοτε υπέρ των συγγενών, αλλά υπέρ όσων ήταν πλησιέστεροι στη ζωή του διαθέτη, αυτών δηλαδή που ο αποθανών έχει επισημάνει ως κληρονόμο του, αποκλείοντας πολλές φορές τον πιο κοντινό συγγενή.

Όπως ορθά σχολιάζει η Griffith-Williams, όσες φορές στο πλαίσιο αμφισβήτησης μιας βούλησης, το δικαστήριο αποφάσισε υπέρ των κληρονόμων συγγενών, συνέβαινε λόγω της δυσκολίας απόδειξης της αυθεντικότητας μιας συγκεκριμένης βούλησης. Το βασικό δηλαδή πρόβλημα που αντιμετώπιζε το αθηναϊκό δικαστήριο ήταν πάντοτε κατά πόσον το έγγραφο που προσκόμισε ο διαθέτης αντιπροσώπευε πραγματικά τις επιθυμίες του νεκρού¹⁶⁹.

Παράλληλα, προέκυπταν ερωτήματα όπως, αν ο διαθέτης γνώριζε και κατανοούσε πλήρως το περιεχόμενο όσων έγραψε στη διαθήκη του, αν είχε ενεργήσει υπό εξαναγκασμό και αν, εν γένει, το αμφισβητούμενο έγγραφο αντιπροσωπεύει πραγματικά τις επιθυμίες εκείνου, που από τη φύση των πραγμάτων δεν είναι σε θέση να παρουσιάσει προσωπικά τις απόψεις του στο δικαστήριο. Η έλλειψη νομικών διατυπώσεων στην κλασική Αθήνα, όπου δεν υπήρχαν χαρακτηριστικές υπογραφές συνέβαλε, μεταξύ άλλων παραγόντων, σε ένα βαθμό ευχέρειας του δικαστηρίου. Η διακριτική αυτή ευχέρεια του δικαστηρίου αφορά στην αποφυγή όσων θα οδηγούσαν σε ένα άδικο αποτέλεσμα ήταν όμως οριοθετημένη, ώστε να μην οδηγήσει σε αβεβαιότητα ως προς τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόζεται ο νόμος. Σε κάθε περίπτωση, αναδεικνύει τη δύναμη του αθηναϊκού νομικού συστήματος.

¹⁶⁹ Griffith-Williams (2013) 14-16

6. Διεκδίκηση κληρονομιάς

Ένας διαδικαστικός παράγοντας που μπορεί να έχει ενθαρρύνει την εκδίκαση της δίκης είναι η μεγάλη, χρονικού περιθωρίου, προθεσμία για την έναρξη ή την επανάληψη αίτησης κληρονομιάς, σε όλη δηλαδή τη διάρκεια ζωής του τελευταίου κληρονόμου ή μέσα σε πέντε χρόνια από το θάνατό του¹⁷⁰. Όσον αφορά την διεκδίκηση της κληρονομιάς, οι γνήσιοι απόγονοι του νεκρού αποκτούσαν άμεσα την κυριότητα της περιουσίας τους, ωστόσο βρίσκονταν σε θέση διαφορετική από ό,τι οι υπόλοιποι κληρονόμοι. Εάν δηλαδή κάποιος τρίτος ήθελε να διεκδικήσει κληρονομιά ακολουθούσε συγκεκριμένη διαδικασία. Αναλυτικότερα, μπορούσε να ισχυριστεί ενώπιον του «Άρχοντος» δύο πράγματα. Είτε ότι ο αποθανών είχε αφήσει διαθήκη με βάση την οποία τον υιοθετούσε, είτε ότι ο ίδιος ήταν ο πιο κοντινός συγγενής και έτσι μπορούσε να παντρευτεί εκείνος την «επίκληρο» κόρη. Η συγγένεια δεν ήταν δύσκολο να αμφισβητηθεί, ωστόσο η έλλειψη πιστοποιητικών, γεννήσεων δυσκόλευε την διαδικασία.

Ο εκάστοτε διεκδικητής λοιπόν, εφόσον άνηκε στους εκ πλαγίου συγγενείς, για να αποκτήσει το μερίδιο της κληρονομιάς που διεκδικούσε, όφειλε να καταθέσει στον Επώνυμο άρχοντα αίτηση (λήξιν). Ο Άρχοντας, εάν δεν υπήρχαν αντιδικίες, επεδίκαζε ενώπιον ενόρκων για να επιλυθεί το θέμα με απόφασή του, και στη συνέχεια η απόφαση επικυρωνόταν από το δικαστήριο (επιδικασία). Φαίνεται ότι οι μη αμφισβητούμενοι ισχυρισμοί αντιμετωπίστηκαν συνοπτικά και ταχύτατα, αλλά υπάρχουν διαφορετικές επιστημονικές απόψεις ως προς το αν η επιδικασία ήταν μια καθαρά διοικητική διαδικασία υπό τον έλεγχο του προεδρεύοντος δικαστή ή αν απαιτείται δικαστική απόφαση¹⁷¹. Δεν είναι πάντως αρκετά σαφές εάν όμοιες διατάξεις ίσχυαν και για τους εξ υιοθεσίας γιους που μάλλον (όπως προκύπτει από τις πηγές)

¹⁷⁰ Griffith-Williams (2013) 11-12

¹⁷¹ ό.π. 6-7

φαίνεται να υποβάλλουν αίτηση όπως ακριβώς και οι εκ πλαγίου συγγενείς¹⁷².

Σε περίπτωση όμως που κάποιος αμφισβητούσε την αίτηση, με μαρτυρία που να αποδεικνύει έστω και έναν εν ζωή γνήσιο τέκνο του νεκρού, απορριπτόταν, εκτός και αν επρόκειτο για ψευδομαρτυρία¹⁷³. Εάν η αξίωση αμφισβητούνταν, προέκυπτε ο όρος «διαδικασία» αντί του ορού «επιδικασία» και έτσι επρόκειτο για μια συνηθισμένη ιδιωτική υπόθεση¹⁷⁴.

7. Η ιδιωτική δίκη, διαδικασία

Αναλυτικότερα, εάν υποβάλλονταν περισσότερες αιτήσεις περί διεκδίκησης κληρονομιάς που έρχονταν σε αντίθεση μεταξύ τους, ο Επώνυμος άρχοντας, παρέπεμπε τους αιτούντες και αντιδικούντες κατευθείαν στο λαϊκό δικαστήριο, το οποίον κατόπιν διεξαγωγής δίκης, αποφάσιζε ποια αίτηση ήταν περισσότερο τεκμηριωμένη. Επρόκειτο για αγωγή ιδιωτικής φύσεως¹⁷⁵.

Όπως θα περίμενε κανείς, ο εισαγγελέας έκανε την πρώτη ομιλία σε ένα διάκοσμο ή ένα γράφημα, αλλά η αρχή που διέπει τη σειρά παρουσίασης σε μια διαδικασία είναι ασαφής. Στις ομιλίες του Ισαίου υπάρχουν συνήθως γλωσσικές ενδείξεις σχετικά με το αν ο πελάτης του μίλησε πρώτος ή δεύτερος. Συγκεκριμένα, ένας πρώτος ομιλητής μπορεί να χρησιμοποιήσει τη μελλοντική ένταση για να προβλέψει το επιχείρημα του αντιφρονούντος του. Άλλες πάλι φορές καθίσταται σαφές ότι οι αντίπαλοί του έχουν ήδη μιλήσει. Δεν υπάρχει, ωστόσο, άμεση απόδειξη της μεθόδου με την οποία καθορίστηκε η σειρά των ομιλητών¹⁷⁶.

Σε αυτό το σημείο είναι χρήσιμο να γίνει μια σύντομη αναφορά, στη διάκριση των ιδιωτικών και δημοσίων αγωγών. «Δίκαι» χαρακτηρίζονται οι ιδιωτικές αγωγές και

¹⁷² MacDowell (1996)² 162

¹⁷³ Σχετικά με την προσκόμιση αποδεικτικών εγγράφων στα Αθηναϊκά δικαστήρια της κλασικής περιόδου, βλ. Cartledge P., Millett P., Todd S. (2002) 19-21

¹⁷⁴ Biscardi (2010) 219-220

¹⁷⁵ ό.π. 218

¹⁷⁶ Griffith-Williams (2013) 6-7

«γραφαί» οι δημόσιες αγωγές, η διάκριση όμως του κριτηρίου μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού αδικήματος έχει πολλαπλές πτυχές. Κατά κανόνα στην αθηναϊκή κοινωνία η ιδιωτική σφαίρα δράσης, το «ιδιωτικό», εντοπιζόταν και ταυτιζόταν με θέματα που αφορούσαν τον οίκο με αποτέλεσμα, κάθε εισβολή στο χώρο αυτό αποτελούσε παραβίασή του¹⁷⁷.

Τα θέματα εκτός οίκου που σχετιζόνταν με την αγορά, τα δικαστήρια, την εκκλησία του Δήμου και όσα εν γένει ζητήματα ήταν προορισμένα για τις δημόσιες δραστηριότητες του ανδρικού πληθυσμού της Αθήνας, απαντούσαν στις δημόσιες αγωγές. Η αθηναϊκή λοιπόν αντίληψη για το ιδιωτικό δίκαιο, επικεντρωνόταν στον οίκο και όχι στο άτομο, σίγουρα πάντως, υπήρχε μια ρευστότητα μεταξύ ιδιωτικών και δημόσιων δραστηριοτήτων. Οι ρήτορες μάλιστα στους δικανικούς λόγους όταν ήθελαν να στρέψουν τους δικαστές εναντίον του κατηγορουμένου, έδιναν έμφαση στη δημόσια φύση ενός αδικήματος τονίζοντας ότι ο κατηγορούμενος στρεφόταν κατά της πόλης τους. Σε άλλες περιπτώσεις όμως τόνιζαν περισσότερο την ιδιωτική φύση του αδικήματος για να ελαφρύνουν ενίοτε την εκάστοτε κατηγορία.

Ως προς τα ζητήματα του κληρονομικού δικαίου, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, εάν η αξίωση απόδοσης κληρονομιάς αμφισβητούταν, προέκυπτε ο όρος «διαδικασία» αντί του όρου «επιδικασία» και έτσι επρόκειτο για μια συνηθισμένη ιδιωτική υπόθεση. Ωστόσο, ενώ μια κανονική δίκη είχε δύο διαδίκους (ενάγων και εναγόμενος), στην διαδικασία μπορούσε να υπάρξει οποιοσδήποτε αριθμός διεκδικητών και όλοι βρίσκονταν σε ισότιμη θέση. Υπήρχαν δηλαδή, δύο ή περισσότερα μέρη που αναζητούσαν είτε την αναγνώριση ενός δικαιώματος στο πρόσωπό τους είτε τη μη αναγνώριση ύπαρξης μιας συγκεκριμένης έννομης σχέσης. Το δικαστήριο οφείλει να αναζητήσει εκείνον που είχε τον ισχυρότερο τίτλο για το διεκδικούμενο δικαίωμα. Όταν δε ή αξίωση αφορούσε κάποια επίκληρο, η διαδικασία ήταν ακριβώς η ίδια όπως

¹⁷⁷ Μαγνήσαλη (2008) 119-121

όταν αφορούσε διεκδίκηση κληρονομίας.¹⁷⁸

Τέλος, ακόμη και μετά την εκ μέρους του Άρχοντος επιδίκαση της κληρονομίας, είχε και τότε τη δυνατότητα κάποιος νέος διεκδικητής να προσπαθήσει να αποκτήσει την κληρονομιά, κατά τη διάρκεια της ζωής του πρώτου κληρονόμου ή μέσα σε πέντε το πολύ χρόνια από τον θάνατό του. Η διαδικασία σε σχέση με τις άλλες δίκες χαρακτηρίζεται «έκτακτη» (εκούσια δικαιοδοσία θα τη λέγαμε σήμερα στο δικονομικό δίκαιο), ακολουθούσε όμως τα γνωστά διαδικαστικά στάδια, αίτηση στον άρχοντα, συζήτηση στο δικαστήριο, ψηφοφορία δικαστών και τελική απόφαση. Βέβαια, υπάρχουν αρκετά κενά στις πηγές ως προς τις λεπτομέρειες διεξαγωγής της δίκης, όπως μεταξύ άλλων ο τρόπος που ψήφιζαν οι δικαστές, ο αριθμός των καλπών, ο ρόλος του Επώνυμου άρχοντα στην προεδρία του δικαστηρίου¹⁷⁹.

Τέλος στο πλαίσιο μιας τέτοιας δίκης, οι ομιλούντες συχνά θίγουν το χαρακτήρα των αντιπάλων συγγενών. Μάλιστα πολλές φορές ένας συνήγορος μπορεί να μην είχε σχέση με τους αιτούντες για τους οποίους εμφανίζεται, αλλά ακόμα και ένας ξένος που δεν ήταν συγγενής του νεκρού μπορούσε να ισχυριστεί ότι υιοθετήθηκε από βούληση. Φαίνεται λοιπόν ότι η ανάγκη αποκλεισμού των διεκδικητών θεωρήθηκε λιγότερο επιτακτική σε αυτές τις ρητά αμφιλεγόμενες περιπτώσεις. Φαίνεται επίσης ότι ο Ισαίος δεν ακολούθησε αυστηρούς κανόνες, αλλά ήταν αρκετά ευέλικτος ώστε να προσαρμόσει τη ρητορική του στρατηγική στις συνθήκες της συγκεκριμένης περίπτωσης¹⁸⁰.

¹⁷⁸ Μαγνήσαλη (2008) 121-122

¹⁷⁹ MacDowell (1996)² 163

¹⁸⁰ Griffith-Williams (2013) 9-10

Ε. Ο ΒΙΟΣ, Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΑΙ Η ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΙΣΑΙΟΥ

Λιγοστά πράγματα είναι γνωστά για την ζωή του Ισαίου ο οποίος έζησε, από το 420-350 π. Χ. περίπου. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς χαρακτηριστικά αναφέρει πως δεν γνωρίζει για την προσωπική ζωή του Ισαίου ή τις πολιτικές του απόψεις. Σύμφωνα με τον Διονύσιο ο Ισαίος, ως Αθηναίος στο γένος, καταγράφεται στους μαθητές του Ισοκράτη, πληροφορία που προϋποθέτει την παρουσία του Ισαίου στην Αθήνα, παρόλο που αναφέρεται η Χαλκίδα ως τόπος καταγωγής του, από τον Αρποκρατίωνα και τη Σούδα. Η μη εμπλοκή του με τα πολιτικά δρώμενα των Αθηνών, αποδεικνύει ως ένα πειστικό βαθμό ότι ανήκε σε εκείνους τους Αθηναίους που ήταν απόγονοι κληρούχων, άρα στην Αθήνα μόνο ως μέτοικος θα μπορούσε να δραστηριοποιηθεί στη συγγραφή λόγων, όπως ακριβώς και ο Λυσίας¹⁸¹.

Ακόμα, σύμφωνα με τον Διονύσιο, ο Έρμιππος από τη Σμύρνη τον τρίτο αιώνα μ.Χ., κατέγραψε ότι ο Ισαίος ήταν μαθητής του Ισοκράτη και δίδαξε στον Δημοσθένη. Βέβαια, το όνομα του δεν περιλαμβάνεται ανάμεσα στα ονόματα που ο Ισοκράτης κατέγραψε ότι υπήρξαν οι πρώτοι μαθητές του. Το 389 γράφτηκε ο παλαιότερος λόγος του Ισαίου, και έτσι είναι μάλλον απίθανο να γεννήθηκε πολύ αργότερα από το 415. Ακόμα ο Ισοκράτης ίδρυσε τη σχολή του το 392, άρα ο Ισαίος θα ήταν οπωσδήποτε είκοσι ετών όταν άρχισε τις σπουδές του. Με δεδομένο ότι ο τελευταίος λόγος του ανάγεται στο 344/43, είναι πιθανότερη η χρονολογία γέννησής του το 420-415.¹⁸²

Επιπλέον, σύμφωνα με την παράδοση, ο Ισαίος είχε μαθητή τον Δημοσθένη καθώς όπως αναφέρει ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς ο αντίπαλος του Δημοσθένη, Πυθέας, τον χλεύαζε ότι «είχε καταβροχθίσει όλο τον Ισαίο,

¹⁸¹ Κωνσταντινόπουλος (2014) 122

¹⁸² Edwards (2002) 48-49

ακόμη και τη ρητορική τεχνική του». Άλλωστε σε αρκετά χωρία των πρώιμων λόγων του Δημοσθένη φαίνονται έντονα οι επιρροές από τον όγδοο λόγο του Ισαίου. Είναι σαφές από τα λεγόμενα του Διονύσου ότι η ρητορική τεχνική και το ύφος του Ισαίου, θεωρούνταν «η πραγματική άνοιξη» από την οποία ρέει η ρητορική δύναμη του Δημοσθένη¹⁸³.

Συνάμα, ο Δημοσθένης τον προσέλαβε ως ιδιωτικό δάσκαλο πλήρους απασχόλησης, προετοιμάζοντας τις αγωγές του εναντίον των απατηλών κηδεμόνων του. Η παράδοση αυτή είχε διάφορες συνέπειες, συμπεριλαμβανομένης ίσως και της επιλογής των ομιλιών του από τους ελληνιστικούς βιβλιοθηκονόμους¹⁸⁴.

Ως προς το έργο του Ισαίου, ο Ψευδο-Πλούταρχος (Βίοι Δέκα Ρητόρων) αποδίδει στον Ισαίο την συγγραφή 64 λόγων. Από τον αριθμό αυτόν σώζεται ένα σύνολο 11 λόγων κληρονομικών υποθέσεων. Ο Ισαίος, συγκαταλέγεται ανάμεσα στους δέκα καλύτερους λογογράφους, ανάμεσα στους: Αντιφώντα, Λυσία, Ανδοκίδη, Δημοσθένη, Ισοκράτη, Δείναρχο, Λυκούργο, Αισχύνη και Υπερείδη. Οι σωζόμενοι λόγοι του αριθμούνται στους δώδεκα και είναι οι εξής:

1. *Περί του Κλεωνόμου κλήρου*
2. *Περί του Μενεκλέους κλήρου*
3. *Περί του Πύρρου κλήρου*
4. *Περί του Νικοστράτου κλήρου*
5. *Περί του Δικαιογένους κλήρου*
6. *Περί του Φιλοκτήμονος κλήρου*
7. *Περί του Απολλοδώρου κλήρου*
8. *Περί του Κίρωνος κλήρου*
9. *Περί του Άστυφίλου κλήρου*
10. *Ξεναίνεταιον περί του Αριστάρχου κλήρου*
11. *Περί του Αγνίου κλήρου*
12. *Υπέρ Εύφιλήτου.*^{185 186}

Σύμφωνα με τον Αλεξίου υπολογίζεται ότι ο Ισαίος συνέταξε εξήντα τέσσερις λόγους από τους οποίους οι δεκατέσσερις πιθανώς είναι νόθοι, καθώς,

¹⁸³ Χατζηλάμπρου (2018) 35-36

¹⁸⁴ Usher (2001) 127-128

¹⁸⁵ Κωνσταντινόπουλος (2014) 123

¹⁸⁶ Οι υποθέσεις των λόγων δίδονται στο παράρτημα 1

επίσης και εγχειρίδια ρητορικής τέχνης. Αντίθετα, η Griffith Williams ¹⁸⁷ φαίνεται να συμφωνεί με τον κατάλογο του Blass υποστηρίζοντας στην ύπαρξη πενήντα έξι λόγων εκ των οποίων άλλοι είναι ολόκληροι και άλλοι αποτελούν fragmenta. Ο Blass¹⁸⁸ χωρίζει τους πενήντα έξι αυτούς λόγους στις παρακάτω κατηγορίες: δεκατρείς υποθέσεις που εμπίπτουν στο κληρονομικό δίκαιο (σε αυτούς συγκαταλέγονται και οι σωζόμενοι λόγοι 1 έως 11) , τρεις υποθέσεις σχετικά με επικλήρους κόρες, δύο υποθέσεις που σχετίζονται με διαφωνίες περί υιοθεσίας, οκτώ υποθέσεις σχετικά με αγροτεμάχια, τρεις υποθέσεις από κληρώσεις από την κληρονομιά, τέσσερις υποθέσεις λιποταξία του προστάτη από πρώην δούλο, μία περίπτωση σύμβασης, μία αντωμοσία (δηλαδή ένας προκαταρκτικός όρκος), δύο εφέσεις για στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων λόγω αμφισβητούμενης ιθαγένειας και τέσσερις δημόσιοι λόγοι.

Είναι μάλιστα πολύ πιθανό κατά τον Ψευδο-Πλούταρχο, ο ρήτορας να δημοσίευσε τους λόγους του για να χρησιμεύσουν ως υποδείγματα στους μαθητές του, συνάμα με ένα ειδικό σύγγραμμα, «Ιδία Τέχναι», το οποίο δεν μας σώζεται σήμερα¹⁸⁹.

Όπως φαίνεται, στις ομιλίες του Ισαίου, κυριαρχούν τα οικογενειακά θέματα, συμπεριλαμβανομένης της κληρονομιάς, και της κηδεμονίας, καθώς και άλλες διαφορές ιδιοκτησίας. Ο τελευταίος δηλαδή λόγος του, δείχνει ότι δεν περιορίστηκε στη συγγραφή λόγων σχετικών με κληρονομίες (κληρικοί λόγοι), αλλά σαφώς αυτό ήταν το πεδίο στο οποίο ειδικευόταν¹⁹⁰. Είχε εξαιρετική αντίληψη αυτού του δυσνόητου συστήματος της Αθηναϊκής νομοθεσίας για αυτό και οι λόγοι του αποτελούν κύριες πηγές μαρτυριών

¹⁸⁷ Griffith-Williams (2013) 1-2

¹⁸⁸ ό.π. 2-3

¹⁸⁹ Κωνσταντινόπουλος (2014) 123

¹⁹⁰ Παπαθωμάς (2017) 454

σχετικά με το κληρονομικό δίκαιο της Αθήνας¹⁹¹.

Ακόμα, καθήκον του Ισαίου ήταν, να πείσει τους δικαστές να ψηφίσουν υπέρ του πελάτη του, ανεξαρτήτως αν η υπόθεση ήταν ηθική ή όχι, για αυτό και συνηθίζει στους λόγους του να αποδέχεται ως αληθινή μια μη επαληθευμένη θέση. Τον ενδιέφερε κυρίως η πρακτική πλευρά του θέματος, για αυτό όπου αναφέρεται σε γενικές αρχές δικαίου, όπως η επιείκεια ή το έθιμο, δεν γίνεται με προσέγγιση θεωρητική, αλλά μόνο ως εργαλείο που ικανοποιεί τους επιδιωκόμενους σκοπούς του. Στοχεύει σε κάθε περίπτωση να κερδίσει την εύνοια των δικαστών. Δε διστάζει να φτάσει ακόμα και σε αντιφατικές θέσεις, που αφενός απαντούσαν στους στόχους της σοφιστικής ρητορικής, υπονόμειαν δε την αξιοπιστία του ρήτορα. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (Ισ. κεφ. 4) αναφέρει σχετικά, πως ο ρήτορας φημιζόταν για τη δεξιοτεχνία και την πονηριά στη σύνθεση των λόγων¹⁹².

Όπως ορθά επισημαίνει η Χατζηλάμπρου, σύμφωνα με τον Διόνυσσο, μια σημαντική διαφορά του Ισαίου και του Λυσία, αφορά στην «αντιμετώπιση του αντικειμένου» (εν τοις πράγμασι), δηλαδή στην «κατανομή των θεμάτων» και στην ανάπτυξη αυτών (εν ταις επεξεργασίαις αυτών). Όμως, όταν πρόκειται για ρητορική, ο Διόνυσος επαινεί τον Ισαίο. Σε γενικές γραμμές, η ρητορική τέχνη του Ισαίου σε σχέση με αυτή του Λυσία, διακατέχεται από περισσότερη τεχνική δεξιότητα και ακρίβεια¹⁹³. Η δύναμη η αφέλεια και η χάρις φωτίζουν τους λόγους του και αναδεικνύουν ένα αναγνωρίσιμο στυλ και τεχνική για τον σπουδαίο λογογράφο¹⁹⁴.

Η σύγχρονη έρευνα τείνει να ισορροπήσει τις αποτιμήσεις της λογογραφικής δραστηριότητας του Ισαίου, αφήνοντας στην άκρη πολωτικές

¹⁹¹ Griffith-Williams (2013) 2-4

¹⁹² Κωνσταντινόπουλος (2014) 124

¹⁹³ Forster (1962) 6-7

¹⁹⁴ Χατζηλάμπρου (2018) 36-37

προσεγγίσεις. Γίνεται προσπάθεια, ώστε να επιτευχθεί ισορροπία ανάμεσα στα δεδομένα του Αττικού δικαίου και στη ρητορική τέχνη του Ισαίου. Προφανώς, αποτελεί πρωτογενή πηγή για το Αθηναϊκό δίκαιο, ειδικά το κληρονομικό, τις συγγενικές σχέσεις και την κοινωνική αθηναϊκή ζωή, αφετέρου όπως σωστά υπογραμμίζει η Griffith –Williams (2013), κερδίζει ιδιαίτερη θέση στην εξέλιξη της ρητορικής θέτοντας σε πράξη ιδιαίτερα το τρίτο είδος των αριστοτελικών έντεχνων πίστεων, οδηγούμενος κάποιες φορές σε έναν οριοθετημένο ρόλο, χωρίς άλλοτε ηθικές αξιολογήσεις¹⁹⁵.

Σχετικά τώρα με το ύφος του Ισαίου, είναι σχετικά απλό και η σύνθεση φροντισμένη. Διακρίνονται πολλές ομοιότητες με τους λόγους του Λυσία. Η συγκεκριμένη ομοιομορφία ως έναν βαθμό δικαιολογείται αν σκεφτεί κανείς, πως η καριέρα του Ισαίου φαίνεται να έχει ξεκινήσει καθώς ο Λυσίας έφτανε ήδη στο τέλος του, στην ίδια πόλη και ανάμεσα στην ίδια πελατεία. Παράλληλα, η σαφήνεια, η ακρίβεια και η πειστικότητα που χαρακτηρίζουν τους λόγους του, αποτέλεσαν πρότυπο για το Δημοσθένη¹⁹⁶. Ο ίδιος όμως είναι μαχητικότερος από τους προηγούμενους λογογράφους. Δεν φοβάται να επιτεθεί με σφοδρότητα, ακόμα και με ύβρεις και υπαινιγμούς, στους αντιδίκους¹⁹⁷.

Επιπλέον ο Ισαίος, επιλέγει να χρησιμοποιεί μικροπερίοδη δόμηση στις παρατακτικά συνδεδεμένες προτάσεις του. Εναλλάσσει ωστόσο τον περιοδικό με τον μη περιοδικό λόγο ώστε να αποφύγει την αυστηρότητα στις περιόδους του και να διατηρεί την απλοϊκότητα του ύφους του. Συχνά συνοδεύει τις προτάσεις του με μία ρητορική ερώτηση, δίνοντας ζωνρότητα στον λόγο.¹⁹⁸

Ως προς τη γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Ισαίος παρατηρείται η αττική διάλεκτος, όπως αυτή καθιερώθηκε από τη ρητορική πλαστική του Λυσία.

¹⁹⁵ Αλεξίου (2016) 392-393

¹⁹⁶ Edwards (2002) 49-50

¹⁹⁷ Παπαθωμάς (2017) 455

¹⁹⁸ Κωνσταντινόπουλος (2014) 125-126

Είναι αμιγής, ακριβής, σαφής και επιμελημένη, κατάλληλη για δικαστήρια. Σπάνια συναντά κανείς στους λόγους του ποιητικές ή σύνθετες λέξεις, ενώ οι ρηματικοί νεολογισμοί είναι επίσης λιγοστοί.¹⁹⁹ Ακόμα, ενώ ο Ισοκράτης, αποφεύγει τις χασμωδίες, δεν συνηθίζει δηλαδή να αφήνει ένα φωνήεν στο τέλος μιας λέξης να ακολουθείται από ένα άλλο φωνήεν, στον Ισαίο παρατηρεί κανείς πως ενώ προσπαθεί να αποφύγει τις χασμωδίες, η αποφυγή αυτή δεν είναι τόσο συστηματική όπως στον δάσκαλο του.²⁰⁰

Οι πρόλογοί του είναι σύντομοι, ενώ οι τυπικές εισαγωγές απουσιάζουν από τους λόγους 3,7 και 11. Αναλυτικότερα, στα προοίμια των λόγων που κυμαίνονται από μία έως οκτώ παραγράφους, κατατοπίζει ο Ισαίος τους δικαστές για την υπόθεση την οποία πρόκειται να κρίνουν, παρουσιάζοντας τα πράγματα όπως τον συμφέρουν και υπονομεύοντας το κύρος και το ήθος των αντιδίκων. Τις διηγήσεις του ο Ισαίος ενισχύει με αποδείξεις, με αποτέλεσμα αυτά τα δύο μέρη του ρητορικού λόγου να συνυπάρχουν. Η όλη όμως πραγμάτευση των θεμάτων με τη διήγηση και την απόδειξη, παρά την εμπειριστατωμένη νομική επιχειρηματολογία, δεν παρέχει την εικόνα αμερόληπτης περιγραφής.²⁰¹

Στις αφηγήσεις του ήταν σύντομος, με σκοπό να δημιουργεί μια ατμόσφαιρα και να κατασκευάζει μια εικόνα του χαρακτήρα, η οποία να παρέχει το απαραίτητο υλικό για απόδειξη²⁰². Επιπλέον κατά την διήγηση του είναι σύντομος, άλλες φορές όμως συναντούμε μια εκτεταμένη έκθεση γεγονότων. Χωρίζει σε τμήματα τη διήγηση του και τα ολοκληρώνει με αποδείξεις, μαρτυρίες, τεκμήρια και νόμους. Κάτι τέτοιο είναι εύλογο εφόσον, οι δικαστές θα δυσκολεύονταν στις κληρονομικές υποθέσεις να

¹⁹⁹ Αλεξίου (2016) 401-402

²⁰⁰ Jebb (2008) 133-134

²⁰¹ Κωνσταντινόπουλος (2014) 135-136

²⁰² Edwards (2002) 51-52

παρακολουθούν τα κεφάλαια της επιχειρηματολογίας, ξέχωρα από τα αντίστοιχα αφηγηματικά κεφάλαια.²⁰³

Οι επίλογοί του επικεντρώνονται στην ανακεφαλαίωση περισσότερο παρά σε συναισθηματικές εκκλήσεις. Δεν είναι λίγες οι φορές μάλιστα, που περιλαμβάνουν ακόμη και νέα αποδεικτικά στοιχεία για ενίσχυση της πειστικότητας.²⁰⁴

Σαφώς, η συχνή επανάληψη των ίδιων αμιγώς νομικών επιχειρημάτων αποβαίνει κουραστική για τον ακροατή, που όμως καταλήγει να γίνεται γνώστης του κληρονομικού δικαίου, κατά τρόπο όμως που εξυπηρετεί τον ρήτορα. Χρησιμοποιεί επίσης ο Ισαίος συχνά μαρτυρίες και επίκληση νόμων τους οποίους μάλιστα παραθέτει. Ο Paolo Cataldi (1976)²⁰⁵ επεσήμανε αυτό που ονομάζει η ψυχολογική λειτουργία της επανάληψης ως πειστικό όπλο στο έργο του Ισαίου, ειδικά στον τρίτο του λόγο. Όλα τα βασικά επιχειρήματα, ειδικά τα «νομικά», επαναλαμβάνονται, όποτε κάθε φορά εισάγονται νέα στοιχεία για αυτά (§41, 43, 45, 48, 49, 51, 52).

Ο Ισαίος είναι επίσης ο πρώτος ρήτορας που χρησιμοποιεί την ειρωνεία τόσο εκτενώς, ιδιαίτερα στο δεύτερο, τρίτο και πέμπτο λόγο του. Προσδίδει έμφαση σε επιχειρήματα που εκθέτουν τις αντιφάσεις στη συμπεριφορά και στις δηλώσεις του αντιπάλου.²⁰⁶

Πάντως, σύμφωνα με τον Διονύσιο η επιτηδευμένη τεχνική φαίνεται έντονα στον Ισαίο καθώς και η έλλειψη σκιαγράφησης χαρακτήρων για τα οποία ήταν γνωστός ο Λυσίας. Ταυτόχρονα, ο Ισαίος επιχειρεί ελάχιστα να διεγείρει το συναίσθημα, αποφεύγει τις συχνές αντιθέσεις του Λυσία και του

²⁰³ Jebb (2008) 135-136

²⁰⁴ Edwards (2002) 51-52

²⁰⁵ Χατζηλάμπρου (2018) 38-39

²⁰⁶ ό.π. 38

Ισοκράτη.

Άλλωστε, μπορεί να υφίστανται μερικοί συμβατικοί τόποι, αλλά κάποιες φορές οι ομιλίες του, εκκινούνται μέσα από μερικές κύριες δηλώσεις μιας υπόθεσης²⁰⁷. Τελικά, ο Ισαίος καθ' όλα αντάξιος της φήμης του ότι έκανε σχεδόν πάντα το ανίσχυρο επιχείρημα να μοιάζει ισχυρό.

Παράλληλα, ο Ισαίος σύμφωνα με τον Jebb ²⁰⁸, εκπροσωπεί την τελική περίοδο μιας μεταβατικής εποχής. Αποτελεί παράδειγμα μιας επαγγελματικής δικανικής ρητορικής, η οποία φανερώνει τις συνήθειες των φιλόδικων Αθηναίων της εποχής. Η ρητορική δεινότητα ενός λογογράφου υπακούει στους κανόνες της αθηναϊκής δημοκρατίας των δικαστηρίων. Εδώ δεν προβάλλονται οι αντικρουόμενες πολιτικές θέσεις της αθηναϊκής εξωτερικής πολιτικής, όπως στις περιπτώσεις του Δημοσθένη και του Αισχίνη, αλλά η καθημερινότητα της αθηναϊκής κοινωνίας. Η ρητορική υπηρετεί τα καθημερινά προβλήματα της κοινωνίας εφόσον υπερασπίζεται τα συμφέροντα ενός διαδίκου. Για αυτό και ο Ισαίος, όχι τυχαία επιδιώκει την απλότητα αναδεικνύοντας την αφέλεια και αθωότητα των πελατών του. Στη δικανική ρητορεία και στους άλλους τομείς, υπήρξε ο παλαιότερος δάσκαλος, αυτός που μιλάει με τη δική του τη φωνή και στέκεται με τη δική του την εργασία, στους δικανικούς αγώνες²⁰⁹.

Στο θέμα της πειθούς επιμένει στη λογική. Παρατηρείται επίσης, ότι κατά κανόνα στην επιχειρηματολογία του ο Ισαίος ακολουθεί μια σταθερή δομή. Προσπαθώντας να πείσει τους δικαστές για την αλήθεια των θέσεων του πελάτη του, επανέρχεται με κάθε τρόπο στον κύριο στόχο του, εξετάζοντας τα ζητήματα από πολλαπλές οπτικές²¹⁰. Έτσι ο ρήτορας, αποφεύγει τα σχήματα λόγου και επιλέγει την υπερ-ανάλυση της νομικής επιχειρηματολογίας και του

²⁰⁷ Usher (2001) 127-128

²⁰⁸ Jebb (2008) 154-155

²⁰⁹ Αλεξίου (2016) 390-391

²¹⁰ Κωνσταντινόπουλος (2014) 127-128

νομικού συστήματος που άλλωστε τόσο καλά γνωρίζει. Συχνά βέβαια οδηγείται από λόγο σε λόγο σε νομική διαφωνία, αποδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο πως μπρος στην επιδίωξη των στόχων του, ο Ισαίος, δεν ένοιωθε νομικές ή ηθικές δεσμεύσεις. Χρησιμοποιεί, το «σχήμα διανοίας» που έχει ως στόχο την ηθική πειθώ ή την έξαψη της συγκίνησης²¹¹.

Κλείνοντας, ο Ισαίος ορθά τοποθετείται από τον S. Usher²¹² ανάμεσα στη «Λυσιάνεια» απλότητα και φυσικότητα έκφρασης και στη «Δημοσθένεια» πολυπλοκότητα της συνθετικής σκέψης. Η λογική επεξεργασία μιας λεπτής δικανικής επιχειρηματολογίας, στο πλαίσιο μιας περίπλοκης δικαστικής διαμάχης, που στοχεύει στην απόδειξη και την πειθώ, είναι το κύριο μέλημα του Ισαίου και είναι αυτό που τον ξεχωρίζει ως ρήτορα της εποχής του.²¹³

ΣΤ. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΥΡΡΟΥ ΚΛΗΡΟΥ

1. Παρουσίαση του λόγου

Ο παρών λόγος σχετίζεται με μια ακόμη υπόθεση κληρονομικού δικαίου, ωστόσο παραδίδεται σε δίκη ψευδομαρτυρίας. Δεν υπάρχει σαφής ένδειξη ως προς την ακριβή ημερομηνία της δίκης, εντούτοις, δύο μάρτυρες οι οποίοι αναφέρονται στην παράγραφο είκοσι-δύο του λόγου, Διόφαντος και ο Δωρόθεος από την Ελευσίνα, έλαβαν μέρος σε δημόσιες εκδηλώσεις από το 368/367 έως το 343/342 και από το 366/365 έως το 357 αντίστοιχα. Ακόμα, η ημερομηνία κατά την οποία τέθηκε σε ισχύ ο νόμος για την απαγόρευση του γάμου ενός Αθηναίου πολίτη με μια παράνομη-εταίρα (μη Αθηναία) γυναίκα (νόμος που θα έχει καθοριστικό ρόλο για την εξέλιξη και την

²¹¹ Jebb (2008)132-133

²¹² Usher (2001) 170-171

²¹³ Αλεξίου (2016) 401

επιχειρηματολογική βάση του λόγου), πιθανόν δεν ήταν σε ισχύ κατά την εκφώνηση της ομιλίας²¹⁴. Ο νόμος αναφέρεται στον Δημοσθένη LIX.16 και 52 και εισήχθη μεταξύ 403 και 340 ενώ σύμφωνα με τον Κάππαρη ο νόμος εισήχθη κατά το 380 π.Χ..

Αναλυτικότερα, όπως αναφέρει ο Ισαίος, ο Πύρρος επειδή δεν είχε γνήσια παιδιά, υιοθέτησε τον Ένδιο, γιο της αδελφής του και συνέταξε διαθήκη με την οποία τον καθιστούσε γενικό κληρονόμο της περιουσίας του. Όταν πέθανε ο Πύρρος, ο Ένδιος κατείχε και διαχειριζόταν την περιουσία για είκοσι χρόνια, χωρίς καμία αμφισβήτηση. Ως υιοθετημένος βέβαια, ο νόμος δεν του έδινε το δικαίωμα να διαθέσει την περιουσία, η οποία έπρεπε να περιέλθει, μετά το θάνατο του Ένδιου, στους νόμιμους κληρονόμους του Πύρρου²¹⁵.

Η περιουσία όπως αναφέρεται στη δεύτερη κιόλας παράγραφο του λόγου, ανερχόταν στα τρία τάλαντα σύμφωνα με τους αιτούντες και περιλάμβανε τουλάχιστον ένα εργοστάσιο στην περιοχή των ορυχείων, Λαύριο.

Ο ομιλητής είναι ο αδελφός του Ένδιου ο οποίος επιχειρηματολογεί υπέρ της διεκδίκησης της περιουσίας από τη μητέρα τους, αδελφή του Πύρρου και, κατά συνέπεια, εγγύτερη συγγενή²¹⁶.

Πιο συγκεκριμένα, δύο ημέρες μετά τον θάνατο του Πύρρου, είχε προηγηθεί μια πρώτη δίκη διαμαρτυρίας, κατά την οποία παρουσιάστηκε ο Ξενοκλής, σύζυγος της Φίλης, ως διεκδικητής της περιουσίας για λογαριασμό της γυναίκας του, που, όπως κατέθεσε, ήταν γνήσια κόρη του Πύρρου²¹⁷.

Ο Ξενοκλής, λοιπόν, διατύπωσε αντιρρήσεις ως κύριος της Φίλης και υπέβαλε διαμαρτυρία, επίσημη δηλαδή δήλωση, υποστηριζόμενη από μάρτυρα,

²¹⁴ Edwards (2002) 43-44

²¹⁵ Χατζηλάμπρου (2018) 10-11

²¹⁶ ό.π. 7-8

²¹⁷ Παπαθωμάς (2017) 464

στην προκειμένη περίπτωση μάρτυρες ήταν ο ίδιος ο Ξενοκλής και ο Νικόδημος (αδερφός της μητέρας της Φίλης). Όπως κατέθεσε ο Ξενοκλής, η σύζυγός του ήταν η νόμιμη κόρη του Πύρρου και η αδελφή του Νικοδήμου. Ωστόσο μετά την αγωγή του αδελφού του Ένδιου, κρίνεται ένοχος για ψευδορκία – ψευδομαρτυρία. Ωστόσο, η διεκδίκηση της κληρονομίας του Ένδιου, δεν έληξε εδώ. Ο Ξενοκλής ανακοίνωσε την πρόθεσή του να προχωρήσει κατά των μαρτύρων της διαθήκης του Πύρρου (§56). Έτσι, ο ομιλητής και αδερφός του Ένδιου, προφανώς με σκοπό να εμποδίσει το Ξενοκλή να προβεί σε μια τέτοια πράξη, προσέβαλε τον Νικόδημο ο οποίος υπήρξε όπως προαναφέρθηκε, ο κύριος μάρτυρας κατά την πρώτη δίκη, δηλώνοντας πως πράγματι είχε δώσει στην αδελφή του, τη μητέρα της Φίλης, σε γάμο με τον Πύρρο²¹⁸.

Σαφώς είναι χρήσιμο να αναφερθεί πως οι αθηναϊκές επιτροπές δεν δεσμεύονταν από αποφάσεις που είχαν παρθεί σε προηγούμενες δίκες αλλά πολλά από τα επιχειρήματα που παραθέτει ο Ισαίος στην ομιλία αναμφίβολα επαναλήφθηκαν, όπως και αρκετές υποθέσεις.

Ο ομιλητής καταγγέλλει στη δίκη αυτή για ψευδομαρτυρία τον Νικόδημο, ο οποίος είχε υποστηρίξει τον Ξενοκλή, παρουσιάζοντας στο δικαστήριο μάρτυρες του γάμου του Πύρρου και της αδελφής του. Το μεγαλύτερο μέρος του λόγου καταλαμβάνει η προσπάθεια να καταδειχτεί το ψεύδος των ένορκων καταθέσεων του Νικόδημου²¹⁹. Αναλυτικότερα, ο λόγος υπόκειται σε μια αυστηρή λογική τάξη με σαφώς οριοθετημένα τμήματα. Πιο συγκεκριμένα, σε σχέση με την κλασική ρητορική θεωρία μπορεί να παρατηρηθεί, το Αφηγηματικό μέρος- η διήγησις, η Πρόθεση, η Επιχειρηματολογία το τμήμα δηλαδή της πίστεως και της αποδείξεως και σαφώς ο επίλογος. Στο κύριο

²¹⁸ Χατζηλάμπρου (2018) 7-8

²¹⁹ Edwards (2002) 43-46

πυρήνα του λόγου, αυτού της επιχειρηματολογίας, ο Ισαίος προσπαθεί να αποδείξει πως εάν ο Νικόδημος καταδικαζόταν για ψευδομαρτυρία το ψεύτικο οικοδόμημα που είχε κατασκευάσει ο Ξενοκλής και ο Νικόδημος θα κατέρρεε. Θα ήταν ολοφάνερο πως η Φίλη δεν ήταν γνήσιο τέκνο του Πύρρου, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν άλλοι νόμιμοι κληρονόμοι της περιουσίας του Πύρρου πλην της αδελφής του (της μητέρας δηλαδή του ομιλητή)²²⁰.

Σύμφωνα με το νόμο, όπως δηλώνεται με σαφήνεια στο λόγο αυτό (68), ένας άνδρας χωρίς γιους αλλά με κόρες θα μπορούσε να αφήσει την περιουσία του στο πρόσωπο της επιλογής του μόνο αν συμπεριληφθούν οι κόρες ως σύζυγοι των υιοθετημένων. Δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι ο ομιλητής, ο αδελφός του Ένδιου, αξιοποιεί στο έπακρο το επιχείρημά αυτό, καθώς ο Πύρρος δεν έδωσε καμία εντολή στη διαθήκη του σχετικά με τη Φίλη, παρά μόνο κληρονόμησε όλη του την περιουσία στον υιοθετημένο ανιψιό του.

Το μεγαλύτερο όμως μέρος της ομιλίας του είναι αφιερωμένο στη διάκριση του ισχυρισμού της Φίλης, της κόρης του Πύρρου, το οποίο παρουσιάζει ο σύζυγός της Ξενοκλής. Η εγκυρότητα του ισχυρισμού αυτού εξαρτάται από το αν ο Πύρρος είχε νομίμως παντρευτεί με τη μητέρα της Φίλης²²¹. Φαίνεται ότι οι αντίπαλοι δεν μπόρεσαν να δώσουν τεκμηριωμένες αποδείξεις για το γάμο, οπότε ο δρόμος είναι ανοιχτός για τον ομιλητή να αμφισβητήσει το γάμο αυτό και βασιζόμενος σε εικότα να πείσει τους δικαστές με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Χαρακτηριστικά, ο ομιλητής θέτει μεταξύ άλλων ερωτημάτων, ήδη από την αρχή των λόγων του, ζητήματα όπως εάν ήταν άραγε η μητέρα της Φίλης η γυναίκα που θα επέλεγε ποτέ ο Πύρρος για σύζυγό του²²².

Ο συγγραφέας του λόγου, διατυπώνοντας σειρά καίριων ρητορικών

²²⁰ Χατζηλάμπρου (2018) 8-9

²²¹ Roussel (1960)² 49-50

²²² Usher (2001) 163-164

ερωτημάτων, προσπαθεί να πείσει το δικαστήριο ότι είναι αβάσιμοι οι ισχυρισμοί του Ξενοκλή και ψευδείς οι καταθέσεις του Νικόδημου. Πρόκειται για ένα από τα αξιολογότερα έργα του Ισαίου, ενδεικτικό της δικανικής ικανότητας του ρήτορα.

Τα εικότα, αυτά που ο Αριστοτέλης αναφέρει ως βάση του ρητορικού συλλογισμού, χρησιμοποιούνται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο από το ρήτορα Ισαίο. Ένα μεγάλο τμήμα της επιχειρηματολογίας και της σκέψης του στηρίζεται στα ενθυμήματα, στους βραχυλογικούς αυτούς συλλογισμούς, στις πιθανολογίες²²³.

Το αποτέλεσμα της εν λόγω δίκης, δεν είναι γνωστό, ορθά όμως τονίζει η Χατζηλάμπρου²²⁴, πως αν αναλογιστεί κανείς ότι η παρόμοια υπόθεση κατά του μάρτυρα Ξενοκλή στο πλαίσιο της ίδιας νομικής διαφοράς είχε στεφθεί με επιτυχία, είναι πιθανόν ο ομιλητής να ήταν και πάλι ο νικητής της δικαστικής διαμάχης που προέκυψε από την δίκη για ψευδομαρτυρία κατά του Νικοδήμου. Παρόλο που οι Αθηναίοι διάδικοι δεν δεσμεύονταν από τις αποφάσεις προηγούμενων δοκιμασιών, θα ήταν παράξενο αν δεν είχαν λάβει σοβαρά υπόψη την ετυμηγορία μιας πρόσφατης δίκης που προέκυψε από την ίδια διαδικασία μεταξύ της ίδιας ομάδας διαδίκων. Ενδεχομένως ο Ισαίος δεν συνέθεσε την ομιλία για την πρώτη δίκη κατά του Ξενοκλή, σαφώς όμως η επιχειρηματολογία της πρώτης δίκης, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την επιτυχή έκβαση για το γιο του Ένδιου, επαναδιατυπώθηκε στον νέο αυτό δικαστικό αγώνα.

²²³ Carawan (2007) 230-232

²²⁴ Χατζηλάμπρου (2018) 9-10

2 Ερμηνευτική - πραγματολογική ανάλυση στα βασικά για την υπόθεση στοιχεία του λόγου

2.1 Διήγησις- Πρόθεσις § 1-7

Ο Ισαίος συνηθίζει να δείχνει τολμηρός και στρατηγικός σε κάθε καινοφανή ρύθμιση από την άποψη της "τάξης" ή της κατανομής των στοιχείων που βοηθούν το θέμα, μέσα στο λόγο. Η διήγηση του στο συγκεκριμένο λόγο είναι αρκετά σύντομη και έπεται ξεχωριστή επιχειρηματολογία. Σαφώς αργότερα προχωρά στην έκθεση των γεγονότων με αποδείξεις -μαρτυρίες, τεκμήρια και νόμους. Η ανάγκη των κληρονομικών υποθέσεων για εκτεταμένες και πολύπλοκες διηγήσεις καθιστούν το αφηγηματικό αυτό κεφάλαιο ιδιαίτερα σημαντικό. Άλλωστε ακόμα και στο τμήμα της αποδείξεως δεν παύουν να υφίστανται αφηγήσεις και διηγήσεις των σπουδαίων για την εξέλιξη γεγονότων²²⁵.

Όπως προκύπτει από τον συγκεκριμένο τμήμα της διήγησης του Ισαίου, καθετί είναι σύμφωνο με τη φύση και την αλήθεια. Ακόμα και όταν τα γεγονότα, εκτίθενται όπως πράγματι έγιναν, φαίνεται πως τίποτα δεν είναι αυθόρμητο, ωστόσο, εν τέλει ο Ισαίος καταφέρνει να γίνεται πιστευτός.

Είναι προφανές ότι η εν λόγω ομιλία δεν ξεκινά με κάποιο προοίμιο αλλά ξεκινά κατευθείαν με την αφήγηση-διήγηση. Ο ομιλητής αποκλείει μια επίσημη επίθεση και ανοίγει με μια αφήγηση που εντυπωσιάζει τους ενόρκους ότι οι συνάδελφοί τους είχαν ήδη αποφασίσει υπέρ του μια φορά. Ακολουθούν ερωτήσεις που καταλήγουν στην παρατήρηση ότι η μητέρα της Φίλης ήταν εταίρα για αυτό η συμπεριφορά της είναι ένα βασικό θέμα της ομιλίας, το οποίο αναλύεται λεπτομερώς από τον Ισαίο²²⁶.

²²⁵ Jebb (2008) 134-136

²²⁶ Usher (2001) 46-47

Αναλυτικότερα, στο κεφάλαιο (§§1-6), ο Ισαίος επιλέγει να αναφερθεί στο προηγούμενο ιστορικό του σημερινού δικαστηρίου για ψευδομαρτυρία. Πρόκειται για μια νομική διαφορά όπως φανερώνεται, η οποία είχε ξεκινήσει από μια πρώτη δικαστική διαμάχη, την οποία εσκεμμένα υπενθυμίζει ο ομιλητής στους δικαστές, ώστε να ωφεληθεί από την έκβαση της υπόθεσης εκείνης.

Αναλυτικότερα, ο ομιλητής είχε καταγγείλει τον Ξενοκλή, ο οποίος τόλμησε να διατυπώσει διαμαρτυρία, σχετικά με την απόδοση της κληρονομίας του Ένδιου, αποδεικνύοντας ότι προσκόμισε ψευδή στοιχεία²²⁷. Προέκυψε έτσι, η δικαστική απόφαση εναντίον του για ψευδομαρτυρία. Κατά συνέπεια, ο ίδιος ο Νικόδημος, για τον οποίο διεξάγεται η παρούσα δίκη ψευδομαρτυρίας, αξίζει να καταδικασθεί, καθώς ήταν ο μάρτυρας που επιβεβαίωσε το γάμο της αδελφής του με τον Πύρρο, γεγονός που οδήγησε σε επιτυχή κατηγορία ψευδών μαρτύρων εναντίον και των δύο κατηγορουμένων, αυτού και του Ξενοκλή. Προφανώς εφόσον η προηγούμενη δίκη και η μαρτυρία αποδείχθηκε ψευδής, φανερώνεται σαφέστατα πως ο Νικόδημος και ο Ξενοκλής ψευδομαρτύρησαν²²⁸. §§4-5:

(§4) ἐκεῖνόν τε ἐξελέγξαντες περιφανῶς τὰ ψευδῆ μεμαρτυρηκότα τὴν τῶν ψευδομαρτυρίων δίκην εἴλομεν παρ' ὑμῖν, καὶ τουτονὶ Νικόδημον παραχρῆμα ἐξηλέγξαμεν ἐν τοῖς αὐτοῖς δικασταῖς ἀναισχυντότατον τῆ μαρτυρία ὄντα ταύτη, ὅς γε ἐτόλμησε μαρτυρῆσαι ἐγγυῆσαι τῷ θεῷ τῷ ἡμετέρῳ τὴν ἀδελφὴν τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα εἶναι κατὰ τοὺς νόμους.

(§5) ὅτι μὲν οὖν καὶ ἐν τῇ προτέρᾳ δίκῃ ἢ τούτου μαρτυρία ψευδῆς ἔδοξεν εἶναι, ὁ τόθ' ἐαλωκῶς μάρτυς σαφέστατα τοῦτον ἐξελέγχει..

²²⁷ Χατζηλάμπρου (2018) 13-14

²²⁸ Usher (2001) 193-194

Στο τμήμα αυτό της διήγησης, φαίνεται πως ο Ισαίος επιλέγει να διαφοροποιήσει το ύφος του από το υπόλοιπο μέρος του λόγου και προσδίδει περισσότερη απλότητα και χάρη σε σχέση με την αυστηρότητα που επιδεικνύει στην απόδειξη και στον επίλογο²²⁹.

Τέλος, στην παράγραφο επτά ακολουθεί η παρουσίαση της πρόθεσης του λόγου του Ισαίου. Εδώ ο ομιλητής, στοχεύει να αποδείξει πως ο κατηγορούμενος Νικόδημος έδωσε ψεύτικη μαρτυρία όταν δήλωσε ότι έδωσε την αδελφή του, τη μητέρα της Φίλης, σε γάμο με τον Πύρρο. Αυτό ακριβώς θα προσπαθήσει ο Ισαίος να ισχυριστεί με κάθε δυνατό τρόπο στο μέρος της αποδείξεως και της πίστεως (§§8-76), ότι δηλαδή δεν υπήρξε κανένας γάμος μεταξύ του Πύρρου και της αδερφής του Νικοδήμου, και κατά συνέπεια η Φίλη είναι στην καλύτερη περίπτωση ένα παράνομο παιδί του Πύρρου²³⁰.

2.2 Πίστις § 8-76

Ξεκινώντας είναι χρήσιμο να αναφερθεί πως η ομιλία των αντιπάλων που ειπώθηκε στο δικαστήριο δεν είναι γνωστή, μπορεί όμως να φανταστεί κανείς πως οι αντίδικοι παρουσίασαν την Φίλη ως ορφανή, η οποία μετά τον πρώιμο θάνατο του πατέρα της ήταν θύμα της οικογενειακής σχέσης με τον υιοθετημένο αδερφό της, ώστε να στερηθεί από την κληρονομιά του πατέρα της Πύρρου.

Ο Ισαίος από την μεριά του επρόκειτο να παρουσιάσει μια εύλογη ιστορία, ακόμα πιο αληθοφανή και πειστική από αυτήν της αντίπαλης πλευράς. Δεδομένου ότι ο Ισαίος είχε ήδη τον πυρήνα ενός επιτυχημένου στρατηγικού σχεδίου, τα επιχειρήματα του βασίζονται στα εικότα, τα οποία θεμελίωσε

²²⁹ Edwards (2007) 52-53

²³⁰ Χατζηλάμπρου (2018) 12-13

έξυπνα με τις κοινωνικές συμβάσεις και προκαταλήψεις της εποχής. Πιο συγκεκριμένα, κατάφερε να καταστήσει τα επιχειρήματα του αδιαμφισβήτητα και πέραν κάθε υποψίας. Υποστηρίζει πως τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την πιθανότητα υπερέχουν από τις ψευδείς καταθέσεις των μαρτύρων οι οποίοι θα μπορούσαν να δωροδοκηθούν. Άλλωστε ας μη ξεχνάμε πως σε μια κοινωνία όπου δεν εκδίδονταν πιστοποιητικά γέννησης και γάμου, τέτοια επιχειρήματα θα χρησιμοποιούσε κανείς για να αμφισβητήσει τη νομιμότητα κάποιου, και ειδικά μιας γυναίκα, η οποία δεν ήταν μέλος της Αθηναϊκής φρατρίας²³¹.

Πρώτα-πρώτα ήδη από την παράγραφο οκτώ έως τη δεκαέξι, ο Ισαίος προσπαθεί να αποδείξει πως η μητέρα της Φίλης ήταν εταίρα. Με αυτόν τον τρόπο θα αποδείκνυε πως σε καμία περίπτωση ο Πύρρος δε θα παντρευόταν μια εταίρα, και πως η φίλη δεν ήταν γνησιά κόρη του. Αναλυτικότερα στις παραγράφους οκτώ έως δέκα παραθέτει ζητήματα που μπορούν να κλονίσουν την μαρτυρία του Νικοδήμου, σύμφωνα με την οποία η αδερφή του παντρεύτηκε τον Πύρρο. Τα επιχειρήματα βασίζονται σε κοινωνικές πρακτικές, με στόχο να δείξουν ότι ο γάμος μεταξύ του Πύρρου και της μητέρας της Φίλης δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Οι κοινωνικές συμβάσεις που ο ρήτορας εκμεταλλεύεται εδώ είναι κυρίως η απαραίτητη προσφορά προίκα στη μέλλουσα σύζυγο²³². Μάλιστα το ζήτημα της προίκας μνημονεύεται και σε παρακάτω μέρη του λόγου (§§8-9, 28-29, 35-39) :

(§8) ἐπιθυμῶ δὲ πρῶτον μὲν [περὶ αὐτοῦ τούτου] πυθέσθαι, ἦν τινὰ ποτε προῖκά φησιν ἐπιδούς ἐκδοῦναι τὴν ἀδελφὴν ὁ μεμαρτυρηκῶς τῷ τὸν τριτάλαντον οἶκον κεκτημένῳ, εἶτα πότερον ἢ ἐγγυητὴ γυνὴ ἀπέλιπε τὸν ἄνδρα ζῶντα ἢ τελευτήσαντος τὸν οἶκον αὐτοῦ, καὶ παρ' ὅτου ἐκομίσατο τὴν τῆς ἀδελφῆς προῖκα

²³¹ Χατζηλάμπρου (2018) 13-14

²³² ὁ.π. 14-15

οὗτος, ἐπειδὴ τετελευτηκῶς ἦν ᾧ μεμαρτύρηκεν οὗτος αὐτὴν ἐγγυῆσαι.

Ο υποτιθέμενος γάμος της αδελφής του Νικοδήμου χωρίς προίκα ενδείκνυται για να δημιουργήσει ο ρήτορας ένα επιχειρήμα βασισμένο στα εικότα. Δηλαδή, ο Νικόδημος είχε υποστηρίξει ότι είχε παντρέψει την αδερφή του με μια προίκα που δεν είχε υποβληθεί σε επίσημη αξιολόγηση για αυτό και μετά το γάμο δεν μπορεί να την διεκδικήσει. Ο Ισαίος από τη πλευρά του, κατηγορεί τον Νικόδημο ότι ψεύδεται. Αν πράγματι είχε γίνει ένας γάμος, ο Νικόδημος θα είχε προσδιορίσει τη συμφωνία της εγγύης έστω και πλασματικά, ώστε να έχει τη δυνατότητα να ωφελήσει την αδελφή του ή και τον ίδιο (σε περίπτωση που δεν υπήρχαν κατιόντες κληρονόμοι) με την διεκδίκηση της προίκας. Ολοφάνερα και ιδιαίτερα εύστοχα και ρεαλιστικά, το κέρδος είναι ένα κίνητρο που χρησιμοποιείται ως βάση των εικότων επιχειρημάτων του ρήτορα²³³.

Ο Ισαίος με κάθε τρόπο αμφισβητεί τις διαμαρτυρίες του Νικοδήμου και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Φίλη ήταν παντρεμένη χωρίς προίκα (άπροικος) §§29,38. Όχι τυχαία εμμένει ο Ισαίος στο ζήτημα της προίκας και της εγγύης. Επρόκειτο για μια κοινωνική αναγκαιότητα και η απουσία προίκας έδωσε έντονη ένδειξη ότι η μητέρα της Φίλης ζούσε με τον Πύρρο ως παλλακίδα²³⁴. :

(§38) οὗτος τοίνυν τῷ ἡμετέρῳ θείῳ ἄπροικον τὴν ἀδελφὴν τὴν ἑαυτοῦ μεμαρτύρηκεν ἐγγυῆσαι, καὶ ταῦτα τῆς προικὸς εἰς αὐτὸν γιγνομένης, εἴ τι ἔπαθεν ἢ γυνὴ πρὶν γενέσθαι παῖδας αὐτῇ. λαβὲ δὴ καὶ ἀνάγνωθι τοὺς νόμους τουσδὶ αὐτοῖς. Νόμοι

Συνάμα, ο Ισαίος για να καλύψει ακόμα και την περίπτωση ενός γάμου

²³³ Usher (2001) 164-165

²³⁴ Χατζηλάμπρου (2018) 15-16

παραδέχεται πως ο Πύρρος θα μπορούσε να παντρευτεί μια εταίρα, ακόμα και αν αυτό ήταν πέραν κάθε λογικής, λόγω του πάθους που θα τον είχε οδηγήσει σε αυτό. Και σε αυτή όμως την περίπτωση ο Πυρρός θα είχε λογικά συμφωνήσει σε ένα ποσό προίκας για τη κόρη του Φίλη. Μάλιστα, ο Ισαίος έχοντας δημιουργήσει έξυπνες αμφιβολίες σχετικά με την θέση της μητέρας της Φίλης ως παλλακίδας συνδέει τον Νικόδημο με την συμπεριφορά όλων εκείνων που προωθούν τις γυναίκες για παλλακείες (§39). Αναρωτιέται μεταξύ άλλων μήπως κάποιος άλλος πήρε την αδελφή αυτού του ανθρώπου σε νόμιμο γάμο, είτε από εκείνους που είχαν σχέσεις μαζί του, είτε από εκείνους που συνδέονταν μαζί της κατά τη διάρκεια του γάμου τους, είτε από εκείνους που το έκαναν μετά το θάνατό του; Διότι είναι ξεκάθαρο ότι ο αδελφός της την έκανε διαθέσιμη με τους ίδιους όρους σε όλους εκείνους που συνενυρίσκονταν μαζί της. Αυτή η σύγκριση είναι εξίσου αποτελεσματική στη σκιαγράφηση του ήθους του Νικόδημου, γιατί υπονοεί έντονα ότι ήταν ο προωθητής της αδερφής του- ο διαφθορέας της²³⁵. (§39) *δοκεῖ ἂν ὑμῖν οὕτως ὀλιγώρως ἔχειν χρημάτων Νικόδημος, ὥστε, εἰ ἦν ἀληθὲς τὸ πρᾶγμα, οὐκ ἂν σφόδρα διακριβώσασθαι περὶ τῶν ἑαυτῷ συμφερόντων; ναὶ μὰ Δία, ὡς ἔγωγ' οἶμαι, ἐπεὶ καὶ οἱ ἐπὶ παλλακία διδόντες τὰς ἑαυτῶν πάντες πρότερον διομολογοῦνται περὶ τῶν δοθησομένων ταῖς παλλακαῖς: Νικόδημος δὲ ἐγγυᾶν μέλλον, <ὥς> φησι, τὴν ἀδελφὴν τὴν αὐτοῦ μόνον τὸ κατὰ τοὺς νόμους ἐγγυῆσαι διεπράξατο; ὃς ἐπ' ὀλίγω ἀργυρίῳ, οὗ ἐπιθυμῶν λέγει πρὸς ὑμᾶς, σφόδρα βούλεται πονηρὸς εἶναι;*

Σε αυτό ακριβώς το σημείο του λόγου ο Ισαίος θα αναλύσει, στις παραγράφους δέκα έως δεκαέξι, τη φυσική συμπεριφορά μιας παντρεμένης γυναίκας, σε αντίθεση με αυτή της μητέρας της Φίλης. Η αναμενόμενη συμπεριφορά μιας παντρεμένης γυναίκας, χαρακτηρίζεται από σωφροσύνη²³⁶.

²³⁵ Usher (2001) 164-165

²³⁶ Σχετικά με το ρόλο της παντρεμένης γυναίκας στην κλασική Αθήνα βλ. Lacey (1968) 167-196

Η μητέρα της Φίλης επέδειξε μια εντελώς διαφορετική συμπεριφορά, γεμάτη ασέλγεια (§13). Είχε διάφορους εραστές, κατά της επαφής της με τον Πύρρο, αλλά και μετά το θάνατό του (§10). Συμμετείχε σε συμπόσια (§14) και δεν ήταν ποτέ δεσμευμένη με κανέναν (§16). Ήταν πάντοτε διαθέσιμη όπως εσκεμμένα επαναλαμβάνει ο Ισαίος στις παραγράφους (§§11, 13, 15, 16 και 77):

(§13) *ὡς μὲν ἐταίρα ἦν τῷ βουλομένῳ καὶ οὐ γυνὴ τοῦ ἡμετέρου θείου, ἦν οὗτος ἐγγυῆσαι ἐκείνῳ μεμαρτύρηκεν, ὑπὸ τῶν ἄλλων οἰκείων καὶ ὑπὸ τῶν γειτόνων τῶν ἐκείνου μεμαρτύρηται πρὸς ὑμᾶς: οἱ μάχας καὶ κόμους καὶ ἀσέλγειαν πολλήν, ὅποτε ἡ τούτου ἀδελφὴ εἶη παρ' αὐτῷ, μεμαρτυρήκασι γίγνεσθαι περὶ αὐτῆς.*

Ο ρήτορας υποστηρίζει αυτή την συμπεριφορά της γυναίκας με ενδείξεις από καταθέσεις από τους γείτονες του Πύρρου (§14). Η μαρτυρία τους είχε μεγάλη σημασία διότι γνώριζαν τα πάντα για τη ζωή του. Ακόμα το ίδιο κατέθεσαν και οι άντρες με τους οποίους η εταίρα (όπως την θεωρούσαν) είχε συνάψει σχέσεις (§15). Η αλήθεια αυτών των αποδείξεων αποδεικνύεται από το γεγονός ότι οι αντίπαλοι δεν το αμφισβήτησαν ποτέ (§§ 11-12). :

(§15) *ἀνάγνωθι δὴ καὶ τὰς περὶ τῶν πλησιασάντων αὐτῇ μαρτυρίας, ἵνα εἰδῶσιν ὅτι ἐταίρα τε ἦν τοῦ βουλομένου, καὶ ὅτι οὐδ' ἐξ ἑνὸς ἄλλου φαίνεται τεκοῦσα. ἀναγίνωσκε αὐτοῖς. Μαρτυρία*

(§12) *ἀλλὰ μὴν ὅποτε μὴ ἐπεσκημμένοι εἰσὶ ταῖς περὶ αὐτοῦ τούτου μαρτυρίαις, ὠμολογηκότες εἰσὶ ταῦτα. ἀκούσαντες δὲ καὶ ὑμεῖς αὐτῶν τῶν μαρτυριῶν, γνώσεσθε ὡς οὗτός τε περιφανῶς τὰ ψευδῆ μεμαρτύρηκε, καὶ ὀρθῶς καὶ κατὰ τοὺς νόμους οἱ δικάσαντες τὴν δίκην ἔγνωσαν τὴν κληρονομίαν μὴ προσήκειν τῇ μὴ ὀρθῶς γεγεννημένῃ γυναικί. ἀναγίνωσκε. σὺ δ' ἐπίλαβε τὸ ὕδωρ.*

Συνεπώς ο Ισαίος έχει πετύχει το στόχο του. Έχουν τεθεί βάσιμες και ισχυρές αμφισβητήσεις πατρότητας της Φίλης, η μητέρα της οποίας

συναναστρέφεται με περισσότερους από έναν άνδρες κατά την ίδια χρονική περίοδο. Ακόμα λοιπόν και αν η Φίλη ήταν θυγατέρα του Πύρρου επρόκειτο για θυγατέρα της ερωμένης του Πύρρου και όχι γνήσιας Αθηναίας συζύγου του (§52) *ὁ μὲν τοίνυν Ἐνδιος ὡς ἐξ ἑταίρας οὖσαν ἠγγύησεν, ἣν φησιν ἀδελφιδῆν Νικόδημος εἶναι αὐτῷ: οὗτος δὲ οὔτε τῷ Ἐνδίῳ τοῦ Πύρρου κλήρου ἀμφισβητῆσαι ἠξίωσεν, οὔτ' ἐγγυήσαντα τὴν ἀδελφιδῆν <ὡς> οὖσαν ἐξ ἑταίρας εἰσαγγεῖλαι πρὸς τὸν ἄρχοντα [ἠξίωσεν], οὔτ' ἐπὶ τῇ δοθείσῃ προικὶ αὐτῇ ἠγανάκτησεν οὐδέν, ἀλλὰ πάντα ταῦτα εἴασε γενέσθαι. οἱ δὲ νόμοι περὶ ἀπάντων διορίζουσι τούτων.*

Το δυσκολότερο ζήτημα που έπρεπε να αντιμετωπίσει ο Ισαίος στον λόγο του αυτόν, ήταν να έρθει αντιμέτωπος με τις μαρτυρίες των αντιδίκων και να τις καταστήσει ψευδεῖς. Το ζήτημα των μαρτυριών πραγματεύεται στις παραγράφους δεκαέξι έως τριάντα-τέσσερα. Η πρώτη μαρτυρία είναι του Πυρετίδη η οποία δεν παρουσιάστηκε, καθώς ο Πυρετίδης αρνήθηκε στη συνέχεια ότι η μαρτυρία που έδωσε υπέρ του Ξενοκλή, ήταν γνήσια²³⁷. Σύμφωνα με αυτήν, ο ίδιος ο Πυρετίδης ήταν παρών στην εγγύη της αδερφής του Νικοδήμου με τον Πύρρο. Επιπλέον, τρεις θεῖοι του Πύρρου (και της μητέρας του ομιλητή) κατέθεσαν υπέρ της αλήθειας των λεγομένων του Ξενοκλή του και του Νικοδήμου. Απεικονίζεται όπως θα φανεί η μέθοδος του Ισαίου να μετατρέψει τις αντιφατικές αποδείξεις των μαρτύρων προς όφελος του²³⁸.

Ο Ισαίος, σε ένα σχετικά πρώιμο σημείο στην ομιλία του, ξεκινά την αμφισβήτηση της μαρτυρίας των μαρτύρων του αντιπάλου. Αρχικά, δηλώνει κατηγορηματικά ότι ο Πυρετίδης έχει αρνηθεί την κατάθεσή του (§18). Ωστόσο, ενώ ο ομιλητής το υποστηρίζει δεν μπορεί να προβεί σε συγκεκριμένες

²³⁷ Edwards (2007) 45-46

²³⁸ Usher (2001) 164-165

αποδείξεις για τον ισχυρισμό του για αυτό και χρησιμοποιεί ένα επιχείρημα κατά το εικός, στις παραγράφους (§§19-27)²³⁹. Αναλυτικότερα, Ο Νικόδημος ισχυρίστηκε ότι κάλεσε μόνο έναν μάρτυρα, τον Πυρετίδη, σε ένα τόσο σημαντικό οικογενειακό γεγονός που υποβαλλόταν σε έντονη κοινωνική καχυποψία εξαιτίας του "επαγγέλματος" της αδερφής του. Ο Πυρετίδης, καθώς και οι άλλοι δύο μάρτυρες, ο Διονύσιος της Ερχίας και ο Αριστόλοχος, δεν ήταν καν συγγενείς. Πέραν λοιπόν ότι αποδεικνύονται ως τελείως αναξιόπιστοι, παράλληλα έρχονται αντιμέτωποι με την συνήθη πρακτική η οποία υπαγορεύει ότι τέτοια σημαντικά γεγονότα, όπως ένας γάμος, τελούνται ενώπιον συγγενών και εντίμων ανθρώπων²⁴⁰.

Ο Ισαίος ακόμα ενισχύει το συλλογισμό του αναφέροντας ένα περιστατικό σχετικό με την παρουσία μαρτυρίας. Όπως διαπιστώνεται ο Ισαίος χρησιμοποιεί τμήματα της διήγησης στο μέρος της αποδείξεως, διευκολύνοντας έτσι τους δικαστές να ακολουθήσουν τη συλλογιστική πορεία και τη αποδεικτική του σκέψη. Ειδικότερα, όταν επρόκειτο για την έξωση του εργοστασίου του Πύρρου στο ορυχείο, οι αντίδικοι κάλεσαν ως μάρτυρες πολλούς Αθηναίους, προφανώς φίλους του Ξενοκλή, μεταξύ των οποίων ήταν γνωστοί οι τρεις ονομαζόμενοι, ο Διόφαντος του Σφεττού, ο Δωρόθεος της Ελευσίνας και ο αδελφός του Φιλοχάρες (§22).

Δεδομένου λοιπόν, καταλήγει ο Ισαίος, ότι ο Νικόδημος σε ένα επαγγελματικό περιστατικό, χρησιμοποίησε περισσότερα από ένα άτομο και με σημαντική κοινωνική θέση, είναι αδύνατον και ύποπτο λοιπόν το γεγονός κατά το οποίο δεν κάλεσε τους ίδιους ή αντίστοιχους μάρτυρες στην πιστοποίηση του γάμου της μητέρας της Φίλης με τον Πύρρο.

Στη συνέχεια ο ρήτορας θα ανατρέψει τις μαρτυρίες που δόθηκαν από τρεις

²³⁹ Edwards (2007) 45-46

²⁴⁰ Χατζηλάμπρου (2018) 18-19

θείους του Πύρρου, που παρ' ότι φαίνεται ως η πιο επιτυχημένη στρατηγική των αντιπάλων, είχε αποτύχει στο παρελθόν²⁴¹. Οι θείοι υποστήριξαν ότι παρευρέθηκαν ως μάρτυρες, τόσο στην προίκα του Πύρρου προς την αδελφή του Νικοδήμου (§26), όσο και στη τελετή (ενδεκάτη) προς τιμήν της κόρης του (§30) και οί αύτοι θείοι ούτοι έν τῆ δεκάτῃ τῆς θυγατρὸς ἀποφανθείσης εἶναι ὑπὸ τοῦ ἀδελφιδοῦ κληθέντες μεμαρτυρήκασι παραγενέσθαι. ἐφ' ᾧ δὴ καὶ δεινῶς ἀγανακτῶ, ὅτι ὁ μὲν ἀνὴρ λαγχάνων ὑπὲρ τῆς γυναικὸς τῆς αὐτοῦ τοῦ κλήρου τοῦ πατρῶου Φίλην ὄνομα εἶναι ἐπεγράψατο τῆ γυναικί, οἱ δὲ τοῦ Πύρρου θείοι έν τῆ δεκάτῃ φάσκοντες παραγενέσθαι τὸ τῆς τήθης ὄνομα Κλειταρέτην τὸν πατέρα ἐμαρτύρησαν θέσθαι αὐτῆ.

Ο Ισαίος υποστηρίζει πως εφόσον η μητέρα του, Φίλη, ήταν εταίρα (όπως έχει αποδειχθεί από τη προηγούμενη επιχειρηματολογία του) είναι απίθανο ο Πύρρος να είχε προσκαλέσει συγγενείς να παρακολουθήσουν ένα γεγονός τόσο ντροπιαστικό για την οικογένεια, όπως ήταν λογικό ο Πύρρος δεν θα ήθελε οι στενοί συγγενείς τους να γνωρίζουν την επιλογή του να παντρευτεί μια εταίρα. (§27) ὑμέτερον οὖν ἔργον σκέψασθαι νῦν, εἰ δοκεῖ πιστὸν εἶναι τὸ πρᾶγμα. ἐγὼ μὲν γὰρ νομίζω, ἐκ τῶν εἰκότων σκοπούμενος, πολὺ ἂν μᾶλλον τὸν Πύρρον πάντας ἂν τοὺς οἰκείους βούλεσθαι λεληθέναι, εἴ τι παρεσκευάζετο ὁμολογεῖν ἢ πράττειν ἀνάξιον τῶν αὐτοῦ, ἢ παρακαλέσαι μάρτυρας τοὺς θείους τοὺς ἑαυτοῦ ἐπὶ ἀμάρτημα τηλικούτον.

Ο ρήτορας εκμεταλλεύεται επίσης την ασυνέπεια σχετικά με το όνομα του κοριτσιού, προκειμένου να υποστηρίξει την ψευδομαρτυρία των θείων (§§30-34). Τέλος, η αναξιοπιστία των θείων επιτείνεται αργότερα στην ομιλία (§§63-71) μέσω της συμπεριφοράς τους προς την Φίλη, οι οποίοι ουδέποτε διεκδίκησαν για την ίδια όσα, κατά τα λεγόμενα τους, άξιζε να

²⁴¹ Χατζηλάμπρου (2018) 19-20

κληρονομήσει²⁴². :

(§30) *καὶ οἱ αὐτοὶ θεῖοι οὗτοι ἐν τῇ δεκάτῃ τῆς θυγατρὸς ἀποφανθείσης εἶναι ὑπὸ τοῦ ἀδελφιδοῦ κληθέντες μεμαρτυρήκασι παραγενέσθαι. ἐφ' ᾧ δὴ καὶ δεινῶς ἀγανακτῶ, ὅτι ὁ μὲν ἀνὴρ λαγχάνων ὑπὲρ τῆς γυναικὸς τῆς αὐτοῦ τοῦ κλήρου τοῦ πατρῶου Φίλην ὄνομα εἶναι ἐπεγράψατο τῇ γυναικί, οἱ δὲ τοῦ Πύρρου θεῖοι ἐν τῇ δεκάτῃ φάσκοντες παραγενέσθαι τὸ τῆς τήθης ὄνομα Κλειταρέτην τὸν πατέρα ἐμαρτύρησαν θέσθαι αὐτῇ.*

(§34) *οἱ δ' οἰκειότατοι τῶν ἀπάντων, ὁ πατήρ καὶ ὁ θεῖος καὶ ἡ μήτηρ οὐκ ἂν ἤδει τὸ ὄνομα τῆς θυγατρὸς, ὡς φασι, τῆς αὐτοῦ. πολὺ γε μάλιστ' ἂν, εἰ ἦν ἀληθὲς τὸ πρᾶγμα. ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων καὶ ὕστερον ἐγχωρήσει εἰπεῖν.*

(§63) *ἔτι δ' ἂν πρότερον τοῦ Ξενοκλέους οἱ τοῦ Πύρρου θεῖοι, εἰ ἤδεσαν γνησίαν θυγατέρα τῷ ἑαυτῶν ἀδελφιδῷ καταλειπομένην καὶ ἡμῶν μηδένα λαμβάνειν ἐθέλοντα αὐτήν, οὐκ ἂν ποτε ἐπέτρεψαν Ξενοκλέα, τὸν μηδαμόθεν μηδὲν γένει προσήκοντα Πύρρῳ, λαβόντα ἔχειν τὴν κατὰ γένος προσήκουσαν αὐτοῖς γυναῖκα. ἢ δεινόν γ' ἂν εἶη.*

Εἶναι ἀκόμα χρήσιμο νὰ σημειωθεῖ πὼς ἐσκεμμένα ὁ ομιλητὴς ἀποφεύγει νὰ σχολιάσει τὴ σχέση τῶν θεῖων μετὰ τὴ μητέρα τοῦ καὶ τοὺς κατονομάζει μονάχα ὡς θεοὺς τοῦ Πύρρου. Ὁρθὰ σκέφτηκε ὁ Ἰσαῖος πὼς ἡ νομικὴ διαμάχη ἀνάμεσα στα μέλη μιᾶς οἰκογένειας θὰ προκαλοῦσε ἀρνητικὰ συναισθήματα στους δικαστές, οἱ οἵτις μποροῦν νὰ στραφθοῦν κυρίως ἐναντίον τοῦ νεότερου διάδικο- ἀδερφοῦ τοῦ Ενδίου.

Στο δεῦτερο καὶ ιδιαίτερα σημαντικό μέρος τοῦ λόγου τοῦ Ἰσαίου, ἡ αποτελεσματικότερη τακτικὴ τοῦ ρήτορα ὥστε νὰ υπερασπιστεῖ τὸν ομιλητὴ, εἶναι νὰ ἐλέγξει τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀντιδίκων πρὸς τὴ Φίλη. Ὁ ομιλητὴς

²⁴² Usher (2001) 165-166

επανέρχεται στο νόμο και θέτει μια σειρά από σκληρές ερωτήσεις. Ο έλεγχος αφορά το πλαίσιο του νόμου ως προς τη κληρονομική διαδοχή και ειδικά το νομό για τις επικλήρους κόρες και τον υιοθετημένο γιο ενός άτεκνου άντρα. Με τον τρόπο αυτό ο Ισαίος θα αποδείξει πως και οι ίδιοι αντίδικοι από την πλευρά τους, ο Νικόδημος και ο Ξενοκλής, αντιμετώπισαν τη Φίλη, για μεγάλο χρονικό διάστημα, ως κόρη εταίρας²⁴³.

Ο νόμος για την κληρονομική διαδοχή αναφέρεται στην § 42, διαβάζεται ως νόμος και αργότερα σχολιάζεται από τον ομιλητή στην παράγραφο §68: *ὁ γὰρ νόμος διαρρήδην λέγει ἐξεῖναι διαθέσθαι ὅπως ἂν ἐθέλη τις τὰ αὐτοῦ, ἐὰν μὴ παῖδας γνησίους καταλίπη ἄρρενας: ἂν δὲ θηλείας καταλίπη, σὺν ταύταις. οὐκοῦν μετὰ τῶν θυγατέρων ἔστι δοῦναι καὶ διαθέσθαι τὰ αὐτοῦ: ἄνευ δὲ τῶν γνησίων θυγατέρων οὐχ οἷόν τε οὔτε ποιήσασθαι οὔτε δοῦναι οὐδενὶ οὐδὲν τῶν ἑαυτοῦ.*

Ο Ισαίος δίνει την ερμηνεία του στη συγκεκριμένη διάταξη του νόμου κατά την οποία εάν το τέκνο του αποθανόντα είναι κόρη, μονάχα μέσω αυτής μπορεί κάποιος να κληρονομήσει την περιουσία του αποθανόντος. Εάν κάποιος έχει νόμιμες κόρες, δεν μπορεί να αφήσει σε κανέναν υιοθετημένο τα περιουσιακά του στοιχεία.

Συγκεκριμένα, ο Ισαίος ισχυρίζεται ότι ο νόμος υποχρεώνει τους πατέρες με μοναχοκόρη, όταν υιοθετεί ένα γιο, να ορίσει ότι ο τελευταίος παντρεύεται την κόρη, διαφορετικά η υιοθεσία είναι άκυρη. Ο ρήτορας δεν αφήνει καμία αμφιβολία για την ορθότητα της ερμηνείας του. Παρατηρείται στην διατύπωση του νόμου η μαεστρία του Ισαίου στην τοποθέτηση των λέξεων και στην παρουσίαση των νόμων μέσα από το λόγο του.

Η Χατζηλάμπρου²⁴⁴ παρατηρεί πως ο Ισαίος αφενός είναι απόλυτος στη

²⁴³ Χατζηλάμπρου (2018) 19-20

²⁴⁴ ό.π. 20-21

περιγραφή του ανωτέρου νόμου καθιστώντας τον αποδεκτό. Αφετέρου, η τελευταία αρνητική ημιπερίοδος μέσω της αλληλουχίας των προτάσεων, δίνει αμφιβολίες στην ερμηνεία του νόμου §42.

Ως προς το συγκεκριμένο τμήμα του νόμου ο Ισαίος είναι η μόνη πηγή επομένως δεν μπορεί να εξακριβωθεί εάν ήταν εντελώς τυπικός στην ερμηνεία του. Πάντως, αφήνεται η υπόνοια πως στην περίπτωση της υιοθεσίας εν ζωή, ο υιοθετών δεν ήταν υποχρεωμένος να παντρευτεί την κόρη του υιοθετητή, υπό την προϋπόθεση ότι συμπεριλήφθηκε με κάποιο τρόπο στη διαθήκη, για παράδειγμα μέσω της πρόβλεψης της προίκας της. Σε μια τέτοια περίπτωση η Φίλη, αν και θυγατέρα του Πύρρου, δεν θα ήταν η επίκληρος κόρη του απαραίτητως, επιχείρημα το οποίο ο Ισαίος προσπαθεί να υποκρύψει²⁴⁵.

Επιπλέον, συναντάμε στις παραγράφους 35-39 ακόμα ένα επιχείρημα με βάση την πιθανότητα. Αναλυτικότερα, οι αντίπαλοι προκειμένου να εξηγήσουν την αποτυχία τους να εξασφαλίσουν την επιστροφή της προίκας μετά το θάνατο του Πύρρου, δήλωσαν ότι η προίκα δεν είχε αποτελέσει αντικείμενο επίσημης αποτίμησης, καθιστώντας την ιδιωτική, ανεπίσημη ρύθμιση που δεν μπορούσε να γίνει δεκτή νομικά. Από την άλλη πλευρά, ο ομιλητής, υποστηρίζει πως δεν επιστράφηκε καμία προίκα απλώς και μόνο επειδή δεν υπήρχε γάμος, και μια τέτοια ιδιωτική ρύθμιση θα ήταν εξαιρετικά απίθανη²⁴⁶. (§35) *περὶ δὲ τῆς τούτου μαρτυρίας οὐ χαλεπὸν καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν νόμων ἐστὶ γινῶναι ὅτι φαίνεται περιφανῶς τὰ ψευδῆ μεμαρτυρηκῶς οὗτος. ὅπου γάρ, ἐάν τις τι ἀτίμητον δῶ, ἔνεκα τοῦ νόμου, ἐὰν ἀπολίπη ἢ γυνὴ τὸν ἄνδρα ἢ ἐὰν ὁ ἀνὴρ ἐκπέμψῃ τὴν γυναῖκα, οὐκ ἔξεστι πράξασθαι τῷ δόντι ὃ μὴ ἐν προικὶ τιμήσας ἔδωκεν, ἢ που ὅστις γέ φησιν ἄνευ ὁμολογίας προικὸς τὴν ἀδελφὴν ἐγγυῆσαι, περιφανῶς ἀναίσχυντος ὧν ἐλέγχεται.*

²⁴⁵ Χατζηλάμπρου 21-22

²⁴⁶ Usher (2001) 165-166

Ακόμα, στις παραγράφους §§40-44 ο Ισαίος βασιζόμενος στην απουσία αντιρρήσεων εκ μέρους των αντιδίκων κατά την επιδικασία του Πύρρου, θα συζητήσει για το θέμα κακομεταχείρισης (κάκωσης) της επικλήρου. Οι διατάξεις του νόμου αναφορικά με την παρούσα δίκη αναφέρονται και εξηγούνται αρχικά από τον Ισαίο στις §§46-47, ενώ οι πραγματικοί νόμοι διαβάζονται στην §53. Κανείς από τους συγγενείς δεν προέβει σε εισαγγελία παρότι όπως είναι γνωστό όποιος το επιθυμεί, χωρίς κανένα κίνδυνο μπορεί να προχωρήσει σε μια τέτοια διαδικασία²⁴⁷.

Εσκεμμένα ο ρήτορας αποφεύγει να αναφερθεί στις πράξεις του Ενδίου καθώς αποκαλύπτοντας τυχόν ασυνέπειες εκ μέρους του ίσως έδινε προβάδισμα στους αντίδικους. Ο Ισαίος θα συμπύξει τις σχετικές πράξεις του Ενδίου στις παραγράφους (§§50-51). Υποστηρίζει πως θα ήταν αφελής αν δεν είχε παντρευτεί τη νόμιμη κόρη του υιοθέτησή του, η οποία λειτουργούσε ως γέφυρα για να μεταβιβάσει στον ίδιο και στα παιδιά τους την κληρονομιά. Πως θα μπορούσε να έχει παραβιάσει τους νόμους ή να ήταν τόσο επιρρεπής ώστε να μην παντρευτεί την Φίλη και έτσι να εξασφαλίσει τη διαδοχή της επόμενης γενιάς του αν ήταν πραγματικά η νόμιμη κόρη του Πύρρου²⁴⁸. :

(§50) οἶμαι δὲ οὐδ' ἂν τὴν ἀρχὴν ἐκεῖνον οὐδ' ἄλλον γε τῶν εἰσποιήτων οὐδένα οὕτως εὐήθη οὐδ' αὖ ὀλίγορον τῶν νόμων τῶν κειμένων γίγνεσθαι, ὥσθ' ὑπαρχούσης γνησίας θυγατρὸς τῷ τὸν κληρὸν καταλιπόντι ἐτέρῳ δοῦναι ταύτην ἀνθ' ἑαυτοῦ. ἀκριβῶς γὰρ ἦδει διότι τοῖς γε ἐκ τῆς γνησίας θυγατρὸς παισὶ γεγονόσιν ἀπάντων τῶν παπῶων κληρονομία προσήκει. εἴτα εἰδὼς ἂν τις ταῦτα ἐτέρῳ παραδοίη τὰ αὐτοῦ, καὶ ταῦτα τηλικαῦτα ὄντα ὅσων ἡμφισβήτησαν οὗτοι;

(§51) δοκεῖ δ' ἂν τις ὑμῖν οὕτως ἀναιδῆς ἢ τολμηρὸς εἰσποιήτος γενέσθαι, ὥστε μηδὲ τὸ δέκατον μέρος ἐπιδοῦς ἐκδοῦναι τῇ γνησίᾳ θυγατρὶ τῶν πατρῶων;

²⁴⁷ Edwards (2007) 44-46

²⁴⁸ Usher (2001) 166-167

γενομένων δὲ τούτων δοκεῖ ἂν ὑμῖν ὁ θεῖος ἐπιτρέψαι, ὁ ἐγγυῆσαι μεμαρτυρηκῶς αὐτῆς τὴν μητέρα; ἐγὼ μὲν γὰρ οὐ νομίζω, ἀλλὰ καὶ ἠμφισβήτησεν ἂν τοῦ κλήρου καὶ διεμαρτύρησε καὶ εἰσήγγειλεν ἂν πρὸς τὸν ἄρχοντα, καὶ ἄλλο εἶ τι ἦν ἰσχυρότερον τούτων, ἅπαντ' ἂν διεπράξατο.

Παράλληλα, ο Ἰσαῖος θα σχολιάσει κατά σειρά τις πράξεις του Ξενοκλή σχετικά με την διεκδίκηση της περιουσίας του Πύρρου, οι ασυνέπειες των οποίων είχαν πιθανῶς ακουστεί και στη προηγούμενη δίκη. Ειδικότερα, αν και ο Ξενοκλής ισχυρίστηκε ὅτι ἡ Φίλη ἦταν ἡ νόμιμη κόρη τοῦ Πύρρου δεν διεκδίκησε τὴν περιουσία τοῦ Πύρρου ἀπὸ τὸν Ἐνδιο ὅσο ἦταν ἀκόμα ζωντανός. Ἀκόμα και αν ἡ δικαιολογία τοῦ ἦταν ὁ φόβος μήπως χάσει τὴ σύζυγο τοῦ ἀπὸ κάποιον ἐξ ἀγχιστείας συγγενή²⁴⁹. Βέβαια, ὁ Ξενοκλής ἦταν ἤδη παντρεμένος με τὴ Φίλη γιὰ οκτὼ χρόνια και, ὡς ἐκ τούτου, δεν εἶχε διεκδικήσει τὴν περιουσία ὅταν δόθηκε στον Ἐνδιο. Λέγεται ὅτι ἀρνήθηκε τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἀπόφασης, ἀλλὰ δεν ἀναφέρεται πότε αὐτὴ ἡ ἀντίρρηση κατατέθηκε. Ἐπομένως ὁ Ξενοκλής δεν εἶναι σε θέση νὰ υποστηρίξει τὴ μη διεκδίκηση τῆς περιουσίας ἕως τώρα, πόσο μάλλον ἔχοντας παιδιά γιὰ γνήσιους κατιόντες και πιθανούς κληρονόμους²⁵⁰. Ἴσως, ὑπάρχει ἡ πιθανότητα μίας κρυφῆς συμφωνίας μεταξύ τοῦ Ἐνδίου και τοῦ Νικόδημου που θα μπορούσε νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀδράνεια τοῦ Ξενοκλή, φοβούμενος μήπως χάσει τὴ γυναίκα τοῦ.²⁵¹

Ἀντίθετα, ἐσπευσε νὰ διεκδικήσει τὴ κληρονομία ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἐνδίου, αν και ὁ νόμος ἐπέτρεπε πέντε χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ κληρονόμου γιὰ αξιώσεις ἰδιοκτησίας. (§58) ὁ δὲ νόμος πέντε ἐτῶν κελεύει δικάσασθαι τοῦ κλήρου, ἐπειδὴν τελευτήσῃ ὁ κληρονόμος. οὐκοῦν δυοῖν τὰ ἕτερα προσῆκε τῇ γυναικί, ἢ γυναικί ἢ ζῶντι τῷ Ἐνδίῳ ἀμφισβητῆσαι τῶν πατρῶων, ἢ

²⁴⁹ Χατζηλάμπρου (2018) 22-23

²⁵⁰ Usher (2001) 165

²⁵¹ Edwards (2007) 45-46

ἐπειδὴ τετελευτηκῶς ἦν ὁ εἰσποίητος, τῶν τοῦ ἀδελφοῦ τὴν ἐπιδικασίαν ἀξιοῦν ποιεῖσθαι, ἄλλως τε καὶ εἰ, ὡς φασιν οὗτοι, ἠγγυήκει αὐτὴν τῷ Ξενοκλεῖ ὡς γνησίαν ἀδελφὴν οὕσαν αὐτοῦ

Επιπλέον, στις παραγράφους §§58-62 ο Ισαῖος υποστηρίζει πως εἰάν η Φίλη ἦταν πράγματι ἡ μοναχοκόρη ἐπικληρῶς τοῦ Πύρρου εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ εἰσέλθει ἀπευθείας στὴν κατοχὴ τῆς πατρικῆς περιουσίας, χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται νὰ μεσολαβήσει καμία δικαστικὴ ἐνέργεια²⁵². (§62) *μηδεὶς οὖν ὕμῶν ἠγείσθω, εἰ ἐνόμιζε γνησίαν εἶναι τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα Ξενοκλῆς, λαχεῖν ἂν ὑπὲρ αὐτῆς τὴν λῆξιν τοῦ κλήρου τοῦ πατρῶου, ἀλλ' ἐβάδιζεν ἂν ἡ γνησία εἰς τὰ ἑαυτῆς πατρῶα, καὶ εἴ τις αὐτὴν ἀφηρεῖτο ἢ ἐβιάζετο, ἐξῆγεν ἂν ἐκ τῶν πατρῶων, καὶ οὐκ ἂν ἰδίας μόνον δίκας ἔφευγεν ὁ βιαζόμενος, ἀλλὰ καὶ δημοσίᾳ εἰσαγγελθεὶς πρὸς τὸν ἄρχοντα ἐκινδύνευεν ἂν περὶ τοῦ σώματος καὶ τῆς οὐσίας ἀπάσης τῆς ἑαυτοῦ.*

Ἐπειτα, ο Ισαῖος σαφῶς θα προβεῖ στὸν ἐλεγχὸ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν θεῶν τοῦ Πύρρου. Στις παραγράφους §§63-67 υποστηρίζεται ἡ μὴ ἀξίωση τῆς Φίλης ὡς ἐπικληρῶς ἀπὸ τοὺς θεῖους. Οἱ ἴδιοι ἰσχυρίστηκαν παρόντες στὸ γάμο τῆς ἀδερφῆς τοῦ Νικοδήμου με τὸν Πύρρο ἀλλὰ καὶ στὴν ονοματολογία τῆς, κατὰ τὰ λεγόμενα τοὺς, κόρης τοῦ. Ὅμως παρότι ἀναφέρεται ρητὰ στὸ νόμο πως οἱ ἐπικληρῶς κόρες, «ἀναγκαστικά» παντρεύονται τὸν κοντινότερο ἀγχιστέα, οἱ θεῖοι δὲν διεκδίκησαν ποτέ τὴν ἀνιψιά τοὺς καὶ τὴν κληρονομία τῆς, οὔτε ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὴν προστασία τῆς.

Πρόκειται γιὰ ἓνα παράδειγμα διεξοδικῆς πολὺπλευρῆς μεθόδου τοῦ Ισαίου, μέσω τῆς ὁποίας διερευνᾶ ὅλα ὅσα ἀναμένονται ἀπὸ τὰ ἀντίπαλα μέρη (ἀν ὑποτίθεται πως ἔπρεπε νὰ ἐνεργοῦν σύμφωνα με τὸ νόμο) ὑπὸ τὴν προϋπόθεση νὰ ἰσχύει ἡ νομιμότητα τῆς Φίλης, τὴν ὁποία υποστηρίζουν.²⁵³ Συνάμα, ο Ισαῖος προκειμένου νὰ κλονίσει ἀκόμη περισσότερο τὴν ἀξιοπιστία

²⁵² Χατζηλάμπρου (2018) 24-27

²⁵³ Usher (2001) 165-166

των θείων, περιγράφει μια τέτοια συμπεριφορά όχι μόνο ως αντιφατική, επομένως ύποπτη, αλλά ως προκλητική για το νόμο.(§67) *εἶτα <τί> παρελθόντες τὸν τελευταῖον τοῦ οἴκου γεγενημένον κληρονόμον τοῦ Πύρρου κλήρου τὴν λῆξιν λαχεῖν ἤξιωσαν παρὰ τὸν νόμον. πρὸς δὲ τούτοις ἐκεῖνο αὐτοὺς ἔρεσθε, εἴ τις τῶν γνησίων <τῶν> αὐτοῦ ἐπιδικάζεσθαι ἀξιοῖ. ταῦτα πρὸς τὴν ἀναίδειαν αὐτῶν πυνθάνεσθε. ὡς δ' ἦν ἐπίδικος ἡ γυνή, εἴ περ γνησία κατελείφθη, ἐκ τῶν νόμων σαφέστατα μαθεῖν ἔστι τοῦτο.*

Τέλος, ο Ισαίος αφήνει στο τέλος την εξέταση των πράξεων του Πύρρου στις παραγράφους (§§72-76), σύμφωνα με τις οποίες αποδεικνύεται έμπρακτα πως ο ίδιος δε θεωρούσε την Φίλη ως γνήσια κόρη του. Πιο συγκεκριμένα, ο ρήτορας υποστηρίζει πως ο Πύρρος δεν θα είχε κανένα λόγο να υιοθετήσει τον Ένδιο εάν είχε νόμιμη κόρη, καθώς και πάλι είχε το δικαίωμα να διεκδικήσει την επίκληρο και την περιουσία της, ως υιοθετημένος. Επιπλέον, ο ρήτορας τονίζει ως αποδεικτικό στοιχείο ότι ο Πύρρος δεν την εισήγαγε στην φρατρία του σύμφωνα με τον κανόνα²⁵⁴. (§72) *..τίνος γὰρ ἔνεκα, εἰ ἦν γνησία θυγάτηρ τῷ ἡμετέρῳ θείῳ καταλειπομένη, ποιησάμενος ὁ θεῖος κατέλιπε τὸν ἐμὸν ἀδελφὸν ὑὸν αὐτῷ; πότερον ὅτι προσήκοντες αὐτῷ ἐγγυτέρῳ γένους ἡμῶν ἦσαν ἄλλοι, οὕς βουλόμενος τὴν ἐπιδικασίαν τῆς θυγατρὸς ἀποστερησαι ἐποιεῖτο τὸν <ἐμὸν> ἀδελφὸν ὑὸν αὐτῷ; ἀλλ' οὐτε ἐγένετο οὐτ' ἔστι, μὴ γενομένων [δὲ] παίδων γνησίων ἐκείνῳ, ἐγγυτέρῳ ἡμῶν οὐδὲ εἶς: ἀδελφὸς μὲν γὰρ οὐκ ἦν αὐτῷ οὐδ' ἀδελφοῦ παῖδες, ἐκ δὲ τῆς ἀδελφῆς ἡμεῖς ἤμεν αὐτῷ.*

Όπως φαίνεται, η συμπεριφορά του ίδιου του Πύρρου, σε μεγάλο βαθμό, παρέχει την πιο αποφασιστική απόδειξη και για αυτό συνοψίζεται σε μεγάλο βαθμό σε ένα σημαντικό τμήμα του λόγου, πριν τον επίλογο. Στη συνέχεια απευθύνεται στους δικαστές με μια σειρά ερωτήσεων, απαιτώντας να τεθούν στους αντιπάλους. Η χρήση των ερωτήσεων γενικά ήταν ένα από τα κύρια

²⁵⁴ Χατζηλάμπρου (2018) 25-26

χαρακτηριστικά ενός ρητορικού λόγου²⁵⁵.

2.3 Επίλογος 77-79

Ο επίλογος του Ισαίου (§§77-79) περιέχει μια σύνοψη των πιθανών επιχειρημάτων, που εκφράστηκαν στο πρώτο μισό της ομιλίας, καταλήγοντας με ένα ακόμη επιχειρήμα, στην τελευταία παράγραφο της ομιλίας (§80). Με το επιχειρήμα αυτό, δυσχεραίνεται η συμπεριφορά του Πύρρου καθώς δεν προσέφερε γαμήλιο γεύμα προς τιμήν της συζύγου του²⁵⁶. Έτσι, ο ομιλητής αφού ανακεφαλαιώνει τα επιχειρήματά του, προβαίνει στην επανάληψη των ερωτήσεων που τέθηκαν στην αρχή και τελειώνει με μια κατάθεση που αποδεικνύει ότι ο Πύρρος δεν πραγματοποίησε ποτέ τις τακτικές εορταστικές εκδηλώσεις του γάμου στη φρατρία του. Στον επίλογο δεν επιδιώκεται η συναισθηματική φόρτιση των ενόρκων. Αντίθετα, ο ομιλητής συνεχίζει τα επιχειρήματά του μέχρι το τέλος και τους κατευθύνει στις ερωτήσεις που πρέπει να ζητήσουν από τον Νικόδημο²⁵⁷.

Όπως προκύπτει από τα δύο τελευταία επιχειρήματα του ομιλητή, ο Ισαίος καταφέρνει να συνδυάσει τα κατά τα «εικός» επιχειρήματα, βασισμένα στην πιθανολογία που χαρακτηρίζονται ως «κοινωνικά» επιχειρήματα, με όσα στηρίζονται σε νομική επιχειρηματολογία. Με τον τρόπο αυτό, όπως ορθά υπογραμμίζει η Χατζηλάμπρου²⁵⁸ τα πρώτα εκ των δύο κατηγοριών επιχειρήματα, καθίστανται ιδιαίτερα αξιόπιστα. Κλείνοντας, στον επίλογο του ο Ισαίος προσπαθεί να εντυπωθεί στη μνήμη του ακροατή, για αυτό άλλωστε επιλέγει να ανακεφαλαιώσει τις σημαντικές θέσεις του λόγου του, και να συνδυάσει την συναισθηματική με την λογική επιρροή.

²⁵⁵ Usher (2001) 165-166

²⁵⁶ Χατζηλάμπρου (2018) 26

²⁵⁷ Edwards (2007) 46-47

²⁵⁸ όπ.π. 27

3. Αισθητικές και νοηματικές επισημάνσεις

Σχολιάζοντας την επιχειρηματολογία του Ισαίου στον τρίτο λόγο του *Περί του Πύρρου κλήρου* σύμφωνα με αυστηρά νομικά πρότυπα, χαρακτηρίζεται ως ασαφής. Ο Wyse και άλλοι μελετητές εξέφρασαν αντιρρήσεις επί των ζητημάτων που τίθενται στο λόγο. Πιο συγκεκριμένα, ακόμα κι αν η αδερφή του Νικοδήμου ήταν εταίρα, αυτό το γεγονός δεν αποκλείει το γάμο της με τον Πύρρο. Η απουσία προίκας δεν ήταν απόδειξη ότι δεν έγινε γάμος. Ο Νικόδημος ενδεχομένως να μην είχε λόγο να αντιταχθεί στη διαδοχή του Ενδίου κατά τον θάνατο του Πύρρου, ή στο γάμο του Φίλη προς τον Ξενοκλή, καθώς θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι ο νόμος δεν υποχρέωσε αυστηρά τον υιοθετημένο γιό να παντρευτεί τη νόμιμη κόρη του πατέρα του²⁵⁹.

Σαφώς, ο Ισαίος κατάφερε μέσω της επίθεσης στο ήθος του αντιπάλου να καταστήσει τον αντίδικο, Νικόδημο, ως τον άνδρα εκείνο που προωθούσε για προσωπικά οικονομικά οφέλη την ίδια του την αδερφή. Ως τιποτένιος και ανήθικος άντρας θα εντυπωνόταν πιθανόν στο νου των δικαστών υστέρα από τη παρουσίαση των γεγονότων από την μεριά του ομιλητή. Ο Νικόδημος παρουσιάζεται επίσης να έχει παραμελήσει όχι μόνο την αδερφή του αλλά και την ανιψιά του και καθίσταται από κάθε άποψη αναίσχυντος.

Όπως προκύπτει ο ρήτορας εντόπισε ευθύς αμέσως την έλλειψη αξιοπιστίας των αντεπιχειρημάτων και το απόδειξε στους διαστατές. Η αδράνεια των αντιπάλων σχετικά με την διεκδίκηση της περιουσίας του Πύρρου, τόσο από το Ξενοκλή όσο και από τον Νικόδημο και τους θεϊούς-μάρτυρες, προκαλεί αδικαιολόγητες ασυνέπειες.

Ως προς τα νομικά ζητήματα που εμφανίζονται στον *Περί του Πύρρου κλήρου* του Ισαίου αξίζει να σημειωθεί, όπως άλλωστε αποδείχτηκε μέσα από

²⁵⁹ Χατζηλάμπρου (2018) 26-28

την πραγματολογική ανάλυση του λόγου, πως πρόκειται για μια εξαιρετικά σημαντική πηγή πληροφοριών για τον κληρονομικό νόμο του Αττικού τον 4ο αιώνα.

Συνοψίζοντας λοιπόν επισημαίνονται οι παρακάτω διαπιστώσεις²⁶⁰:

I. Ως προς την επίκληρο κόρη, όπως σχολιάστηκε εκτενώς και στο θεωρητικό μέρος της εργασίας, και επιβεβαιώνεται από τον παρόντα νόμο, ένας άνθρωπος του οποίου ο μόνος νόμιμος απόγονος ήταν κόρη ή κόρες, θα μπορούσε να διαθέσει την περιουσία του μόνο μέσω αυτής (§§ 42, 68). Κατά συνέπεια, σύμφωνα με την ερμηνεία του Isaeus, ο υιοθετημένος γιος, ανεξάρτητα από τον τρόπο υιοθεσίας (εν ζωή, διαθήκη ή μεταθανάτιο), υποχρεώθηκε να παντρευτεί τον επίκληρο, αποκτώντας έτσι την περιουσία του υιοθετούμενου πατέρα του. (§50). Αυτό είναι ίσως το ισχυρότερο επιχείρημα του ομιλητή, αν πράγματι συμβαίνει ότι ένας γιος που υιοθετήθηκε με βούληση έπρεπε νομικά να παντρευτεί τη νόμιμη κόρη του υιοθετούμενου πατέρα του ή διαφορετικά η βούληση ήταν άκυρη (§68-69)²⁶¹.

II. Η παντρεμένη γυναίκα που έγινε επίκληρος με το θάνατο του πατέρα της ήταν υποχρεωμένη από το νόμο να δοθεί στον πλησιέστερο συγγενή της (§64).

III. Ο νόμος διέθετε έναν τρόπο για την προστασία του επικλήρου. Για κάθε αδικία που διαπράττεται εναντίον της, θα μπορούσε κάποιος να ασκήσει αγωγή μέσω της εισαγγελίας (μιας διαδικασίας που δεν είχε κανένα κίνδυνο για τον ενάγοντα), ακόμη και αν δεν κατάφερε να πάρει ψήφους από τους διαδίκους (§§46-47, 53)²⁶².

²⁶⁰ Χατζηλάμπρου (2018) 28-34

²⁶¹ Edwards (2007) 45-46

²⁶² όπ.π. 28-29

IV. Εύστοχα τοποθετείται η Χατζηλάμπρου²⁶³ υπογραμμίζοντας πως, καθώς αυτές οι νομικές διατάξεις έρχονται σε ένα ρητορικό κείμενο, στο οποίο ο λογογράφος κάνει επιλεκτική χρήση των χορίων του νόμου και συνεχίζει να τα ερμηνεύει προς όφελος του πελάτη του, δεν είναι βέβαιο ότι τα ζητήματα που αφορούν την επίκληρο ή αυτόν που υιοθετείται, όντως ορίζονται από το νόμο ακριβώς όπως τον διατυπώνει ο ρήτορας. Χαρακτηριστικά, εντοπίζεται στο λόγο του Ισαίου, η περίπτωση του υιοθετημένου διαδόχου Ενδίου, να έχει προχωρήσει στην επιδικασία της περιουσίας χωρίς να παντρευτεί τη νόμιμη κόρη του πατέρα του. Ίσως ο υιοθετημένος γιος να είχε νόμιμο δικαίωμα, να δηλώσει ότι είναι προς το συμφέρον της αδελφής του και να την δώσει σε γάμο με άλλον, δίνοντας της μια ικανοποιητική προίκα. Καμία άλλη μαρτυρία δεν είναι διαθέσιμη σχετικά με παρόμοια περίπτωση και πρόκειται για μια ερμηνεία του νόμου ασυνήθιστη στην αθηναϊκή κοινωνία.

V. Ωστόσο, ο τρίτος λόγος του Ισαίου, δεν επιτρέπει να καταλάβουμε αν η ετυμηγορία της δίκης για ψευδομαρτυρία, ρύθμιζε αυτομάτως το ζήτημα της εκδίκασης της αξίωσης επί της περιουσίας.

VI. Επιπλέον, μέσα από τον τρίτο λόγο του Ισαίου αντλούμε τη μόνη μαρτυρία που έχουμε σχετικά με την ακριβή προθεσμία υποβολής αξίωσης κληρονομιάς σε χρονικό διάστημα πέντε χρόνια (§58) μετά το θάνατο του κληροδόχου²⁶⁴.

VII. Τέλος, ένα σημαντικό νομικό ζήτημα που πραγματεύεται και εκπορεύεται από το λόγο του Ισαίου, *Περί του Πύρρου κλήρου*, είναι κατά πόσο, κατά τη διάρκεια του τέταρτου αιώνα, τα παράνομα παιδιά δύο Αθηναίων πολιτών είχαν δικαίωμα στην αθηναϊκή ιθαγένεια. Κατά μια άποψη τα παιδιά ήταν Αθηναίοι πολίτες και γνήσια τέκνα όταν είχαν

²⁶³ Χατζηλάμπρου (2018) 27-28

²⁶⁴ ό.π. 30

δύο γονείς Αθηναίους, διαφορετικά, αποκλείονταν από την αθηναϊκή υπηκοότητα. Στο βέλτιστο σενάριο, δεδομένου ότι οι γονείς δεν ήταν ξένοι, αλλά τα τέκνα πραγματοποιούνταν εκτός πλαισίου γάμου, απολάμβαναν (ανεπίσημα) ένα ενδιάμεσο καθεστώς μεταξύ του πολίτη και του μετοίκου. Κάποιες φορές βέβαια, συναντάται η άποψη σύμφωνα με την οποία δεν απαιτείται ρητά οι γονείς να είναι και οι δύο Αθηναίοι πολίτες ώστε να προκύψει η απόκτηση αθηναϊκής ιθαγένειας στους απογόνους τους, κατά συνέπεια τα παράνομα παιδιά των Αθηναίων πολιτών ήταν Αθηναίοι πολίτες στην περιοχή τους²⁶⁵. Σε αυτή την ομιλία ο Ισαίος υποστηρίζει ότι η Φίλη είναι μη νόμιμη, κόρη εταίρας, συνεπώς δεν έχει δικαίωμα κληρονομιάς στην περιουσία του Πύρρου. Αν ήταν νόμιμο παιδί του Πύρρου, θα ήταν επίκληρος. Παρ' όλα αυτά, η ομιλία του αποδεικνύεται ασυνεπής, καθώς δεν περιέχει καμία αναφορά στον παράνομο γάμο του Αθηναίου πολίτη Ξενοκλή, και της παράνομης Φίλης²⁶⁶.

Ίσως ο νόμος που απαγορεύει το γάμο μεταξύ ενός πολίτη και ενός μη, δεν ήταν ακόμη σε ισχύ. Η έλλειψη αναφοράς από τον ομιλητή στο παράνομο αυτό γάμο μπορεί να εξηγηθεί ως μια προσπάθεια να καλυφθούν οι ευθύνες του αδελφού του Ενδίου και να αποφευχθεί μια μεταθανάτια κατηγορία εναντίον του. Αν ο νόμος είχε τεθεί σε ισχύ, οι ευθύνες του Ενδίου θα ήταν προφανείς και θα αποτελούσαν ένα ισχυρό αντεπιχείρημα για την άλλη πλευρά. Ενδεχομένως, ακόμα και η οικονομική και κοινωνική θέση του Ξενοκλή, είχε

²⁶⁵ Κλείνοντας, τις πρώτες δεκαετίες του τέταρτου αιώνα, προκύπτει από τον Δημοσθένη (Δημ.ΛΙΧ.16 και 52), πως μια παράνομη γυναίκα-εταίρα μπορούσε να παντρευτεί ως νόμιμη σύζυγος Αθηναίο πολίτη. Έτσι, τα παράνομα παιδιά δικαιούνταν να κρατήσουν την αθηναϊκή ιθαγένεια. Αυτή η παρατήρηση, διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον MacDowell. Πράγματι, μια γυναίκα που ήταν παράνομη, κόρη δύο Αθηναίων πολιτών, ειδικά αν μεγάλωσε με τον πατέρα της, θα μπορούσε να παντρευτεί όπως και σήμερα, αφού δεν υπήρχε ανάγκη δημόσιας αναγνώρισης της πολιτικής της κατάστασης. Εντούτοις, αυτή η υπόθεση, έρχεται σε αντίθεση με τον νόμο του Περικλή κατά τον οποίο ένας άνδρας δεν μπορεί να είναι γνήσιος Αθηναίος πολίτης εκτός και αν οι δύο γονείς του ήταν Αθηναίοι.

²⁶⁶ Χατζηλάμπρου (2018) 31-32

φίλους που ήταν προεξέχοντες σε πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς κύκλους και οι οποίοι προσφέρθηκαν εθελοντικά να μιλήσουν στην υπεράσπισή του ως υποστηρικτές στην προηγούμενη δίκη, αποδεικνύει πως θα ήταν μη λογικό ένας Αθηναίος πολίτης να συμφωνήσει να παντρευτεί μια παράνομη γυναίκα, με αποτέλεσμα ακόμα και τα παιδιά τους να αποκλειστούν από την αθηναϊκή ιθαγένεια. Ο Ξενοκλής λοιπόν, είτε γνώριζε ότι η Φίλη ήταν η νόμιμη κόρη δύο Αθηναίων πολιτών ή επειδή ήξερε ότι παρόλο που ήταν παράνομη η σύζυγός του δεν ήταν νομικά απαγορευμένη από την κατοχή αθηναϊκής ιθαγένειας²⁶⁷.

Z. ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΝΙΚΟΣΤΡΑΤΟΥ ΚΛΗΡΟΥ

1. Παρουσίαση του λόγου

Ο τέταρτος λόγος του Ισαίου, *Περί του Νικοστράτου κλήρου*, πραγματεύεται το ζήτημα της διεκδίκησης κληρονομιάς. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς των μελετητών η εκφώνηση του λόγου τοποθετείται λίγο πριν το 370 π.Χ. όταν το 374 στρατός συγκεντρώθηκε από τον Πέρση σατράπη Φαρνάβαζο, για εισβολή στην Αίγυπτο και θεωρείται ότι ο Νικόστρατος σκόπευε να λειτουργήσει ως μισθοφόρος, και τελικά πέθανε εκεί. Αναλυτικότερα, ο Νικόστατος ήταν μακριά από την Αθήνα για έντεκα ολόκληρα χρόνια, υπηρετώντας σε μισθοφορικό στράτευμα, όπου τελικά πέθανε, αφήνοντας πίσω του ένα κτήμα δύο τάλαντων²⁶⁸. Αποτέλεσμα αυτών είναι, να αμφισβητείται η περιουσία του, τόσο από τους δύο γιους (Αγνών και Αγνόθεος), του Θρασίππου, αδελφού του Θρασύμαχου (πατέρα του Νικόστρατου), όσο και από τον Χαριάδη. Ο τελευταίος, υπηρέτησε στο στρατό

²⁶⁷ Χατζηλάμπρου (2018) 34-35

²⁶⁸ Roussel (1960)² 73

με τον αποθανόντα, με αποτέλεσμα να υποστηρίζει πως ο Νικόστρατος πριν πεθάνει, κατά την κοινή στρατιωτική τους θητεία, συνέταξε διαθήκη με την οποία τον υιοθέτησε και τον κατέστησε κληρονόμο για την περιουσία του, η οποία ανερχόταν στα δύο τάλαντα (4.18, 20, 26) ²⁶⁹.

Από την άλλη τα δύο πρώτα ξαδέλφια του Νικόστρατου, ο Αγνών και ο Αγνόθεος διεκδικούν την περιουσία εξαιτίας της συγγενικής τους σχέσης. Αμφισβήτησαν την αξιοπιστία της διαθήκης και διεκδίκησαν την περιουσία του θείου τους σε ιδιωτική δίκη, την διαδικασία. Ισχυρίστηκαν ότι, ήταν οι γιοι του Θρασίππου, αδελφού του Θρασύμαχου (πατέρα του Νικόστρατου) και συνεπώς ήταν πρώτοι ξαδέλφια του αποθανόντος. Τα δύο αδέλφια ήταν νέοι σε ηλικία (4.26) και μάλλον ο Αγνών ήταν μεγαλύτερος από τους δύο καθώς αναφέρεται πάντοτε πρώτος (4.1, 2, 24, 27). Πιθανότατα ο Αγνών προέβη προηγουμένως σε μια κύρια ομιλία ενώ ο παρών λόγος του είναι μια υποστηρικτική - συμπληρωματική ομιλία, που περιέχει πολύ λιγότερες λεπτομέρειες της υπόθεσης²⁷⁰. Ο ομιλητής λοιπόν στην παρούσα ομιλία, μιλά ως συνήγορος της οικογένειας και εξετάζει το ζήτημα αποσκοπώντας, στη διευκρίνηση των γεγονότων.

Τα δυο αδέλφια, προσπάθησαν να αποδείξουν τη στενή τους συγγένεια με τον νεκρό αλλά και την πλαστότητα της διαθήκης που παρουσίασε ο Χαριάδης. Αυτός μάλιστα, παρουσίασε μάρτυρες (4.23) για τη βεβαίωση της εγκυρότητας της διαθήκης²⁷¹ φανερώνοντας ταυτόχρονα, τον Νικόστρατο ως γιο του Σμίκρου και όχι του Θρασύμαχου, στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό για την

²⁶⁹ Edwards (2002) 68-69

²⁷⁰ Ο κάτοχος του χειρόγραφου της υπόθεσης, φαίνεται να έχει καταλάβει λάθος την πρώτη φράση της ομιλίας και ονομάζει τον ομιλητή ως τον ίδιο τον Ισαίο. Κάτι τέτοιο ήταν απίθανο να ισχύει καθώς όχι μόνο οι Αθηναίοι δικαστές ήταν συνήθως ύποπτοι απέναντι στους λογογράφους της εποχής αλλά πολύ περισσότερο και ο ίδιος ο Ισαίος δεν ήταν Αθηναίος πολίτης και δεν είχε δικαίωμα παράστασης ενώπιον του δικαστηρίου.

²⁷¹ Σχετικά με τον ρόλο των μαρτύρων στα Αθηναϊκά δικαστήρια της κλασικής περιόδου, βλ. Cartledge P., Millett P., Todd S. (2002) 20-23

εξέλιξη των δεδομένων(4.3-6, 24-25). Ωστόσο, ο ομιλητής εξηγεί τον τρόπο που ο Χαριάδης προσπάθησε να ανατρέψει την αξίωση των δύο αδελφών για συγγενική σχέση με τον Νικόστρατο, συγχέοντας την ταυτότητα του Νικοστράτου και εφευρίσκοντας έναν άλλο πατέρα για τον νεκρό.

Όσον αφορά το ζήτημα της καταγωγής του Νικοστράτου, κάθε μεριά προσκόμισε αποδεικτικά στοιχεία για να υποστηρίξει τους αντίστοιχους ισχυρισμούς. Σχετικά με την ειλικρίνεια της βούλησης, ο ομιλητής προβαίνει στην επαναδιατύπωση των σημείων και υποστηρίζει ότι οι μάρτυρες της δήθεν βουλήσεως ήταν φίλοι του Χαριάδη και επομένως καθίστανται αναξιόπιστοι. Παράλληλα, τονίζει πως ο ίδιος ο Νικόστρατος με τον Χαριάδη δεν ήταν στην πραγματικότητα στενοί φίλοι και επιχειρηματικοί συνεργάτες (4.19-20, 26).

Προτείνει εν τέλει ο ομιλητής, ακόμα και την καθιέρωση ενός νέου νόμου ο οποίος να δίνει μεγαλύτερη προτεραιότητα στις αποδεδειγμένες σχέσεις σχετικά με τις δηλώσεις μαρτύρων. Προκύπτει κατά αυτόν τον τρόπο μια συζήτηση των βασικών αρχών του νόμου της κληρονομιάς²⁷². Αυτή η συζήτηση καταλήγει στο κεντρικό ζήτημα που αφορά την εγκυρότητα της βούλησης του Νικοστράτου. Εξετάζεται έτσι, η συμπεριφορά του Χαριάδη απέναντι στον Νικόστρατο και ιδιαίτερα μετά το θάνατο αυτού, αφού ήταν φανερή η παραμέληση στα των τελετών της κηδείας του Νικοστράτου από τον Χαριάδη²⁷³. Ο Ισαίος κλείνει τον λόγο του με μια τελική υποθετική αναστροφή που ισχυρίζεται θετικά σχόλια για τους πελάτες του.

²⁷² Usher (2001) 145-146

²⁷³ Σχετικά με τη σπουδαιότητα της τέλεσης των νομιζομένων, από τους στενούς συγγενείς του νεκρού, βλ. Pomeroy (1997) 120-121

2. Ερμηνευτική-πραγματολογική ανάλυση στα βασικά για την υπόθεση στοιχεία του λόγου

2.1 Προοίμιο § 1-2

Ο ομιλητής, ως συνήγορος και οικογενειακός φίλος της οικογένειας του Άγωνα και του Αγνόθεου, μέσα από ένα συμπληρωματικό λόγο, εξετάζει το ζήτημα αποσκοπώντας στη διακρίβωση των γεγονότων. Ξεκινώντας, ο συγγραφέας της ομιλίας Ισαίος στο προοίμιο του, αναφέρεται στην στενή οικογενειακή σχέση του ομιλούντα με τους πελάτες του, για αυτό και θα συνηγορήσει υπέρ τους, με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. (§1) *ἐπιτήδριοί μοι τυγχάνουσιν, ὧ ἄνδρες, ὄντες Ἄγων τε οὐτοσί καὶ Ἀγνόθεος, καὶ ὁ πατήρ αὐτῶν ἔτι πρότερον. εἰκὸς οὖν μοι δοκεῖ εἶναι, ὡς ἂν οἶός τε ὧ, συνειπεῖν αὐτοῖς.*

Ἦδη από τον πρόλογο ο ομιλητής επιστρατεύει την επίκληση στη λογική και επιχειρηματολογεί χρησιμοποιώντας έναν αποδεικτικό συλλογισμό, αυτόν του ενθυμήματος, όπως θα χαρακτηριζόταν από τον Αριστοτέλη²⁷⁴. Με βάση αυτόν τον συλλογισμό, αφενός για όσα συνέβησαν σε ξένο τόπο, όπου ήταν μισθοφόρος ο Νικόστρατος, δεν μπορούν οι δικαστές να είναι σίγουροι ούτε μπορεί να ελεγχθεί η αξιοπιστία τους, αφετέρου για όσα έχουν συμβεί στην Αθήνα, μπορεί να επιβεβαιωθεί η αξιοπιστία τους και να καταδειχθεί ολοφάνερα η πρόθεση των αντιδίκων για εξαπάτηση. Συνεπώς, ο ομιλητής έξυπνα προτρέπει τους δικαστές να στηρίζουν την κρίση τους στα δεδομένα που διαπράχθηκαν εντός της Αθήνας, που μοιάζουν να είναι περισσότερο αξιόπιστα, απορρίπτοντας όσα άλλα δεν μπορούν να πιστοποιηθούν²⁷⁵.

Όπως είναι φανερό, το προοίμιο του έργου χαρακτηρίζεται από όλους τους δυνατούς τρόπους εισαγωγής στην υπόθεση, σκιαγραφώντας θετικά την

²⁷⁴ Πρόκειται για συλλογισμό βασισμένο σε κοινώς παραδεκτές απόψεις. Οι προκείμενες του ενθυμήματος είναι αληθείς προτάσεις οι οποίες βασίζονται κατά επέκταση σε αναγκαίες ιδέες. Συνεπώς, το συμπέρασμα είναι εξίσου αληθοφανές και καθίσταται με την σειρά του αναγκαίο. Τριαντάρη (2006)

²⁷⁵ Τριαντάρη (2006) 68-69

προσωπικότητα του ομιλητή και αρνητικά αυτή του αντιδίκου. Εφιστά την προσοχή των δικαστών στην εκδικαζόμενη υπόθεση και προσπαθεί, συνάμα, για την ευμενή προϋδέαση τους. Βέβαια, όπως συνηθίζει ο Ισαίος, ο πρόλογος του είναι σύντομος²⁷⁶, εξηγεί τη φιλία του με τον διάδικο και προσπαθεί να προκαταλάβει το δικαστήριο και να το διαθέσει δυσμενώς προς τον αντίπαλό του²⁷⁷. Ολοκληρώνοντας το προλογικό του μέρος, ο ρήτορας προϋδεάζει τους δικαστές, πως όσες αξιώσεις προβάλλουν οι αντίδικοι κατά την κληροδοσία του Νικόστρατου στοχεύουν στην εξαπάτηση αυτών.

2.2 Διήγησις - Πίστις § 3-29

Το μεγαλύτερο μέρος του λόγου του, ο Ισαίος το αφιερώνει στο κομμάτι της διηγήσεως και της πίστεως. Κατά την διήγησή του συνηθίζει να παραθέτει μια εκτεταμένη έκθεση γεγονότων. Χωρίζει σε τμήματα τη διήγησή του και την ολοκληρώνει με αποδείξεις, μαρτυρίες, τεκμήρια και νόμους. Εξυπηρετεί, άλλωστε, με αυτόν τον τρόπο τους δικαστές καθώς θα δυσκολεύονταν στις κληρονομικές υποθέσεις να παρακολουθούν τα κεφάλαια της επιχειρηματολογίας, ξέχωρα από τα αντίστοιχα αφηγηματικά κεφάλαια²⁷⁸.

Πρώτα, λοιπόν, περιγράφει τα δύο ξαδέλφια, ως εξ αίματος συγγενείς με τον Νικόστρατο και κατά συνέπεια βασίζονται σε έναν ειλικρινή συλλογισμό, ώστε να διεκδικούν την κληρονομιά του εξαδέλφου τους, εν σχέσει με τον Χαριάδη και τους υποστηρικτές του. Οι τελευταίοι στην προσπάθειά τους να παραπλανήσουν τους δικαστές και να τους επιβαρύνουν με επιπλέον ζητήματα προς επίλυση, ισχυρίζονται ότι ο Νικόστρατος είναι γιος του Σμίκρου και διεκδικούν την περιουσία του γιου του Θρασύμαχου. Γεγονός άγνωστο και ασταθές από την πλευρά των δύο αδελφών.

²⁷⁶ Edwards (2002) 51

²⁷⁷ Jebb (2008) 134-135

²⁷⁸ ό.π. 136

Ο Ισαίος ακόμα προχωρά στη χρήση ενός ενθυμήματος, ενός δηλαδή βραχυλογικού συλλογισμού με τον οποίο καταλήγει σε ένα πειστικό και ασφαλές συμπέρασμα. Αναλυτικότερα, τονίζει πως εάν τα δύο μέρη συμφωνούσαν στο ίδιο κοινό πρόσωπο ως πατέρα του Νικοστράτου, αλλά διαφωνούσαν μόνο για την κληρονομιά, το πράγμα θα ήταν ευκολότερο.

Τώρα όμως που αποδίδονται στον άνδρα δύο ονόματα πατέρων, πώς ο Χαριάδης διεκδικεί την περιουσία του Νικόστρατου, του γιου του Σμίκρου, ενώ πλήρωσε την προκαταβολή για αγωγή εναντίον του Αγώντος και του Αγώθεου, οι οποίοι διεκδίκησαν την περιουσία του γιου του Θρασύμαχου; (§4) *καὶ εἰ μὲν τὸ ὄνομα πατρόθεν τὸ αὐτὸ ὠμολόγουν εἶναι τοῦ Νικοστράτου, περὶ δὲ τοῦ κλήρου μόνου διεφέροντο, οὐδὲν ἂν ἔδει ὑμᾶς σκέψασθαι ἀλλ' <ἢ> εἴ τι διέθετο ἐκεῖνος ὁ Νικόστρατος, ὃν ἀμφότεροι ὠμολόγουν: νῦν δὲ πῶς οἷόν τε τῷ ἀνδρὶ δύο πατέρας ἐπιγράψασθαι;*²⁷⁹. Επομένως ο Ισαίος καταλήγει πως πρόκειται για συνωμοσία διεγείροντας με την συλλογική του αυτή πορεία αρνητικά συναισθήματα και σκέψεις για τους αντιδίκους. Οι αντίδικοι συνειδητά επιχειρούν να κάνουν πολυπλοκότερα τα πράγματα συγχέοντας την ταυτότητα του Νικοστράτου, θεωρώντας πως με αυτό τον τρόπο είναι δυσκολότερο για τα δύο αδέλφια να διεκδικήσουν την κληρονομιά, ενώ παράλληλα εκτοπίζουν τους δικαστές από το βασικό ζήτημα της δίκης, την απόδοση δηλαδή της κληρονομιάς του Νικοστράτου²⁸⁰.

Είναι αξιοσημείωτη, η *petitio principii*, δηλαδή η αποδοχή ως αληθινής μιας μη επαληθευμένης θέσεως από τον Ισαίο. Ήταν καθήκον του ρήτορα εντούτοις, να πείσει τους δικαστές να ψηφίσουν υπέρ του πελάτη του, ανεξαρτήτως αν η υπόθεση ήταν αληθινή ή όχι, ή αν ακόμα ανταποκρινόταν στην ηθική. Πιο συγκεκριμένα, οι δικαστές δεν διέθεταν την ίδια δυνατότητα

²⁷⁹ Jebb (2008) 136-137

²⁸⁰ Usher (2001) 145-146

που διαθέτουμε εμείς σήμερα, να εξετάζουν γενεαλογικά δέντρα²⁸¹. Αυτό ακριβώς εκμεταλλεύεται ο Ισαίος και παρουσιάζει την ιστορία προς όφελος του. Για αυτό και τα αφηγηματικά του μέρη, λόγω της φύσεως του επαγγέλματος του, είναι συχνά ιδιαίτερα περίπλοκα, και σκόπιμα επιλέγει να αναλύει τα αφηγηματικά μέρη του λόγου του σε μικρότερες ενότητες, που ενισχύονται με αποδεικτικά στοιχεία και επιχειρήματα.

Παράλληλα, ο ομιλητής στην συνέχεια της συνηγορίας του αναφέρεται σε ένα άλλο στοιχείο υπεράσπισης των πελατών του. Απευθύνεται άμεσα στους δικαστές, τραβώντας την προσοχή τους και αμφισβητώντας ταυτόχρονα το ήθος των κατηγορών. Υποστηρίζει, πως όλοι όσοι βρίσκονται από την πλευρά των αντιδίκων, εκτός ότι είναι άγνωστοι, κανείς από αυτούς δεν θρήνησε για τον χαμό του Νικοστράτου, δεν φόρεσε μαύρο ιμάτιο. (§7) *οὐκ ἐκ τούτων δὲ μόνον γνοιήτ' ἂν ὅτι ἀλλότριοί τινες εἰσιν οἱ ταῦτα ἐπὶ τουτουσὶ ἐπάγοντες, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν κατ' ἀρχὰς γεγενημένων. τίς γὰρ οὐκ ἀπεκείρατο, ἐπειδὴ τὸ δύο ταλάντω ἐξ Ἀκῆς ἤλθέτην; ἢ τίς οὐ μέλαν ἱμάτιον ἐφόρησεν, ὡς διὰ τὸ πένθος κληρονομήσων τῆς οὐσίας;*

Κατά αυτόν τον τρόπο η συζήτηση οδηγείται σταδιακά σε μια αφήγηση, η οποία παρουσιάζει τον Χαριάδη ανάμεσα σε ψευδείς ενάγοντες, οι οποίοι έσπευσαν να διεκδικήσουν, σαν άλλοι γύπες, την περιουσία του Νικοστράτου(4.7-10)²⁸². Αναλυτικότερα, ο Ισαίος, δε ξεχνά να αναφερθεί μέσα από παραδείγματα σε όλους όσους προσπάθησαν να διεκδικήσουν την περιουσία του Νικοστράτου με κάθε αθέμιτο τρόπο, αλλά τελικά απέτυχαν και αργά η γρήγορα απομακρύνθηκαν. (§7) *ἢ πόσοι συγγενεῖς καὶ ὑεῖς κατὰ δόσιν προσεποιήσαντο τῶν Νικοστράτου;* Γενικότερα, το πρόβλημα των πολλαπλών αιτητών για διεκδίκηση κτημάτων, ανδρών που πέθαναν στο εξωτερικό, ήταν

²⁸¹ Edwards (2002) 50

²⁸² Edwards (2007) 67-68

συχνό²⁸³.

Αυτό το τμήμα της ομιλίας έρχεται στο αποκορύφωμά του, παρουσιάζοντας το κίνητρο του Χαριάδη, ο οποίος χρόνια πριν, στόχευε ξανά να διεκδικήσει την κληρονομιά του Νικοστράτου, όχι όμως μόνος του αλλά υιοθετώντας τον γιο της εταιράς του και αναγνωρίζοντας τον ως πολίτη και ενεργώντας ως κηδεμόνας του²⁸⁴. Όταν όμως αντιλήφθηκε ότι θα ελεγχόταν για την καταγωγή του παιδιού, απέσυρε τη διεκδίκησή του και εγκατέλειψε την στρατηγική του αυτή. Με την τεχνική της επίθεσης στο ήθος του αντιπάλου, ολοφάνερο καθιστά ο Ισαίος τον ξεδιάντροπο χαρακτήρα του Χαριάδη, ο οποίος χρησιμοποιεί κάθε αθέμιτο μέσον ώστε να αποκτήσει την κληρονομιά²⁸⁵.

Έπειτα, ο Ισαίος επινοεί έναν νέο τρόπο επίθεσης κατά του αντιδίκου. Συνιστά την τροποποίηση των νόμων που έχουν καταστρατηγηθεί. Αναλυτικότερα, ο Ισαίος προτείνει ο διεκδικητής χρημάτων βάσει διαθήκης σε περίπτωση που αποτύχει, να μην τιμωρείται με τη συνηθισμένη χρηματική ποινή²⁸⁶, αλλά να πληρώνει στην πόλη τόσα όσα ακριβώς ζήτησε να λάβει, ώστε να μην αψηφούνται οι νόμοι. (§11) *έχρῆν μὲν οὖν, ὧ ἄνδρες, ὅστις κατὰ δόσιν χρημάτων ἀμφισβητῶν ἠττηθείη, μὴ κατὰ τὸ τέλος ζημιουῖσθαι, ἀλλ' ἐφ' ὅσα περ ληψόμενος ἦει, τοσαῦτα τῇ πόλει ἀποτίνειν: οὕτω γὰρ <ἄν> οὕθ' οἱ νόμοι κατεφρονοῦντο οὔτε τὰ γένη ὑβρίζετο, πρὸ δὲ τούτων οὐδ' ἂν τῶν τεθνεώτων οὐδεὶς κατεψεύδετο..*

Αργότερα, ο Ισαίος κατά την ροή του λόγου του, δεν παραλείπει να υπενθύμιση στους δικαστές να αναλάβουν την ευθύνη των καθηκόντων τους,

²⁸³ Usher (2001) 145

²⁸⁴ Edwards (2007) 70-71

²⁸⁵ ὁπ.π. 146-147

²⁸⁶ Σε περιπτώσεις διεκδίκησης κληρονομιάς, οι διεκδικητές υποχρεούνταν να πληρώσουν ποσό ίσο με το ένα δέκατο της διεκδικούμενης περιουσίας, ως είδος εγγύησης για τα έξοδα που απαιτούνταν. Ωστόσο, ο ηττημένος σε τέτοιες δίκες συνήθως έπαιρνε πίσω το ποσό που είχε προκαταβάλει.

τονίζοντας τους την σπουδαιότητα του να εξετάζουν τα ζητήματα, με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια. Ο ρήτορας επιλέγει να θίξει και να σχολιάσει την παρουσία των μαρτύρων, αναφερόμενος μάλιστα και στις περιπτώσεις κατηγορίας για ψευδομαρτυρίες. Έτσι, προτείνει την καθιέρωση ενός νέου νόμου ο οποίος δίνει μεγαλύτερη προτεραιότητα στις αποδεδειγμένες σχέσεις σχετικά με τις δηλώσεις μαρτύρων. Ο ίδιος, δικαιολογεί αυτή την πρόταση έξυπνα, υποστηρίζοντας ότι οι μάρτυρες των διαθηκών δεν αντιμετωπίζουν τον ίδιο κίνδυνο έκθεσης αν είναι ψευδείς, όπως άλλοι μάρτυρες, επειδή είναι νεκρός ο ισχυρότερος πιθανός εκθέτης τους. Τονίζει, πως στις κληρονομικές υποθέσεις πρέπει να δίνεται μεγαλύτερη πίστη στις αποδείξεις παρά στις καταθέσεις των μαρτύρων. (§12) *έν μόναίς δὲ ταῖς τῶν κλήρων εἰσαγωγαῖς δοκεῖ μοι προσήκειν τεκμηρίοις μᾶλλον ἢ μάρτυσι πιστεύειν. περὶ μὲν γὰρ τῶν ἄλλων συμβολαίων οὐ πάνυ χαλεπὸν τοὺς τὰ ψευδῆ μαρτυροῦντας ἐλέγχειν: ζῶντος γὰρ καὶ παρόντος τοῦ πράξαντος καταμαρτυροῦσι: περὶ δὲ τῶν διαθηκῶν πῶς ἂν τις γνοίῃ τοὺς μὴ τάληθῆ λέγοντας, εἰ μὴ πάνυ μέγала τὰ διαφέροντα εἶη, αὐτοῦ μὲν καθ' οὗ μαρτυροῦσι τεθνεῶτος, τῶν δὲ συγγενῶν μηδὲν τῶν πεπραγμένων εἰδόντων, τοῦ δὲ ἐλέγχου μηδαμῶς ἀκριβοῦς γιγνομένου;*

Πολλές φορές, μάλιστα υπογραμμίζει ο Ισαίος, τυχαίνει το κείμενο της διαθήκης να έχει τροποποιηθεί αντίθετα με τις επιθυμίες του νεκρού και οι μάρτυρες με τη σειρά τους δεν θα γνωρίζουν τίποτα περισσότερο από όσα εμφανίζονται στις διαθήκες. Εύλογα, ο Ισαίος, μέσω της χρήσης ενός αναλογικού συλλογισμού, καθώς από το ειδικό μεταβαίνει σε κάτι επίσης ειδικό, καταλήγει στο επιχείρημα πως αφού ακόμα και οι μάρτυρες που ήταν παρευρισκόμενοι κατά τη δημιουργία μιας διαθήκης μπορούσαν να εξαπατηθούν, κατά αντιστοιχία και οι ίδιοι οι δικαστές που δεν γνωρίζουν τίποτα σχετικό με την υπόθεση μπορούσαν πολύ πιο εύκολα να

παραπλανηθούν²⁸⁷.

Η αμεσότητα του Ισαίου, με μια πρώτη ματιά, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι βεβιασμένα τοποθετήθηκαν τα λεγόμενα του το ένα δίπλα στο άλλο. Πράγματι σε αρκετούς λόγους του ο ρήτορας δεν κάνει καμιά ιδιαίτερη προσπάθεια να ακολουθήσει το παράδειγμα του δασκάλου του Ισοκράτη, αποφεύγοντας τις χασμωδίες. Εντούτοις με μια προσεκτικότερη θεώρηση αποκαλύπτεται ότι οι λόγοι του είναι εξαιρετικοί από ρητορικής άποψης.

Εν συνεχεία, ο Ισαίος προχωρά σε μια σύγκριση και θέτει τους δικαστές μπροστά από το δίλημμα. Ποιο είναι πιο δύσκολο να αντιληφθεί κανείς, εάν λένε αλήθεια αυτοί που διεκδικούν κληρονομιά από διαθήκη ή αυτοί που διεκδικούν κληρονομιά βασιζόμενοι στη συγγένεια και δεν χρειάζονται καν να παρουσιάσουν μάρτυρες για να αποδείξουν ότι σε αυτούς ανήκει η περιουσία²⁸⁸;

Ο ρήτορας φανερά, κάνει χρήση της παθοποιίας και προσπαθώντας να εγείρει τα συναισθήματα των δικαστών, τους παραθέτει εμπρός σε ένα σημαντικό ηθικό δίλημμα. Άλλωστε, και οι νόμοι, όπως υπενθυμίζει στους δικαστές, υποστηρίζουν τους συγγενείς για αυτό και τους προτρέπει να πράξουν βάσει της κρίσης τους και σύμφωνα με τους νόμους που αυτοί θέσπισαν. Είναι πράγματι αποδεκτό πως οι Αθηναίοι δικαστές άτυπα έδειχναν την προτίμησή τους, στο πλαίσιο της διακριτικής τους ευχέρειας, στους συγγενείς κληρονόμους χωρίς πάντοτε να παραβλέπουν τους νόμους. Με τον τρόπο αυτό ήταν δυνατό τις περισσότερες φορές να αποφευχθούν λάθη και αδικίες στα συγγενικά μέλη.

Κατά τη ροή του λόγου του Ισαίου, ο ομιλών επικαλείται τον νομό με βάση

²⁸⁷ Τριαντάρη (2006) 67-68

²⁸⁸ Edwards (2002) 71-72

τον οποίο δεν επιτρέπεται σε κανέναν να κληροδοτήσει τα υπάρχοντά του, εάν αυτός παραφρονήσει λόγω μεγάλης ηλικίας ή ασθένειας ή λόγω άλλων αιτιών. Τότε σύμφωνα με τη συγγένεια, ο εγγύτερος συγγενής λαμβάνει κληρονομιά. Αλλωστε, είναι γεγονός πως ο Ισαίος δεν παραλείπει κάθε τόσο να αναφέρεται, παράλληλα με τη διήγησή του, στο νομικό πλαίσιο της δίκης. Παραθέτει ξανά και ξανά τους νόμους, πετυχαίνοντας μέσω της επανάληψης να εντυπώσει στο μυαλό των δικαστών τις ιδέες που ενισχύουν τη θέση των εκάστοτε επιχειρημάτων του. (§16) *ἔπειτα οἱ νόμοι οὐ μόνον οἱ περὶ τῶν γενῶν ἀλλὰ καὶ οἱ περὶ τῶν δόσεων τοῖς συγγενέσι βοηθοῦσι. δοῦναι μὲν γὰρ ὁ νόμος οὐδενὶ ἑᾶ τὰ ἑαυτοῦ, ἐὰν ὑπὸ γήρωσ ἢ ὑπὸ νόσου ἢ ὑπὸ τῶν ἄλλων ᾧ καὶ ὑμεῖς ἴστε παρανοήσῃ: κατὰ δὲ τὸ γένος καὶ τὰ τοῦ ὁπωσοῦν διακειμένου ὁ ἐγγύτατα γένους ἀναμφισβητήτως λαμβάνει.*

Ἐπειτα, ο ρήτωρ Ισαίος συνεχίζει τον λόγο του, με ένα ακόμα επιχείρημα υπέρ των πελατών του. Υπογραμμίζει, πως δεν είναι λίγες φορές που τυχαίνει κάποιος να αφήσει την κληρονομία του σε στενούς φίλους και όχι συγγενείς. Στην περίπτωση όμως του Χαριάδη και του Νικόστρατου, ούτε φίλοι ήταν, ούτε στην ίδια τάξη και αυτό το επιβεβαίωσαν μάρτυρες.

Σχετικά με τους μάρτυρες που παρουσιάζονταν στην δίκη ο Carey τονίζει τη σημασία που έχει για τη νομική διαδικασία η ταυτότητα των υποστηρικτών μαρτύρων σε σχέση με αυτό που πρέπει να πει ο μάρτυρας. Η σημασία αυτή προκύπτει σαφώς από τον τρόπο με τον οποίο επιλέγονται οι μάρτυρες, και την προφανή σημασία των μαρτύρων σε περίπτωση που απολάμβαναν κύρος και δημοτικότητα. Υπάρχει μεγάλη αξία σε αυτή την προσέγγιση²⁸⁹. Ωστόσο, θα ήταν λάθος να συμπεράνουμε ότι η ταυτότητα του μάρτυρα είναι πιο σημαντική από την ίδια την μαρτυρία. Οι μάρτυρες πρέπει πάντοτε να πιστοποιούν ένα γεγονός βασισμένο στην προσωπική γνώση ή εμπειρία. Δεν απαιτείται ποτέ

²⁸⁹ Carey (1994) Vol. 41, No. 2 pp. 172-186

απλώς να εκφράσουν την υποστήριξή τους και επομένως δεν είναι απλώς παρουσία.

Επίσης, ο Ισαίος κάνοντας χρήση της ηθοποιίας κατηγορεί ξανά το ήθος του Χαριάδη. Πιο συγκεκριμένα, καταδεικνύει την αναιδεια του καθώς, ούτε ανύψωσε τον νεκρό πατέρα, που δήθεν τον υιοθέτησε, αλλά όλα τα άφησε να τακτοποιηθούν από άτομα με κανένα συγγενικό δεσμό κατά τα λεγόμενα του²⁹⁰.

(§19) ὁ δὲ μέγιστον, καὶ μάλιστα τῆς Χαριάδου ἀναιδεΐας καταμαρτυρεῖ, τοῦτο σκέψασθε.. Δεν είναι λοιπόν ασέβεια, να απαιτεί να κληρονομήσει τα χρήματα του νεκρού ενώ δεν έκανε για εκείνον τίποτα από τα καθιερωμένα; Παρατηρεί κανείς πως από τον Ισαίο ίσως λείπει το χιούμορ, αλλά υπάρχει μια πιο ανάλαφρη προσέγγιση, που επιτυγχάνεται στιγμιαία με τη χρήση ρητορικών ερωτήσεων²⁹¹.

Στο σημείο αυτό ο Ισαίος παρουσιάζοντας με συγκεκριμένο τρόπο τα γεγονότα, καταφέρνει να καταλήξει στο επιθυμητό, υπέρ των πελατών του, συμπέρασμα. Αναλυτικότερα, το επιχείρημα αποτελείται από δυο προκείμενες. Αφενός, οι αντίδικοι δεν φρόντισαν για τις τιμές του νεκρού αφετέρου εναπόθεσαν την ευθύνη για τη περιποίηση του νεκρού σε ανθρώπους που δεν επρόκειτο για συγγενείς, άρα με τέτοια αδιαφορία που επέδειξαν, είναι θρασύτατο να διεκδικούν τώρα την κληρονομιά του νεκρού.

Ο Ισαίος παρουσιάζοντας για ακόμη μια φορά την αφήγηση της ιστορίας από τη δική του οπτική γωνία, μη εστιάζοντας στην ηθική πλευρά σε σχέση με την ειλικρίνεια των λεγομένων του, παρουσιάζει τον Χαριάδη να έχει παραδεχτεί την αδιαφορία του για την φροντίδα του νεκρού και μάλιστα να έχει παραθέσει τις αναγκαίες προφάσεις που δικαιολογούν την αδιαφορία του.

²⁹⁰ Usher (2001) 146-147

²⁹¹ Edwards (2002) 49-50

Ενδεχομένως, πράγματι ο Χαριάδης να βρισκόταν στο εξωτερικό και να μην μπόρεσε να διατελέσει τα καθήκοντα του ως προς το νεκρό Νικόστρατο, σε κάθε περίπτωση όμως ο Ισαίος καταφέρνει εντέχνως να παρουσιάσει τα γεγονότα με τέτοιο τρόπο ώστε να παρασύρει τη σκέψη των δικαστών προς όφελος και ενίσχυση των δικών του θέσεων²⁹².

Επιπλέον, ο Ισαίος υπενθυμίζει στους δικαστές πως υπάρχει μεγάλη διαφορά μεταξύ του να διεκδικείς βασιζόμενος στην καταγωγή και (του να διεκδικείς βασιζόμενος) σε κληροδοσία. Επικαλείται, μάλιστα, το νόμο σύμφωνα με τον οποίο οι δικαστές πρώτα οφείλουν να εξετάσουν τη γνησιότητα των διαθηκών. (§22) *ένθυμοῦνται γὰρ ὅτι κατορθώσασι μὲν <ἔσται> τὰ ἀλλότρια ἔχειν, διαμαρτοῦσι δὲ μικρὸς ὁ κίνδυνος: μαρτυρεῖν δὲ καὶ τὰ ψευδῆ τινες ἐθέλουσιν, οἱ δ' ἔλεγχοι περὶ ἀφανῶν. συνελόντι πολὺ τὸ διαφέρον κατὰ γένος ἢ κατὰ δόσιν ἀμφισβητεῖν. ἀλλ' ὑμᾶς χρή, ὧ ἄνδρες, πρῶτον μὲν τὰς διαθήκας σκοπεῖν, εἰ δοκοῦσι γενέσθαι: τοῦτο γὰρ οἷ τε νόμοι <ύφ>ηγοῦνται καὶ δικαιοτάτῳ ἐστι.*

Παράλληλα, στην (§24) ο Ισαίος αναφέρει πως οι μάρτυρες δεν είναι φίλοι του νεκρού αλλά του Χαριάδη, και ως άλλοι συγγενείς καταθέτουν υπέρ εκείνου που απαιτεί να λάβει την περιουσία σύμφωνα με τη διαθήκη, ενώ οι ίδιοι δεν τη διεκδικούν σύμφωνα με τη συγγένειά τους. Τόσο εύκολα και απροσδόκητα δηλαδή εγκαταλείπουν τόσα χρήματα²⁹³.

Ο Ισαίος προβαίνει σε μια ιδιαίτερα σύνθετη συλλογιστική πορεία, ικανή να πείσει μέσω της λογικής τους δικαστές, απαντώντας σε ένα υποθετικό επιχείρημα που βασίζεται στο ποιος θα κληρονομήσει στην περίπτωση του θανάτου των αιτητών. Σχολιάζει πως σε μια τέτοια περίπτωση τα υπάρχοντα των δύο αδελφών θα περνούσαν στον πλησιέστερο συγγενή τους, δηλαδή τον

²⁹² Jebb (2008) 126-127

²⁹³ Edwards (2007) 72-73

ξάδελφο τους Νικόστρατο. Αφού όμως σύμφωνα με τον Χαριάδη και τους μάρτυρες, τα δυο αδέρφια δεν είναι συγγενείς με το Νικόστρατο, τότε πως είναι δυνατόν οι πραγματικοί συγγενείς με τη σειρά τους να μη διεκδικούν την περιουσία λόγω συγγένειας αλλά να καταθέτουν υπέρ εκείνου που θέλει να λάβει την κληρονομιά μέσω διαθήκης. Κατ' ουσία οι ίδιοι (ως γνήσιοι συγγενείς όπως ισχυρίζονται) θα μπορούσαν να διεκδικούν τη κληρονομιά. Σίγουρα, δεν έχουν φτάσει σε τέτοιο σημείο ανοησίας, ώστε, πιστεύοντας στις διαθήκες, έτσι εύκολα εγκαταλείπουν τόσα χρήματα.

Βέβαια, όπως ορθά υπογραμμίζει ο M. Edwards²⁹⁴ οι μελλοντικοί διεκδικητές θα μπορούσαν να ισχυριστούν ότι η διαθήκη ήταν πλαστογραφημένη ή να αποδείξουν με κάποιον άλλον τρόπο ότι δεν ήταν αληθή, πέντε χρόνια μετά το θάνατο του Χαριάδη, διεκδικώντας εκ νέου την κληρονομιά. Ο Ισαίος παραλείπει την πιθανότητα αυτή, φωτίζοντας μονάχα τις πλευρές που θα φανούν ωφέλιμες στην επίτευξη του στόχου του.

Ο Ισαίος επιμένει πως εάν τα ξαδέλφια του Νικοστράτου αποκτήσουν την περιουσία, οι μάρτυρες μελλοντικά μπορούν να την διεκδικήσουν βάσει συγγένειας, αποδεικνύοντας ότι αυτοί ήταν στενότεροι συγγενείς του Νικοστράτου. Εάν, όμως, κληρονομήσει την περιουσία ο Χαριάδης, δεν θα είναι δυνατό σε κανέναν συγγενή να διατυπώσει διεκδικήσεις για την περιουσία. Διότι, πλέον η διαδικασία της κληροδοσίας θα έχει υπερισχύσει έναντι αυτής της καταγωγής.

Έπειτα, ο Ισαίος κάνοντας επίκληση στο συναίσθημα και κάνοντας χρήση της παθοποιίας του Αριστοτέλη²⁹⁵, παροτρύνει τους δικαστές, αυτό που ο καθένας τους θα απαιτούσε για τον ίδιο, να το εξασφαλίσει τώρα με την σειρά

²⁹⁴ Edwards (2007) 74

²⁹⁵ Σχετικά με την παθοποιία του Αριστοτέλη βλ. Worthington (2007), Aristotle's Art of Rhetoric Fortenbaugh, [107-124 (117-119)]

του και στα δυο αδέρφια. Ο λόγος περιέχει πολλές ρητορικές κοινοτοπίες, καθώς ο ομιλητής προσπαθεί να χρωματίσει αρνητικά τον χαρακτήρα του αντιδίκου και να πλέξει το εγκώμιο των πελατών του. Συνοψίζει τα επιχειρήματα υπέρ των πελατών του, δηλαδή, ότι είναι ξαδέλφια του Νικοστράτου, από πατέρες αδέρφια, έπειτα, ότι ουδέποτε είχαν διαφορές με εκείνον αλλά και ότι φρόντισαν το νεκρό Νικόστρατο. Ενώ ο Χαριάδης δεν είχε καμία συναναστροφή με τον Νικόστρατο, ούτε εδώ ούτε στον στρατό.

Γεμάτος αυτοπεποίθηση και δυναμισμό, ο ρήτορας Ισαίος, μέσω της ηθοποιίας του Αριστοτέλη²⁹⁶, αναφέρεται στο εξαιρετικό ήθος του Θρασίππου, του Άγνωνα και του Αγνόθεου, ενώ ταυτόχρονα αμφισβητεί το ήθος των κατηγορών. Κάποιες φορές μάλιστα, χρησιμοποιεί αληθοφανή επιχειρήματα, υποβαθμίζει τα γεγονότα και αλλοιώνει ακόμη και την αλήθεια. Ειδικότερα, ο Θράσιππος, αδερφός του Νικοστράτου και πατέρας των δυο αδελφών, εκτελούσε λειτουργίες, πλήρωνε φόρους και ήταν σπουδαίος πολίτης. (§27) *και άνευ τούτων, ὧ ἄνδρες, ἄξιον ὑμῖν ἐξετάσαι ἑκατέρους αὐτῶν οἷοί εἰσι. Θράσιππος μὲν γὰρ ὁ Ἄγνωνος καὶ Ἀγνοθέου πατὴρ ἤδη τι καὶ ἐλητούργησεν ὑμῖν καὶ εἰσήνεγκε, καὶ ἄλλως σπουδαῖος ἦν πολίτης..* Επίσης, ο Αγνών και ο Αγνόθεος ποτέ δεν έφυγαν από την πόλη, υπηρέτησαν στον στρατό και πλήρωναν φόρους έχοντας μια ζωή κόσμια.

Από την άλλη ο Ισαίος μειώνει το ήθος και τον τρόπο ζωής του Χαριάδη. Αυτός φυλακίστηκε αφού συνελήφθη επ' αυτοφώρω σε κλοπή και αφού αφέθηκε ελεύθερος από τους Ένδεκα²⁹⁷ και παρά το ότι πάλι καταγγέλθηκε στη βουλή, ως αυτουργός κακουργηματικής πράξης, έφυγε από την πατρίδα για

²⁹⁶ Σχετικά με την ηθοποιία του Αριστοτέλη βλ. Worthington (2007), Aristotle's Art of Rhetoric Fortenbaugh, [107-124 (114-116)]

²⁹⁷ Πρόκειται για δημόσια αρχή αποτελούμενη από δέκα άρχοντες, οι οποίοι κληρώνονταν ένας από κάθε φυλή, και έναν γραμματέα. Η αρμοδιότητά τους αφορούσε ζητήματα εκτέλεσης των ποινών, εποπτείας των δεσμοτηρίων και άλλα. Ακόμα, οι Ένδεκα είχαν δικαστικά καθήκοντα, όπως αυτά της απογραφής και της απαγωγής.

δεκαεπτά χρόνια και δεν υπάκουσε. Σύμφωνα με τον Έντουαρντ ο ισχυρισμός αυτός μπορεί να υποδηλώνει ότι το Συμβούλιο διερεύνησε την υπόθεση των έντεκα και κάλεσε τον Χαριάδη να προσκομίσει αποδεικτικά στοιχεία, παρόλο που είχε δικαστεί ως κακούργος ενώπιον του συμβουλίου. Αν στην πραγματικότητα είχε καταδικαστεί και διαφύγει, όταν διεκδίκησε αυτή την κληρονομιά στην Αθήνα, θα είχε συλληφθεί και εκτελεσθεί αφού επέστρεψε παράνομα στην Αθήνα²⁹⁸. Συνεπώς εφόσον η δίκη διεξάγεται κανονικά, ο ισχυρισμός του Ισαίου είναι άτοπος με έντονο το πνεύμα της υπερβολής.

Ο Χαριάδης ακόμα κατηγορείται από τον Ισαίο πως δεν έχει λάβει μέρος σε καμία εκστρατεία για χάρη της πατρίδας ούτε έχει πληρώσει κανένα φόρο. Συμπληρώνει, μάλιστα, ο Ισαίος στο πλαίσιο της ρητορικής ηθοποιίας του, μέσω αντίστροφης πρότασης, πως αξίζει στον Χαριάδη να τιμωρηθεί για όσα έχει διαπράξει πάρα να διεκδικεί ξένες κληρονομίες. (*§31*) *τουτοισι δ' ὑμεῖς βοηθήσατε, καὶ μὴ περὶ πλείονος ποιήσησθε τοὺς ἀδίκως τάλλότρια ἔχειν βουλομένους ἢ τοὺς γένει τῷ τεθνεῶτι προσήκοντας καὶ χωρὶς τούτων ἤδη τι ἐκεῖνον εὐεργετηκότας, ἀλλὰ καὶ τῶν νόμων ἀναμνησθέντες καὶ τῶν ὄρκων οὐδὲ ὠμόσατε, πρὸς δὲ τούτοις καὶ τῶν μαρτυριῶν ἃς ἡμεῖς παρεσχήμεθα, τὰ δίκαια ψηφίσασθε.*

2.3 Επίλογος § 30-31

Στον επίλογο του ο Ισαίος, αν και τελειώνει ιδιαίτερα απότομα, όπως ακριβώς αρχίζει άλλωστε, προσπαθεί να εντυπωθεί στη μνήμη του ακροατή και να τον πείσει γενικότερα να συμβάλλει τα μέγιστα. Έτσι ανακεφαλαιώνει τις σημαντικές θέσεις του λόγου του, και συνδυάζει την συναισθηματική με την λογική επιρροή²⁹⁹. Προσπαθεί συνάμα να εγείρει τα συναισθήματα των δικαστών και αφού έχει αναδείξει το μέγεθος του θράσους του Χαριάδη το

²⁹⁸ Edwards (2007) 75-76

²⁹⁹ Jebb (2008) 139-140

αντιπαραβάει με το ήθος του Άγωνα και του Αγνόθεου. Εάν τα αδέρφια αναμειγνύονταν σε ξένες υποθέσεις, ίσως ο Χαριάδης αγωνιζόταν για τη ζωή του και όχι για την δική τους περιουσία. Άρα ταιριάζει στους δυο πελάτες του να διεκδικούν σύμφωνα με διαθήκη τα χρήματα του Νικόστρατου παρά στον Χαριάδη.

Ειδικότερα, πρόκειται για μία παράγραφο με ενδιαφέροντα ρητορικά τεχνάσματα. Αρχικά παρατηρείται επίκληση στο ήθος των εναγόντων, μιας και αναφέρει την ως τώρα αποχή τους από τα δικαστήρια ως προτέρημα, θέλοντας με αυτό τον τρόπο να δείξει ότι είναι φιλήσυχοι άνθρωποι, δίχως εχθρούς, για αυτό και δεν έχουν ως τώρα εμπλακεί σε δικαστικές υποθέσεις ούτε ενδιαφέρονται να ασχοληθούν με ξένες υποθέσεις και να διώξουν τον Χαριάδη για δικά του προσωπικά παραπτώματα. Επανέρχεται η συζήτηση για ηθική ως ρητορικό στοιχείο, ενώ μάλιστα το συγκεκριμένο επιχείρημα περί παντελούς απουσίας από τα δικαστήρια χρησιμοποιείται πολλάκις στους δικανικούς λόγους και αποτελεί κατά κάποιον τρόπο ένα συνδυασμό τρόπων πειθούς, καθώς συνδυάζει τόσο τη λογική όσο και το ήθος. Ενδεχομένως εάν φανταστούμε τη φιγούρα του Άγωνα και του Αγνόθεου, θα φέρουμε στο μυαλό μας έναν άνθρωπο που σκιαγραφείται ως ήσυχος, πράος και παράλληλα δυσαρεστημένος λόγω της αδικίας που έχει υποστεί.

Ο Ισαίος λοιπόν καλεί τους δικαστές, να βοηθήσουν στην τιμωρία αυτών που άνομα επιθυμούν να κατέχουν τα ξένα υπάρχοντα και να εκτιμήσουν τους στενούς συγγενείς του νεκρού, οι οποίοι επιπλέον τον έχουν ευεργετήσει στο παρελθόν. Τους παραινεί, να αποφασίσουν τα δίκαια με βάση όλα όσα έχουν ειπωθεί, § 31 *Τουτοισί υμείς βοηθήσατε καί μή περί πλείονος ποιήσησθε τους άδίκως τάλλότρια έχειν βουλομένους ή τους γίνει τώ τεθνεώτι προσήκοντος καί χωρίς τούτων ήδη τι εκείνον ήύεργετηκότας, άλλα και των νόμων άναμνησθεντες και των όρκων ους ώμόσατε, προς δέ τουτοις και των μαρτυριών ημείς*

παρεσχημεθα, τά δίκαια ψηψίσασθε. Πρόκειται για έναν επίλογο σαφή, σύντομο και συνάμα εντυπωσιακό και πρωτότυπο. Επικεντρώνεται στην ανακεφαλαίωση περισσότερο παρά σε συναισθηματικές εκκλήσεις και περιλαμβάνει μια διεισδυτική ανάλυση, συστηματική όσο και λογική, κάθε σημείου των επιχειρημάτων του. Κλείνοντας, ο Ισαίος όπως συνηθίζει προκαλεί τη συγκίνηση κατά τρόπο περισσότερο σφαιρικό από ό,τι ο Λυσίας, χωρίς να δίνει και μεγάλη σημασία στις περιστάσεις ή στα πρόσωπα³⁰⁰.

3. Αισθητικές και νοηματικές επισημάνσεις

Ο ρήτωρ Ισαίος, κατά τον πρώτο μισό του τέταρτου αιώνα, φαίνεται ότι είχε ειδικευθεί στους δαιδάλους του Αθηναϊκού κληρονομικού δικαίου. Ο ρήτορας ήδη από το προοίμιο του πετυχαίνει να ενημερώσει τους ακροατές σχετικά με το περιεχόμενο του λόγου του, ώστε να μπορούν να παρακολουθούν με άνεση την υπόθεση. Αυτό αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα προτερήματα του προοιμίου, όπως λένε οι ρητοροδιδάσκαλοι. Η μέθοδος αυτή του Ισαίου φαίνεται να δικαιώνει την παρατήρηση του Διονυσίου του Αλικαρνασσεά που λέει ότι ο ρήτορας μερικές φορές δεν συγκεντρώνει τα αφηγηματικά μέρη σε μια ενότητα, αλλά τα σκορπίζει σε όλο το μήκος του λόγου για να μη γίνει “δυσπαρακολούθητος ό λόγος .

Η ομιλία του *Περί του Νικοστράτου κλήρου* αποτελείται κυρίως από ρητορικές κοινότητες, απόπειρες επίθεσης και διαβολής στο χαρακτήρα του αντιπάλου Χαριάδη και η ανύψωση του ήθους των δύο αδερφών. Στην προσπάθειά του να προσδιορίσει τον νόμιμο διεκδικητή εμμένει, εν ολίγοις, σε ένα κεντρικό επιχείρημα. Υπάρχει μεγάλη διαφορά τονίζει και υποστηρίζει, μεταξύ του να διεκδικείς κληρονομικά δικαιώματα βασιζόμενος στην

³⁰⁰ Edwards (2002) 51-52

καταγωγή και του να διεκδικεί βασισμένος σε κληροδοσία³⁰¹.

Έχοντας επισημάνει την ανωτερότητα της συγγένειας ως προς τις διαθήκες, ο ομιλητής εντέχνως επιστρέφει στο πρόβλημα του ισχυρισμού των αντιπάλων ότι ο Αγνών και ο Αγνόθεος δεν ήταν στην πραγματικότητα συγγενείς του Νικοστράτου. Υποστηρίζει ότι αν οι μάρτυρες του Χαριάδη ήταν πράγματι συγγενείς του νεκρού, δεν θα ήταν προς το συμφέρον τους να υποστηρίξουν τον Χαριάδη.

Διαπιστώνεται πως η διήγηση περιέχει εκτός από αφηγηματικά χωρία και αποδεικτικά. Χωρίς αυτά, ίσως να ανατρεπόταν η σχέση ανάμεσα στην έκταση της διήγησης και στην έκταση της απόδειξης. Αλλά σε αυτή την περίπτωση θα ήταν δύσκολο να παρακολουθήσει κανείς το λόγο, εξαιτίας των πολλών και ιδιόμορφων θεμάτων που περιέχει. Η εξέλιξη των συλλογισμών του μοιάζει σαν να αποτελείται από ξεχωριστά επιχειρήματα, που το καθένα τους συγκροτεί έναν ξεχωριστό συλλογισμό, αλλά στην πραγματικότητα ολόκληρο το κείμενο αποτελεί ένα ενιαίο συλλογιστικό σύνολο. Αναπτύσσει τους συλλογισμούς του με βάση τα «εϊκότα» και τα «τεκμήρια» (όπως σχετικοί επί του κληρονομικού δικαίου νόμοι για τους οποίους κάνει λόγο) και φυσικά βάσει της συνεχούς επανάληψης των σκέψεων του. Τέλος, φτάνει στην ανακεφαλαίωση των λόγων του μέσω του επιλόγου του.

Ειδικότερα, ξεκινά με μια ανακεφαλαίωση των επιχειρημάτων των αδελφών, ακολουθούμενη από σύγκριση χαρακτήρων, με κοινά επιχειρήματα σχετικά με την εκτέλεση των δημόσιων υπηρεσιών από τον Θράσιππο και τους γιους του, σε αντίθεση με την εγκληματική συμπεριφορά του αντιδίκου³⁰². Τα μέρη του λόγου του είναι σαφώς διακεκριμένα μεταξύ τους και τα επιχειρήματά του έχουν μια αυστηρή λογική αλληλουχία που κάνουν εύληπτα τα νοήματα

³⁰¹ Edwards (2007) 67-68

³⁰² ό.π. 66-67

και δεν κουράζουν τον αναγνώστη ή τον ακροατή.

Η παραπάνω επιχειρηματολογία διανθίζεται και εμπλουτίζεται με τρόπους και μέσα πειθούς, με κατάλληλη χρήση του ύφους, με ρητορικά μέσα αλλά και έγγραφες μαρτυρίες. Ως προς τους τρόπους πειθούς συνοψίζοντας, παρατηρείται η συχνή επίθεση στο ήθος του αντιπάλου κατά την οποία παρουσιάζεται η ανηθικότητα του ομιλητή και η ύβρις. Επιπλέον, ο ομιλητής κλείνοντας το λόγο του επικαλείται την ηθική που διακατέχει τα δύο ξαδέλφια του Νικοστράτου παρουσιάζοντας τους ως φιλήσυχους ανθρώπους που δεν αναμιγνύονται με ξένες δικαστικές διαμάχες. Ακόμη, συχνή είναι η επίκληση στη λογική μέσω της οποίας ο ομιλητής προσπαθεί να παρουσιάσει ως καθολικά αποδεκτές στις απόψεις του.

Η ομιλία ολοκληρώνεται με μια έκκληση προς τους δικαστές, σε μια μακρά περιοδική πρόταση, υπό τη μορφή μιας υποθετικής αντιστροφής, ότι αν τα δύο αδέλφια ασχολούνταν με ξένες υποθέσεις, ο Χαριάδης θα έπρεπε να βρίσκεται σε δίκη για τη ζωή του. Είναι λοιπόν σωστό οι δικαστές να διασφαλίσουν με κάθε τρόπο την επιβολή της δικαιοσύνης και κατά συνέπεια την ενίσχυση των εναγόντων.

Η εξαντλητική τεχνική του Ισαίου συμβάλλει στην κάλυψη των αδυναμιών. Συνηθίζει να αφήνει γρήγορα τον ισχυρισμό του ως έχει και να συνεχίζει με μια άλλη από τις κατηγορίες των αντιπάλων, ενώ λίγο μετά, ενδίδει, σύμφωνα με την τακτική του, σε φανταστικές ερωτοαποκρίσεις. Μάλιστα, στο τέλος της αποδεικτικής ενότητάς του, ο Ισαίος, δεν διστάζει να αμφισβητήσει την εγκυρότητα της ίδιας της διαθήκης.

Έντονη είναι ακόμα η κλιμάκωση μέσω της οποίας ομιλητής από ένα ήσσονος σημασίας γεγονός διέρχεται στο μείζον. Η χρήση των κατά το «εικός» επιχειρημάτων αποτελούν εξίσου υφολογικό στοιχείο λόγω της εκτενής και

συχνής χρήσης τους. Τέλος, ως προς τα ρητορικά μέσα εντοπίζεται η προτροπή αλλά και η παράκληση για δίκαιη αντιμετώπιση καθώς επίσης και η δέηση. Εύλογα υποστηρίζεται πως ο Ισαίος ήταν σαφώς αντάξιος της φήμης του καθώς έκανε το ανίσχυρο επιχείρημα να μοιάζει ισχυρό.

Κλείνοντας, η αντίληψη του Ισαίου για το δυσνόητο σύστημα της Αθηναϊκής νομοθεσίας είναι εξαιρετική. Ακόμα, το ταλέντο του να παρουσιάζει αυτές τις δύσκολες υποθέσεις με τρόπο καθαρό και απλό εν συγκρίσει με όλους τους ρήτορες, τον καθιστά σχεδόν τον πλέον ειδικό σε νομικά ζητήματα³⁰³.

³⁰³ Θεοδωρακόπουλος (2005) 286-288

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ερευνητικά, αποδεικνύεται όλο και πειστικότερα, ότι η προσφορά των Ελλήνων στον τομέα του δικαίου υπήρξε σπουδαία, άλλωστε αυτοί έθεσαν τις φιλοσοφικές αρχές, πάνω στις οποίες στηρίζεται τόσο το δίκαιο όσο και η μέθοδος για την ορθή γνώση του σύγχρονου δικαίου. Η έννοια του νόμου στους αρχαίους Έλληνες περιελάμβανε κανόνες δικαίου και ηθικής αλλά δεν είχε την ίδια ακριβώς έννοια που έχει για μας, σήμερα.

Το οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο, ως κλάδοι του ιδιωτικού δικαίου της «πόλεως», ήταν βασικά δίκαια αρρένων. Οι Αθηναίοι πίστευαν ότι ο νόμος αποτελούσε ένα από τα κυριότερα θεμέλια, αλλά συνάμα και τη σπουδαιότερη εγγύηση, της δημοκρατίας τους, καθώς η «πόλις» ήταν αυτή ακριβώς που προσέφερε τις αναγκαίες κυρώσεις για την καταστολή των παραβιάσεων του. Το ιδιοκτησιακό δίκαιο, η μεταβίβαση δηλαδή της περιουσίας και το οικογενειακό δίκαιο διακρίνονται από μια έντονη τάση δημιουργίας διαφορών καθηκόντων, έτσι ώστε να απαιτούνται σαφείς ορισμοί. Στην περίπτωση των καθηκόντων για παράδειγμα των υπαλλήλων, αυτό θα μπορούσε να αντικατοπτρίζει την ανάγκη ελέγχου των δημοσίων υπαλλήλων .

Με βάση ένα εξελικτικό μοντέλο και συνυπολογίζοντας τη ρητορική δεινότητα του σπουδαίου ρήτορα Ισαίου, μπορούμε θεωρητικά να εξηγήσουμε τους ουσιαστικούς νόμους που έχουν αναφερθεί παραπάνω. Να τους ερμηνεύσουμε ως μια ένδειξη μιας προοδευτικής μετατόπισης στο αθηναϊκό σύστημα από το διαδικαστικό στο ουσιαστικό δίκαιο, υποστηρίζοντας πως από τον Σόλωνα και μετά οι Αθηναίοι χρησιμοποιούν νόμους με διαδικαστική και ουσιαστική έμφαση ανάλογα, με τη φύση του ζητήματος που υπόκειται στη νομοθεσία³⁰⁴.

³⁰⁴ Carey (1998) No. 1 pp. 93-109

Εύλογα μπορούμε να εικάσουμε ακόμα, λαμβάνοντας ως βάση αφενός την κοινή λογική (καθότι η νομική επιστήμη αποτελεί επιστήμη ανθρωπιστική βασισμένη στη λογική) και αφετέρου την μορφή που έχει λάβει το δίκαιο και δη ο Αστικός Κώδικας και η Πολιτική Δικονομία σήμερα ότι οι αρχαίοι Έλληνες δικαστές έκριναν την εκάστοτε περίπτωση, ως λέγεται στην νομική ορολογία *in concreto* δηλαδή κάθε μία ξεχωριστά, σαν μοναδική και ξεχωριστή περίπτωση, με τα δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τα οποία προφανώς θα έπρεπε να ενταχθούν στο γενικότερο νομοθετικό πλαίσιο της εποχής. Οι δικαστές πάντοτε διακατέχονταν από κάποια διακριτική ευχέρεια στο πλαίσιο των αποφάσεων τους, φρόντιζαν όμως να μη παρεκκλίνουν προκλητικά από το νομικό κανόνα, και να προστατεύουν ει το δυνατόν περισσότερο τα μέλη της οικογένειας, διαφυλάσσοντας με αυτό τον τρόπο τη συνέχεια του οίκου.

Αποσαφηνίζοντας τα ανωτέρω, οι Δικαστές πρέπει εφαρμόζοντας τον νόμο και το γενικό πλαίσιο κανόνων του τότε κληρονομικού δικαίου, να κρίνουν την εκάστοτε διαφορετική περίπτωση με βάση το πλαίσιο του νόμου και τα ξεχωριστά ατομικά χαρακτηριστικά της, τα οποία αποδεικνύονται μόνο βάσει μαρτυρικών καταθέσεων και ενός συνόλου καταθέσεων ή και εγγράφων αν υπήρχαν, για το ποιος ήτο τελικά συγγενής και ποιος όχι, ποια μορφή διαθήκης ήτο τελικά αξιόπιστη και ποια όχι. Μόνον έτσι, θα μπορούσε να αποδοθεί δικαίως η κληρονομιά, καθώς ουδείς άλλος τρόπος υφίσταται μέχρι σήμερα και εύλογα κρίνουμε ότι και τότε αυτός θα ήταν ο μοναδικός τρόπος απόδειξης ώστε να προσεγκυθεί η αλήθεια όσο το δυνατόν περισσότερο.

Συμπερασματικά, η νομική επιστήμη αποτελεί έναν ζωντανό οργανισμό ο οποίος δεν σταματά να αναπτύσσεται και να εξελίσσεται στο πέρασμα των ετών. Αυτή δε η ζωτικότητα της επιστήμης αυτής είναι αναγκαστική και αναμενόμενη, καθώς προσαρμόζεται συνεχώς στη σύγχρονη πραγματικότητα

και στο κοινωνικό γίνεσθαι. Σε αυτά ακριβώς τα κοινωνικά δεδομένα του πέμπτου και τετάρτου αιώνα π.Χ., ο ρήτορας Ισαίος, μεταξύ των άλλων Αττικών ρητόρων³⁰⁵, επιδεικνύει το ρητορικό του τάλαντο, τις νομικές του σκέψεις και την άριστη γνώση του σε θέματα κληρονομικού δικαίου. Ο ίδιος κατά την κλασική εποχή, μέσω των γεμάτων ρητορικών τεχνασμάτων και νομοθετικών αναφορών λόγων του, μετέχει προδήλως στην, με σύγχρονους όρους, ανθρωποκεντρική νομική επιστήμη, η οποία συνοδεύει τον άνθρωπο στο διάβα του και έρχεται να τον προστατεύσει αλλά και να τον κατευθύνει στον ορθό – νόμιμο δρόμο, έρχεται να του επιλύσει με κάθε τίμημα τα καθημερινά προβλήματα και να τον διευκολύνει στον, εν γένει, κοινωνικό του βίο.

Άλλωστε, ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά του (Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α, 1253a 1-5 και Α, 1252b - 1253a) πρώτος κατονόμασε τον άνθρωπο ως ‘ζών πολιτικόν’ και η κοινωνία αυτή καθ’ εαυτή δεν νοείται άνευ των νόμων της, αναπροσαρμοζόμενοι πάντοτε στις απαιτήσεις και στις επιβολές της εκάστοτε χρονικής περιόδου, των ηθών και των εθίμων της εκάστοτε κοινωνίας.

Δεν είναι διόλου τυχαίο βέβαια που ο Πλάτωνας στου Νόμους του (Πλ. Νομ. Βιβλίο Θ 875a) είπε: ‘ώς ἄρα νόμους ἀνθρώποις ἀναγκαῖον τίθεσθαι καὶ ζῆν κατὰ νόμους ἢ μηδὲν διαφέρειν τῶν πάντη ἀγριωτάτων θηρίων’.

Πράγματι, ο άνθρωπος αιώνες τώρα ζει σε πατερναλιστικές κοινωνίες, διότι άνευ των νόμων λειτουργεί εκ φύσεως άλογα και αντισυμβατικά, με αποτέλεσμα να καθιστά αδύνατη τη σύσταση κοινωνιών. Η θεμέλιος λίθος μίας λειτουργικής κοινωνίας είναι η ύπαρξη ‘σοφών’ νόμων, και κανόνων δικαίου εντός των οποίων οφείλει να λειτουργεί ο άνθρωπος για να γίνεται και αυτός

³⁰⁵ Οι Αλεξανδρινοί φιλόλογοι σχημάτισαν έναν κατάλογο δέκα σημαντικών ρητόρων που διακρίθηκαν στην Αθήνα από τον 5ο ως τον 4ο π.Χ. αιώνα. Ο κατάλογος αυτός, που ονομάστηκε «Κανόνας των δέκα Αττικών ρητόρων», εξυπηρετεί την ανάγκη να οριστούν συγκεκριμένα πρότυπα ύφους, που εκπροσωπούν υποδειγματικά, κατά την άποψη του συντάκτη αυτού του καταλόγου, την Αττική ρητορεία. Οι ρήτορες που συμπεριλήφθηκαν ήταν οι ακόλουθοι: Αισχίνης, Ανδοκίδης, Αντιφών, Δεινάρχος, Δημοσθένης, Ισαίος, Ισοκράτης, Λυσίας, Λυκούργος, Υπερείδης.

με τη σειρά του μέλος της αυτής κοινωνίας, μέλος ενός συνόλου.

Οι αρχαίοι Έλληνες γνώριζαν άριστα αφενός την αναπόφευκτη ανθρώπινη φύση κι αφετέρου τον τρόπο της εύρυθμης λειτουργίας μίας κοινωνίας, που δεν είναι άλλος από την εφαρμογή – επιβολή νόμων. Εμφανής στόχος των αρχαίων Ελλήνων ήταν να προστατεύσουν θεμελιώδεις αρχές, μερικές εκ των οποίων πραγματεύονται στους ανωτέρω λόγους που ερμηνεύτηκαν, στον *Περί του Νικοστράτου κλήρου* και *Περί του Πύρρου κλήρου*. Αναλυτικότερα, φανερώνεται ο τρόπος που αντιμετωπίζει το νομοθετικό και δικαστικό σύστημα της κλασικής εποχής, την Αθηναία και τη ξένη γυναίκα, τη νόμιμη σύζυγο και την παλλακίδα, τον κύριο μιας γυναίκας, τη νομική θέση μιας γυναίκας, τα δικαιώματα της επικλήρου και επιπροίκου κόρης, τα νόθα και γνήσια τέκνα, την κηδεμονία, την επιτροπεία, τη δικαστική Διαδικασία, την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή σε σύγκριση με την εκ διαθήκης κληρονομική διαδοχή, τη διεκδίκηση κληρονομιάς από συγγένειες εξ αίματος και εξ αγχιστείας, τα γνήσια τέκνα και τους υιοθετημένους γιούς, τις διαθήκες, το νόημα και τη νομική ισχύ αυτών ακόμα και το ζήτημα δικαιώματος της αθηναϊκής ιθαγένειας.

Εν προκειμένω, εξετάζοντας ενδελεχώς το κληρονομικό δίκαιο που εφαρμοζόταν την περίοδο του Ισαίου κατά την περίοδο της κλασικής εποχής στα μέσα του πέμπτου και στις αρχές του τετάρτου αιώνα π.Χ., ευλόγως συμπεραίνουμε ότι δεν απέχει μακράν, τουλάχιστον σαν λογική δομή, από το κληρονομικό δίκαιο που εφαρμόζεται μέχρι σήμερα στην χώρα μας, αν και το νομικό μας σύστημα έχει δεχθεί σωρεία επιρροών αρχικώς από το Ρωμαϊκό Δίκαιο και εν τέλει από το Γερμανικό νομικό σύστημα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Οι Υποθέσεις των Λόγων³⁰⁶

1) *Περί του Κλεωνύμου κλήρου (ἀδελφιδοῖ Κλεωνύμου τελευτήσαντος ἐπὶ τὸν κλῆρον ἔρχονται κατὰ γένος, τὰς διαθήκας, ἃς παρέχονται εἰς αὐτοὺς οἱ περὶ Φερένικον καὶ Σίμωνα καὶ Ποσειδίππον, γράψαι, ὡς ἀληθὲς ἦν, καὶ θεῖναι παρὰ τοῖς ἄρχουσιν ὁμολογοῦντες Κλεώνυμον κατὰ τὴν πρὸς Δεινίαν τὸν ἐπίτροπον αὐτῶν ὀργήν, ὕστερον δὲ ἐπιχειρήσαντα λῦσαι καὶ μεταπεμπάμενον τὸν ἀστυνόμον ἐξαίφνης <ἀποθανεῖν> : καὶ Πολύαρχον δὲ τὸν πάππον αὐτῶν, Κλεωνύμου δὲ πατέρα, προστάξαι, εἴ τι πάσχοι Κλεώνυμος, δοῦναι αὐτοῖς τὰ ὑπάρχοντα. ἡ στάσις ὅρος διπλοῦς κατὰ ἀμφισβήτησιν: οἱ μὲν γὰρ ἄλλοι ταῖς γενομέναις ἐξ ἀρχῆς διαθήκαις δισχυρίζονται, οἱ δέ, λέγοντες. [φησὶν] ὅτι μετεκαλέσατο τὸν ἄρχοντα, ἵνα λύσῃ αὐτάς, τοῖς τελευταῖον παρὰ τοῦ Κλεωνύμου γενομένοις.)*

2) *Περί του Μενεκλέους κλήρου (Μενεκλέους ποιησαμένου υἱὸν καὶ ἐπιβιώσαντος τῇ ποιήσει εἴκοσι τρία ἔτη, ἀδελφῶν ἀμφισβητησάντων τοῦ κλήρου ἐμαρτύρησέ τις Φιλωνίδης μὴ εἶναι τὸν κλῆρον ἐπίδικον, καταλείψαντος υἱὸν Μενεκλέους. τούτῳ ἐπέσκηψαν ψευδομαρτυρίας οἱ ἀδελφοί, καὶ πρὸς τούτους ὁ παῖς ὑπὲρ αὐτοῦ τὴν ἀπολογίαν εἰσέρχεται. ἔστι δὲ ὁ λόγος οὗτος ἐναντίος τῷ περὶ τοῦ Κλεωνύμου κλήρου: ἐκεῖ μὲν γὰρ ὑπὲρ συγγενείας εἶπεν, ὧδε δὲ ὑπὲρ διαθήκης. ἡ στάσις ἀντίληψις κατὰ στοχασμόν: λέγει γὰρ ὅτι ἐζῆν αὐτῷ ποιεῖν ἑαυτῷ υἱόν. εἶτα τὸ στοχαστικόν, ὅτι οὐ πεισθεὶς γυναικὶ ἐποίησάτο με.)*

3) *Περί του Πύρρου κλήρου (Πύρρου τὸν ἕτερον <τῶν> τῆς ἀδελφῆς υἱῶν υἰοποιησαμένου Ἐνδιον, καὶ τούτου πλέον ἢ εἴκοσιν ἔτη τὸν κλῆρον ἰ κατασχόντος, εἶτα ἀποθανόντος, Ξενοκλῆς λαχὼν τῶν χρημάτων ὑπὲρ Φίλης, τῆς*

³⁰⁶ Οι τίτλοι των λόγων καθώς και η υποθέσεις αυτών λήφθηκαν από τον ιστότοπο: www.perseus.tufts.edu/hopper/collection?collection=Perseus:collection:Greco-Roman (Perseus)

ἑαυτοῦ γυναικός, διεμαρτύρησεν εἶναι αὐτὴν γνησίαν Πύρρου θυγατέρα, ἀμφισβητούσης τοῦ κλήρου τῆς Ἐνδίου μητρός: καὶ ἕλω ψευδομαρτυριῶν, Νικοδήμου καὶ αὐτοῦ μαρτυρήσαντος ἐγγυῆσαι Πύρρῳ τὴν ἀδελφὴν κατὰ τοὺς νόμους, ἐξ ἧς γεγονέναι τὴν Φίλην. ὁ Ἐνδίου δὲ ἀδελφὸς νόθην εἶναι φησιν, ἐξ ἑταίρας Πύρρῳ γενομένην, καὶ οὕτως ὑπὸ Ἐνδίου ἐκδοθῆναι Ξενοκλεῖ. ἡ στάσις στοχασμός, τὸ δὲ ἔγκλημα ψευδομαρτυριῶν κατὰ τοῦ Νικοδήμου.)

4) Περὶ τοῦ Νικοστράτου κλήρου (Νικοστράτου ἐν ὑπερορίᾳ τελευτήσαντος, Ἄγων καὶ Ἀγνόθεος ὡς ὄντες ἀνεψιοὶ ἐκ πατραδέλφου ἀμφισβητοῦσι τοῦ κλήρου πρὸς Χαριάδην, φάσκοντα κληρονόμον αὐτοῦ εἶναι κατὰ δόσιν, ὃ ἔστι κατὰ διαθήκας. Ἰσαῖος οὖν ὁ ῥήτωρ, ὡς συγγενὴς ὦν τῶν περὶ τὸν Ἄγωνα, λέγει συνηγορῶν αὐτοῖς. ἡ στάσις στοχασμός.)

5) Περὶ τοῦ Δικαιογένους κλήρου (Δικαιογένους τελευτήσαντος ἄπαιδος ἐπὶ τέσσαρσιν ἀδελφαῖς Πρόξενος ἦκεν διαθήκην ἔχων, ἐν ἧ ἡ Δικαιογένης ὁ τελευτήσας τὸν υἱὸν αὐτοῦ, τοῦ Προξένου, Δικαιογένην υἱὸν θετὸν ἐποίησατο ἐπὶ τῷ τρίτῳ μέρει τῆς οὐσίας. τοῦτον δὲ τὸν τρόπον διανεμαμένων αὐτῶν τὴν ὅλην οὐσίαν, τελευταῖον ἦλθεν ὁ υἱὸς Προξένου Δικαιογένης φάσκων ἐπὶ ὅλη τῇ οὐσίᾳ γεγονέναι υἱός, καὶ νικήσας ἀνέλαβε καὶ τὰ δύο μέρη τῶν ἀδελφῶν τοῦ τελευτήσαντος. ὕστερον πάλιν οἱ παῖδες τῶν ἀδελφῶν δικασάμενοι πρὸς Δικαιογένην ἐνίκησαν, καὶ συνέθετο Δικαιογένης ἀποδοῦναι πάλιν τὰ δύο μέρη αὐτοῖς καθαρὰ καὶ ἀνέπαφα, ἐγγυησαμένου ταῦτα Λεωχάρους. νῦν δὲ ἀρνούμενων τὰ δόξαντα τῶν περὶ Δικαιογένην καὶ Λεωχάρην, ἐγκαλοῦσιν οἱ παῖδες τῶν ἀδελφῶν περὶ τῶν δύο μερῶν τῷ μὲν ὡς συνθεμένῳ, τῷ δὲ ὡς ἐγγυητῇ. ἡ στάσις στοχασμός: ἀρνοῦνται γάρ.)

6) Περὶ τοῦ Φιλοκτήμονος κλήρου (εὐκτῆμονος υἱὸς Φιλοκτήμων τὸν τῆς ἑτέρας τῶν ἀδελφῶν καὶ Φανοστράτου υἱὸν Χαιρέστρατον ποιησάμενος κατὰ διαθήκας τεθείσας παρὰ Χαιρέα τῷ τῆς ἑτέρας ἀδελφῆς ἀνδρὶ, ἐτελεύτησε ζῶντος

ἔτι τοῦ πατρὸς ὕστερον δὲ κάκεινου ἀποθανόντος ἔλαχεν ὁ Χαιρέστρατος τοῦ κλήρου κατὰ τὸν νόμον. διαμαρτυρήσαντος δὲ Ἀνδροκλέους μὴ εἶναι ἐπίδικον ὄντος Ἀντιδώρου γνησίου παιδὸς Εὐκτῆμονι, οἱ περὶ Χαιρέστρατον ἐπεσκήψαντο τῇ διαμαρτυρίᾳ, καὶ τοῦτον καὶ τὴν ἀδελφὴν αὐτοῦ νόθους γεγονέναι φάσκοντες, τὸν δὲ νόμον διαγορεύειν νόθῳ καὶ νόθῃ μὴ εἶναι ἀγχιστείαν. ἡ στάσις στοχασμός: ἄδηλον γὰρ εἰ ἐποίησε Φιλοκτῆμων Χαιρέστρατον υἱὸν ἑαυτοῦ, καὶ πάλιν ἄδηλον εἰ γνήσιοι εἰσιν οἱ περὶ Ἀντίδωρον.)

7) Περὶ τοῦ Ἀπολλοδώρου κλήρου (Εὐπολις καὶ Θράσυλλος καὶ Μνήσων ἀδελφοὶ γεγόνασι. τούτων ὁ μὲν Μνήσων ἄπαις ἐτελεύτησεν, ὁ δὲ Θράσυλλος παῖδα καταλιπὼν Ἀπολλόδωρον: μόνος δ' Εὐπολις καταλειφθεὶς πολλὰ τὸν Ἀπολλόδωρον ἠδίκησεν. ὅθεν Ἀρχεδάμος, πάππος τοῦ λέγοντος τὸν λόγον, τῇ τοῦ Ἀπολλοδώρου μητρὶ συνοικῶν μετὰ τὸν Θρασύλλου τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς θάνατον, καὶ τὸν Ἀπολλόδωρον ὡς ὄρφανὸν ἐλεῶν, πολλὰ τὸν Εὐπολιν ἀπήτησε χρήματα ὑπὲρ ὧν Ἀπολλόδωρον ἠδίκησε. τούτων μεμνημένος Ἀπολλόδωρος εἰσήγαγεν εἰς τοὺς φράτορας θετὸν υἱὸν ἑαυτοῦ Θράσυλλον τοῦτον, υἱὸν ὄντα τῆς [τε] ὁμομητρίας αὐτοῦ ἀδελφῆς καὶ <θυγατριδοῦν>1 Ἀρχεδάμου. τοῦ δὲ Θρασύλλου ἤδη μὲν εἰς τοὺς γεννήτας καὶ φράτορας ἐγγεγραμμένου, οὐπω δ' εἰς τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον, ἐτελεύτησεν Ἀπολλόδωρος. καὶ μετὰ τὴν αὐτοῦ τελευτὴν ἐγγέγραπται μὲν ὁ Θράσυλλος εἰς τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον, οὐδὲν δ' ἦττον Εὐπόλιδος θυγάτηρ, τοῦ θείου Ἀπολλοδώρου, ἀμφισβητεῖ πρὸς Θράσυλλον, λέγουσα μὴ δ' ὄλως ἐγγεγράφθαι τὸν Θράσυλλον εἰς τοὺς φράτορας καὶ γεννήτας κατὰ γνώμην τοῦ Ἀπολλοδώρου, ἀλλὰ πεπλασμένην εἶναι τὴν ποιήσιν. καὶ ἡ μὲν ὑπόθεσις αὕτη, ἡ δὲ στάσις στοχασμός: διὸ καλῶς πάνυ καὶ τεχνικῶς τὸν λόγον οἰκονομῶν τὴν ἔχθραν2 διεξέρχεται τὴν Ἀπολλοδώρου πρὸς Εὐπολιν, ὅπερ μέγα σημεῖον γίγνεται τοῦ μὴ θέλειν αὐτὴν ὑπὸ τῆς Εὐπόλιδος θυγατρὸς κληρονομηθῆναι.)

8) Περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου (Κίρωνος ἄπαιδος γνησίων τελευτήσαντος

παίδων ἀδελφιδούς τις αὐτοῦ κατὰ πατέρα ἀντιποιηθεὶς τοῦ κλήρου παρέλαβε τὴν οὐσίαν αὐτοῦ παρὰ τῆς γυναικός: καὶ μετὰ ταῦτα ὁ λέγων τὸν λόγον γράφεται τὸν ἀδελφιδούν, φάσκων θυγατριδοῦς εἶναι Κίρωνος, καὶ ὅτι ἡ γυνὴ τοῦ τετελευτηκότος ἔκοῦσα προέδωκε τὸν κλῆρον τῷ ἀδελφιδῷ, ἵνα μέρος δοῦσα αὐτῷ τὰ λοιπὰ κερδάνῃ. καὶ ἡ μὲν ὑπόθεσις αὕτη, ἡ στάσις δὲ στοχασμός: ζητεῖται γὰρ εἴτε θυγατριδοῦς ἐστὶν οὗτος τοῦ Κίρωνος γνήσιος εἴτε οὐ. ἐπιπλέκεται δ' αὐτῷ καὶ ἡ κατὰ ποιότητα ζήτησις. ὁ γὰρ ἀδελφιδούς ἠγωνίζετο, λέγων ὅτι εἰ καὶ δῶμεν ἐκείνην γνησίαν εἶναι θυγατέρα Κίρωνος, ἐπειδὴ ἐτελεύτησεν ἐκείνη, ὁ δ' υἱὸς αὐτῆς ἀμφισβητεῖ νῦν, προτιμητέος ἐστὶν ὁ κατὰ πατέρα ἀδελφιδούς τοῦ ἀπὸ θυγατρὸς ἐκγόνου, κατὰ τὸν νόμον ἐκεῖνον, τὸν κελεύοντα προτιμᾶσθαι τοὺς ἀπὸ τῶν ἀρρένων τῶν ἀπὸ τῶν θηλειῶν. οὗτος γὰρ τεχνικώτατα πάνυ σιωπήσας τοῦτον τὸν νόμον, ἐκ τῆς τῶν τεκόντων διαφορᾶς ἀγωνίζεται, δεικνὺς ὅτι ὅσον θυγάτηρ ἀδελφοῦ οἰκειότερα τοῖς τελευτῶσι, τοσοῦτον ἔκγονος ἀδελφιδοῦ διαφέρει. ἔρρωται οὖν ἐνταῦθα τῷ δικαίῳ καὶ ἀσθενεῖ τῷ νομίμῳ: τὴν δὲ ἐργασίαν τῶν κεφαλαίων κατὰ τὴν οἰκείαν πάλιν ἐργάζεται δύναμιν.)

9) Περὶ τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου (Ἀστυφίλος καὶ ὁ λέγων τὸν λόγον ἀδελφοὶ ὁμομήτριοι: τελευτήσαντος δὲ τοῦ Ἀστυφίλου διαθήκας προήνεγκε Κλέων τις, ἀνεπιὸς ὢν αὐτοῦ, φάσκων αὐτὰς γενέσθαι εἰς τὸν υἱὸν ἑαυτοῦ. ὁ δὲ ἀδελφὸς τοῦ Ἀστυφίλου κατηγορεῖ τῶν διαθηκῶν ὡς πλαστῶν. ἡ στάσις στοχασμός.)

10) Περὶ τοῦ Ἀριστάρχου κλήρου (Ἀρίσταρχός τις τεσσάρων πατὴρ γενόμενος παίδων, Κυρωνίδου καὶ Δημοχάρους καὶ τῆς μητρὸς τοῦ λέγοντος τὸν λόγον καὶ ἄλλης κόρης, τούτων ἰ μὲν τὸν Κυρωνίδην ἔτι περίων εἰσεποίησεν εἰς τὸν Ξεναιέτου τοῦ κατὰ μητέρα πάππου κλῆρον, αὐτὸς δὲ κληρονόμους τοὺς λοιποὺς ἑαυτῷ κατέλειψε παῖδας. μετὰ ταῦτα τελευτᾷ μὲν Δημοχάρης ἄπαις, καὶ ἡ μία θυγάτηρ [αὐτοῦ] καὶ αὐτὴ ἄπαις, ὁ δὲ κλῆρος ὅλος ἔρχεται δικαίως εἰς τὴν μητέρα τοῦ λέγοντος τὸν λόγον. καὶ ταῦτα μὲν οὕτω: μετὰ δὲ τὴν τελευτὴν Ἀριστάρχου Ἀριστομένης ἀδελφὸς ὢν αὐτοῦ καὶ κατὰ νόμον ἐπίτροπος τῶν τοῦ

ἀδελφοῦ γινόμενος παίδων, ἐκδέδωκε Κυρωνίδῃ τῷ ἐκποιήτῳ υἱῷ Ἀριστάρχου τὴν θυγατέρα ἑαυτοῦ, ἐπαγγειλάμενος περιποιῆσαι αὐτῷ τὸν Ἀριστάρχου κλῆρον. ὁ δὲ καὶ πεποίηκε: γενομένου γὰρ υἱοῦ τῷ Κυρωνίδῃ πρῶτον μὲν ὄνομα τῷ παιδί τὸ τοῦ πάππου δεδώκασιν, Ἀρίσταρχον ὀνομάσαντες, εἶτα εἰσεποίησαν αὐτὸν εἰς τὸν τοῦ 2 πάππου οἶκον ὡς δὴ τοῦτο ἐκείνου προστάξαντος, καὶ παραδέδωκεν Ἀριστομένης αὐτῷ τὸν ὅλον τοῦ πάππου κλῆρον. ἔτι δὲ ἄπαις³ ὧν ἐκεῖνος [καὶ] τελευτῶν κληρονόμον κατὰ διαθήκας ἐνεστήσατο τὸν ἴδιον ἀδελφὸν Ξεναίνετον. τούτων οὕτω γενομένων, καὶ κρατοῦντος Ξεναίνετου τὴν Ἀριστάρχου τοῦ παλαιοῦ οὐσίαν, ἀμφισβητεῖ πρὸς αὐτὸν ὁ υἱὸς τῆς θυγατρὸς Ἀριστάρχου τοῦ παλαιοῦ, λέγων ἑαυτὸν μόνον εἶναι κληρονόμον δικαίως τῶν Ἀριστάρχου τοῦ παλαιοῦ χρημάτων. ὁ μὲν γὰρ Κυρωνίδης (φησὶν) ἐκποιήτος ἐγένετο: ὁ δὲ πατὴρ υἱὸν ἔχων γνήσιον τὸν Δημοχάρην, οὐκ ἐδύνατο θετὸν ἑαυτῷ ποιῆσαι παῖδα: ὁ δὲ Δημοχάρης ἀτελής ὧν οὐδὲ αὐτὸς ἐδύνατο εἰσποιῆσαι τῷ πατρὶ θετὸν υἱόν: ἀλλ' οὐδ' ἡ ἄλλη θυγάτηρ αὐτοῦ ἢ προτελευτήσασα. ὥστε οὐ κατὰ τὸν νόμον (φησὶ) τῆς εἰσποιήσεως γενομένης τοῦ μικροῦ Ἀριστάρχου, οὐκέτι συνίστατο ἢ διαθήκη αὐτοῦ, τοῦ νέου Ἀριστάρχου: ἂν γὰρ μὴ δικαίως ἐκτήσατο, πῶς ἄλλω παραπέμπειν ἐδύνατο; ἀναιρούμενης διαθήκης εἰκότως ὁ κλῆρος εἰς τὸν λέγοντα τὸν λόγον ἐφέρετο, υἱὸν ὄντα τῆς γνησίας θυγατρὸς Ἀριστάρχου τοῦ παλαιοῦ. καὶ ἡ μὲν ὑπόθεσις αὕτη, ἡ στάσις δὲ πραγματικὴ ἔγγραφος: ζητεῖται γὰρ εἰ δεῖ τὰς τοιαύτας συνεστάναι διαθήκας, καὶ τίς δικαιοτέρα λέγει.)

11) Περὶ τοῦ Ἀγνίου κλήρου (Ἀγνίας τις εἶχεν ἀνεπιούς πολλούς, Θεόπομπον καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Στρατοκλέα καὶ Στρατίον I καὶ Εὐβουλίδην. οὗτος μέλλων τελευτᾶν ἐποίησατο θετὴν ἑαυτῷ² θυγατέρα, κελεύσας ἐν ταῖς διαθήκαις, εἴ τι πάθοι ἢ θυγάτηρ, ἔρχεσθαι τὸν κλῆρον εἰς Γλαύκωνα, ἀδελφὸν αὐτοῦ τυγχάνοντα ὁμομήτριον. ἐπὶ τούτοις αὐτοῦ τελευτήσαντος ἢ θυγάτηρ λαβοῦσα τὸν κλῆρον ἐτελεύτησεν. ἀποθανόντος δὲ καὶ Εὐβουλίδου ἢ θυγάτηρ αὐτοῦ, τοῦ Εὐβουλίδου, δικασαμένη πρὸς Γλαύκωνα ἔλαβε τὴν οὐσίαν. μετὰ ταῦτα

τελευτησάντων καὶ τῶν περὶ τὸν Στρατοκλέα καὶ Στρατίον Θεόπομπος μόνος ἐδικάσατο πρὸς αὐτήν, καὶ ἔλαβε τὸν κληρὸν. πρὸς τοῦτον ὁ υἱὸς τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, Στρατοκλέους, δικάζεται [πρὸς αὐτὸν] δι' ἅ τινος [υἱός], φάσκων ἐξ ἴσου τὰ τῆς κληρονομίας ἀρμόζειν τῷ τε Θεοπόμπῳ καὶ τῷ παιδί τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ. ἡ στάσις πραγματική).

12) Ὑπὲρ Εὐφιλῆτου πρὸς τοὺς Ἐρχιέας ἔφεσις (τὸν Ἐρχιέων δῆμον εἰς τὸ δικαστήριον προσκαλεῖται) τις τῶν ἀποψηφισθέντων ὡς ἀδίκως τῆς πολιτείας ἀπελαυνόμενος. ἐγγράφη γὰρ δὴ τις ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων νόμος, ἐξέτασιν γενέσθαι τῶν πολιτῶν κατὰ δῆμους, τὸν δὲ ἀποψηφισθέντα ὑπὸ τῶν δημοτῶν τῆς πολιτείας μὴ μετέχειν, τοῖς δὲ ἀδίκως ἀποψηφισθεῖσιν ἔφεσιν εἰς τὸ δικαστήριον εἶναι προσκαλεσαμένοις τοὺς δημότας, καὶ ἐὰν τὸ δεύτερον ἐξελεγχθῶσι, πεπρᾶσθαι αὐτοὺς καὶ τὰ χρήματα εἶναι δημόσια. κατὰ τοῦτον τὸν νόμον ὁ Εὐφίλητος, προσκαλεσάμενος τοὺς Ἐρχιέας ὡς ἀδίκως καταψηφισαμένους αὐτοῦ, τὸν ἀγῶνα τόνδε διατίθεται. προεῖρηται μὲν δὴ τὰ πράγματα ταῦτ' ἀκριβῶς καὶ πεπίστωται διὰ τῶν μαρτύρων: οἷς δὲ βεβαίως βούλεται ποιῆσαι τὰς μαρτυρίας, τὰδ' ἐστίν, ὡς μὲν ἐγὼ δόξης ἔχω, πάντ' ἀκριβῶς ἐξειργασμένα, κρινέτω δὲ ὁ βουλόμενος εἰ τὰ προσήκοντα ἔγνωκα περὶ αὐτῶν).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξίου, Ε.Β., (2016), *Η Ρητορική του 4ου αι. π.Χ.: Το Ελιξίριο της Δημοκρατίας και η Ατομικότητα*, Gutenberg, Αθήνα.

Γιούνη, Μ., (2006), *Νόμος Πόλεως, Δικαιοσύνη και Νομοθεσία στην Αρχαία Ελληνική Πόλιν: Αρχαϊκοί Χρόνοι*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

Δημάκη, Παν. Δ., (1986), *Αττικό Δίκαιο Εκδόσεις*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή.

Θεοδωρακόπουλος, Θ. Β., (2005), *Δικανικοί Λόγοι Αττικής Ρητορείας-δείγματα ερμηνευτικής προσέγγισης -Ανδοκίδης, Αντιφώντας, Δημοσθένης, Ισαίος, Λυσίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθηνά.

Κυριακόπουλος, Π., (2003) : *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, Σύγχρονη εκδοτική, Αθήνα.

Κωνσταντινόπουλος, Β.Λ., (2014), *Το Ύφος του Αρχαίου Ελληνικού Πεζού Λόγου, τόμος 2ος*, επιμ. Ξανθάκη- Καραμάνου, Γ., Παπαζήση, Αθήνα.

Λιακόπουλος, Γ. Ι., (1999), *Η Νομοθεσία της Αρχαίας Αθηναϊκής Πολιτείας*, Κυρομάνος, Αθήνα.

Μαγνήσαλη, Α.Σ., (2008), *Η Απονομή της Δικαιοσύνης στην Αρχαία Αθήνα (5ος και 4ος π.χ. αι.)*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Παπαθωμάς Α., (2017), *Αρχαία Ελληνικά Κείμενα της Κλασικής Περιόδου*, Transversa Charta, Αθήνα.

Τριαντάρη, Μ. Σ., (2006), *Βασικές Αρχές της Αριστοτελικής Λογικής*, Εκ. οίκος Σταμούλη, Θεσσαλονίκη.

Τρωιανός Σπ. – Βελισσαροπούλου Ι., (2002), *Ιστορία Δικαίου*, εκδ. *Σάκκουλα*, Αθήνα- Κομοτηνή.

Biscardi, A., (2010), *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, μτφ. Παν. Δ. Δημάκης, Παπαδήμα, Αθήνα.

Carey, C., (2010), *Η δημοκρατία στην αρχαία Ελλάδα*, μτφ. Ελένη Ηλία Βολονάκη, Αθήνα.

Cantarella, E., (2005), *Οι Γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας*, Παπαδήμα, Αθήνα.

Easterling, P.E, Knox, B.M.W., (2005), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Κονομής, Ν., Γρίμπας, Χ., Κονομή, Μ., επιμ. Στεφανής, Α., Παπαδήμα, Αθήνα.

Edwards, M., (2002), *Οι Αττικοί Ρήτορες*, μτφρ. Σπαθάρας, Δ.Γ., επιμ., Κυρτζάκη, Μ., Καρδαμίτσα, Αθήνα.

Fantham E., Foley P. E., Kampen N. B., Pomeroy S. B., Shapiro H. A., (2001), *Οι Γυναίκες στον Αρχαίο Κόσμο*, Μετάφραση: Μπούρας Κ., Επιμέλεια: Γκάστη Ε., Πατάκη, Αθήνα.

Giampiera, A., επιμέλεια: Ελένη Γκαστή Ε., μετάφραση: Μπούρας Κ., (2007), *Οι Γυναίκες στην Αρχαία Ελλάδα*, University Studio Press.

Jebb, R.C., (2008), *Για το Ύφος των Αττικών Ρητόρων - Από τον Αντιφώντα ως τον Ισαίο*, (μτφ. Β.Θ. Θεοδωρόπουλος), Αθήνα.

Kennedy, G.A., (2014), *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής: Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής*, μτφρ. Νικολούδης, Ν., επιμ. Αναστασίου, Ι., Παπαδήμα, Αθήνα.

Lesky, A., (2011), *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ.

Τσοπανάκης, Α.Τ., Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.

MacDowell, (1996)², *Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων*, μτφρ. Μαθιουδάκης, Γ., Παπαδήμα, Αθήνα.

Mosse, C., (2013), *Δικαιοσύνη και Πολιτική στην Αθήνα της Κλασικής Εποχής*, Παπαδήμα, Αθήνα.

Mosse, C., Shnapp-Gourbeillon A., (2004), *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, Παπαδήμα, Αθήνα.

ΑΓΓΛΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Arnaoutoglou, I., (1998), *Ancient Greek Laws*, Psychology Press, London and New York.

Carawan, E. (2007), *The Attic Orators*, Oxford university press, New York.

Cartledge P, Millett P, Todd S., (2002), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University Press.

Edwards, M., (2007), *The Oratory of Classical Greece Isaeus*, Michael Gagarin, Series Editor, University of Texas, Austin.

Forster E.S. (1962) *Isaeus Loeb, Classical Library*, Cambridge-Harvard University Press.

Gagarin, M., (2011), *Speeches from Athenian Law the Oratory of Classical Greece*, Volume 16, University of Texas Press.

Gagarin, M. & Cohen, D., (2005), *The Cambridge companion to ancient Greek law (13: Family and Property Law Alberto Maffi)*, Cambridge University

presss, United States of America.

Griffith-Williams, B., (2013), *A Commentary on Selected Speeches of Isaios*, Brill, Boston.

Harrison, A.R.W., (1968), *The Law of Athens*, vol 1, Oxford.

Harrison, A.R.W., (1971), *The Law of Athens*, vol. 2, Oxford.

Hatzilambrou, R., (2018), *Isaeus' on the Estate of Pyrrhus (Oration 3)*, Cambridge Scholars Publishing.

Jebb, R.C., (1896), *Selections from the Attic Orators: Antiphon, Andocides, Lysias, Isocrates, Isaeus*, MacMillan, New York.

Lacey, W.K., (1968), *The The Family in Classical Greece*, Thames and Hudson, England.

Lausberg, H. & Arens, A., (1990), *Handbuch der literarischen Rhetorik*, Stuttgart.

Patterson B.C. (1998), *The Family in Greek History*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, London.

Pomeroy, B.S., (1997), *Families in Classical and Hellenistic Greece: Representations and Realities*, Oxford University Press, Oxford.

Pomeroy, B.S., (1975), *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*, Dorset Press, New York.

Pomeroy, B.S., (1991), *Women's History and Ancient History*, The University of north Carolina Press, Chapel Hill.

Roussel, P., (1960)², *Isée Discours*, Les Belles Lettres, Paris.

Rubinstein L., (1993), *Adoption in IV. Century Athens*, Museum Tusculanum press, University of Copenhagen.

Todd, S.C., (1993), *The Shape of Athenian Law*, Clarendon Press, Oxford.

Usher S., (1999), *Greek Oratory Tradition and Originality*, Oxford University press, New York.

Worthington, I., (2007) *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell, Malden, Mass. Oxford.

Wyse, W., (1904), *The speeches of Isaeus, with critical and explanatory notes*, University Press, Cambridge.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ ΑΡΘΡΑ

C. Carey, (1994), *Legal Space in Classical Athens*, Greece & Rome, Vol. 41, No. 2 pp. 172-186 Published by: Cambridge University Press on behalf of The Classical Association.

C. Carey, (1995), *Rape and Adultery in Athenian Law*, The Classical Quarterly Vol. 45, No. 2 pp. 407-417, Published by: Cambridge University Press on behalf of The Classical Association.

C. Carey, (1998), *The Shape of Athenian Laws*, The Classical Quarterly, Vol. 48, No. 1 pp. 93-109, Published by: Cambridge University Press on behalf of The Classical Association.

J. Roy Source, (1999), *'Polis' and 'Oikos' in Classical Athens, Greece & Rome*, Vol. 46, No. 1 pp. 1-18, Published by: Cambridge University Press on behalf of The Classical Association.

Lin Foxhall Household, (1989), *Gender and Property in Classical Athens*, The Classical Quarterly, Vol. 39, No. 1 pp. 22-44 Published by: Cambridge University Press on behalf of The Classical Association.

Louis Cohn-HaftSource, (1995), *Divorce in Classical Athens*, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 115 pp. 1-14 Published by: The Society for the Promotion of Hellenic Studies Stable.

MacDowell, (1989), *The Oikos in Athenian Law*, The Classical Quarterly, Vol. 39, No. 1 pp. 10-21, Published by: Cambridge University Press on behalf of The Classical Association.

Michael Gagarin, (1991), *Reviewed Works: Women and Law in Classical Greece by R. Sealey, Women in Athenian Law and Life* by R. Just, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 111 pp. 237-239 Published by: The Society for the Promotion of Hellenic Studies.

P. J. Rhodes, (1978), *Bastards as Athenian Citizens*, The Classical Quarterly Vol. 28, No. 1 pp. 89-92, Published by: Cambridge University Press on behalf of The Classical Association.

Rubinstein L., (1996), *Adoption in IV. Century Athens*, Review by: Hooff A. J. L., Vol. 49, pp. 372-373 Mnemosyne, Fourth Series Published by: BRILL.